قومي تحريڪ ۽ ڪاوشون

عبدالواحد آريسر

قومي تحريڪ ۾ رڪاوٽون

عبدالواحد آريسر

ينيور اشاعت گهر حيدرآباد
1990ع

(جملي حق واسطا محفوظ)

نالو : قومي تحريڪ ۾ رڪاوٽون.

تعداد : ٢ هزار

سال : مارچ ١٩٩٠ع

ڇپائيندڙ : ينيور اشاعت گهر حيدرآباد

ڇاپيندڙ : جمالي پرنٽنگ پريس- مدينه مارڪيٽ
ڪاڏي ڪاتو- حيدرآباد

(اداري جو اٺوينهون ڪتاب)

ملهه : ٠٠-٤٥

نياز همايوني جي ڳالهه

هرڻيءَ جي چال، بلبل جي چال
ٽڪ جي مهڪ، ڪڻيءَ جي تازگي.
مينهن وسائي جي خوبصورتي، مينهن پئل ڪنواري،
ڌرتيءَ جي خوشبوءِ.
خليفي جي ڪيڏاري جي گرج، ڌرتيءَ جي حفاظت،
لاءِ دراوڙ جي للڪار.

زندگيءَ سان ڀرپور جوانيءَ جي ڀرڻين ٽهڪ، ۽ شهيد سند الله بخش سومري جي خون شهادت جي ميلاپ سان جيڪڏهن ڪائي تصوير تيار ٿي سگهي ته ان تصوير جو نالو نياز همايونيءَ جي شاعري آهي.

جنهن نه صرف منهنجي زندگيءَ جي مقصد کي باک جي ڪرڻ سان وهنجاريو آهي پر منهنجي رڳن جي رت ۾ محبوب جي ياد وانگر ملي ويئي آهي.

آءٌ هي ڪتاب اهڙيءَ شاعريءَ جي خالق نياز همايونيءَ کي ارپيندي، پنهنجي لاءِ وڏو اعزاز سمجهان ٿو.

ڀٽين ڀٽين ڀال، مون سر ماڙيچن جا.

”آريسر“

”هن وقت منهنجي ملڪ ۾ غير ملڪي سامراج جي خلاف جيڪو تنور ٻرڪي رهيو آهي، منهنجو فرض آهي ته، ان ۾ وڏيون ڪاٺيون وجهان نه ڪو ٻيو فرقيوارانه يا طبقاتي تنور تيار ڪريان“

”ابوالڪلام آزاد“

”جنهن ڏينهن آءٌ قومي ناموس جي حفاظت جي فرض ۾ ڪسان، ان ڏينهن منهنجي مٿان سج جي روشني نه پوي“

”هڪ عرب شاعر“

”اسانجو رت اسان جهڙن هزارها ماڻهن کي جنم ڏيندو، هڪ آزاد ايراني قوم اسانجي موت جو انتقام وٺندي“.

۱۹۵۳ع ۾ ڦاسي چڙهڻ کان اڳ
ايراني قوم پرستن جا آخري لفظ

مهاڳ

پهرين جنگ عظيم کان پوءِ ۱۹۱۹ع ۾ دنيا جي ايراضيءَ جو ۷۲ سيڪڙو ۽ آباديءَ جو ۷۰ سيڪڙو غلاميءَ واري ماحول ۾ گهاري رهيو هو. جنگ عظيم وارين حالتن جيڪا ذهني سجاڳي آندي ۽ سموري دنيا اندر بيداريءَ جي جيڪا لهر پکڙجڻ لڳي، ان سان لاطيني آمريڪا ۽ ايشيا کنڊ سان گڏوگڏ اتر آفريقه جي مختلف ملڪن ۾ قومي تحريڪن جي شروعات ٿي. ان جدوجهد دوران لاطيني امريڪا جو عوام ۱۹ صدي جي پهرين چوٿائيءَ ۾ اسپيني ۽ پرتگالي سامراجي حاڪمن کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ ۾ سوڀارا ٿي ويو پر سندن اهي سوڀون عارضي ثابت ٿيون ڇاڪاڻ جو ڪين جلد ئي آمريڪا سامراج پنهنجي هٿ هيٺ آڻي ورتو.

ٻي عالمگير جنگ ۾ فسطائي ڌرين کي شڪست اچڻ کان پوءِ قومي آزاديءَ واري جدوجهد جو نئون مرحلو شروع ٿيو ۽ ان شاندار سفر جي سرواڻي سوويت يونين ڪري رهيو هو، ڇاڪاڻ ته ۱۹۱۷ع واري انقلاب کانپوءِ عالميءَ سامراج خلاف اٿندڙ جدوجهد ۾ ان ڀرپور ڪردار ادا ڪيو هيو ٻي عالمي جنگ ۾ فاسشٽن کي آيل شڪست، سبب قومي آزادي وارن تحريڪن کي سڄي دنيا ۾ وڌڻ ويجهڻ ۽ طاقت ور ٿيڻ لاءِ مادي ۽ اخلاقي مدد ملڻ لڳي. جنهن جا ۱۹۴۰ع کان پوءِ ڪارگر نتيجا ظاهر ٿيڻ شروع ٿيا. جنهن جو مثال ۱۹۴۰ع ۽ ۱۹۵۰ع وارن ڏهاڪن ۾ ايشيا اندر نوآبادياتي نظام جي ٽٽڻ، تنهن بعد ۱۹۶۰ع ۽ ۱۹۷۰ع وارن ڏهاڪن ۾ آفريقي غلام ملڪن جي ڇوٽڪاري حاصل ڪرڻ منجهان ملي ٿو. ساڳئي اثر هيٺ لاطيني آمريڪا ۾ پڻ قومي آزادي وارين تحريڪن

شاندار ڪاميابيون حاصل ڪيون. اهڙي ريت قومي آزادي واري جهنڊي هيٺ گڏ ٿيل عوام، قومي تحريڪن رستي برطانيا، فرانس، پرتگال جي هٿ هيٺ صدين کان هلندڙ استحصالي نظامن کي ختم ڪري آزادي حاصل ڪري ورتي. اهڙي طرح قومي تحريڪ جي لافاني ۽ لازوال جدوجهد سبب ايشيا، آفريقه ۽ لاطيني آمريڪا جي ١٢٠ کان وڌيڪ ملڪن ڪالونل (Colonial) ۽ جديد ڪالونل (New Colonial) نظام منجهان ڇوٽڪارو حاصل ڪري ورتو.

قومي تحريڪ جي تاريخي جدوجهد مان حاصل ڪيل تاريخ ساز ڪاميابين جو شاندار مثال ١٩٥٩ع ۾ ڪيوبا جي حاصل ڪيل قومي جمهوري آزاديءَ منجهان نمايان نظر اچي ٿو جنهن ٿوريءَ آبادي (تعداد) محدود قوت ۽ ڪمزور حالت ۾ هئڻ سان گڏوگڏ، حاڪم قوم کي ويجهو هئڻ جهڙن ڳالهين سان غلام قومن کي پڻ ڏياري محڪوم رکڻ وارن رجحانن کي غلط ثابت ڪري محدود وسيلن ۽ محدود عوامي فوج رکندڙ غلام ملڪن جا حوصلا بلند ڪري ڇڏيا. فيڊل ڪاسترو جي اڳواڻيءَ ۾ ڇوٽڪارو حاصل ڪندڙ هن ملڪ جي ان وقت آبادي صرف ٦٠ لک هئي ۽ آمريڪا جهڙو راڪاس ان جي سرحدن کان صرف ٩٠ ميلن جي مفاصلي تي جديد کان جديد هٿيارن ۽ بمبار جهازن سان مسلح ٿي سندس ڀرپور مخالفت ڪري رهيو هو. پر پوءِ به قومي تحريڪ جي شاندار جدوجهد جي نتيجي ۾ انهن معمولي هٿيارن کي هٿ ۾ کڻي به آزادي حاصل ڪري ڏيکاري. ان لازوال جدوجهد دوران حاصل ڪيل تجربن جي روشنيءَ ۾ ئي فيڊل ڪاسترو چيو هيو ”آزادي حاصل ڪندڙ عوام جڏهن جنگ ڪندو آهي تڏهن هو هوائي جهازن کي پٿرن سان ڇتيندو آهي ۽ ٽئنڪن کي اٿلائي اونڌو ڪري وجهندو آهي.“ ڪيوبا جو انقلاب جنهن ۾ هر طبقي جي محب وطن، شاگرد، هاري، مزدور، ملازم

۽ وچولي طبقي ڀرپور ڀرو ورتو هو تنهن اها ڳالهه ثابت ڪري ڏيکاري ته انقلاب ڪي مٿان (ٻاهران) آڻڻ وارو خيال غلط آهي. انقلاب، مظلوم قوم جي محڪوم عوام واري طاقت سان اتان جي حالتن منجهان پيدا ٿيندو ۽ تقويت وٺندو آهي. انقلاب ٻاهران نه ايندو (Import) آهي پر وسيع تر قومي جدوجهد رستي پيدا ٿيل معروضي حالتن جو نتيجو هوندو آهي ۽ صحيح انقلابي جذبو، هروڀرو ڪهڙن هٿيارن ۽ جهجهي نفريءَ جو محتاج نه هوندو آهي. اصل طاقت ۽ قوت عوامي سجاڳيءَ ۾ ئي مضمر آهي.

موجوده دور، جيڪو ڪامريڊ گورباچوف طرفان پيش ڪيل پريسترائيڪا (Perestroika) ۽ گلاسنوسٽ (Glasnost)) جو دور آهي. جنهن هيٺ روسي بلاڪ نت نون تجربن منجهان گذري رهيو آهي. روس مخصوص عالمي سياسي حالتن ۽ پنهنجي محدود اقتصادي مفادن تحت اڳوڻي پاليسيءَ کي ترڪ ڪندو پيو وڃي. ان صورتحال ته ٽين دنيا جي ترقي پذير ملڪن کي عام طور سان ۽ چوٿين دنيا وارن غلام ملڪن کي خاص طرح ان مسئلي بابت وڌيڪ سوچڻو پوندو ته اهي پين تي پاڻ بجاءِ پنهنجي قوم ۾ اعتماد ۽ ڀروسو پيدا ڪرائي پنهنجي محدود ۽ مخصوص حالتن آهر سوچ ويچار ڪري فيصلا ڪن ۽ انهن تي ئي عمل پيرا ٿيندي انقلابن کي ڪامياب بڻائين. ان سلسلي ۾ هن ڪتاب اندر پيش ٿيل هيٺين راءِ نهايت ڪارگر آهي، ته ”قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي رهبرن، رهنمائن ۽ ڪارڪن جو فرض آهي ته هو پنهنجي تاريخ مان مواد حاصل ڪري نهايت سياڻپ ۽ ڏاهپ سان پنهنجي مقصد لاءِ استعمال ڪن“

اڄ جنهن سياسي ميدان ۾ اصولي اختلاف ۽ مناسب مخالفت بجاءِ منافقي ۽ مڪارپ، زور وٺي رهي آهي، سبب هٿياربند دهشت گرديءَ سان گڏوگڏ نظرياتي دهشت گرديءَ جو رجحان وڌي رهيو آهي ۽ ڪوڙا ماڻهو پنهنجي مڪر ۽

فريب وارن ٻولن کي اهڙي ته شاندار نموني ٻولڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن، جن سان سياست ۾ دلچسپي رکندڙ نون ڪارڪنن کي منجهائڻ ۾ ڪين آساني ٿئي ته جيئن قومي تحريڪ وارن وڌندڙ مثبت لاڙن مٿان منفي ۽ موقعي پرستيءَ وارا لاڙا حاوي ٿيجي وڃن ۽ ائين ڪرڻ سان موقعي پرست ماڻهن کي سياسي ڪاروبار ڪرڻ ۾ سولائي ٿي سگهي، اهڙي ماحول ۾ هنڙن ڪتابن جـي تمام وڏي ضرورت آهي، جنهن سان سياست ۾ دلچسپي رکندڙ ڪارڪنن کي قومي تحريڪ واري روح کي سمجهڻ؛ انکي ڪمزور ڪري ختم ڪرڻ وارن شيطاني هٿن وارن حرڪتن کي پرکڻ ۽ پروڙڻ ۾ سولائي ٿيندي ۽ جڏهن سنڌ جي ڪارڪنن قومي تحريڪ واري عمل ۾ سامهون ايندڙ اهڙين مشڪلاتن جو حال معلوم ڪري، حقيقـي ساڃاهه وارو سفر ڪرڻ شروع ڪيو، تڏهن خود مطلب، خود غرض ۽ سياست کي ڪاروبار طور استعمال ڪري، گذر معاش جو وسيلو سمجهڻ وارن جا رستا عوام جي سجاڳيءَ وارو عمل ضرور بند ڪري ڇڏيندو ۽ اهڙو ئي عمل حقيقي انقلابي راهه ڏانهن اڳتي وڌائي منزل ماڻڻ ۾ مدد گار ثابت ٿي سگهندو.

سوشلسٽ تحريڪ جو مقصد اڻ برابري وارو سماج ختم ڪري برابري پيدا ڪرڻ آهي، تنهن جو مختلف ملڪن اندر مقامي سوشلسٽ قيادت جي موقعي پرست ۽ حقيقتن کان منهن موڙڻ واري رويي سبب قوم پرستن سان ٽڪراءُ پيو رهيو آهي جنهن سان سوشلسٽ تحريڪ کي ته ڪوبه فائدو ڪونه مليو آهي، البت ان وڙهاند منجهان عالمي سامراج ڪيترائي فائدا پيو حاصل ڪيا آهن. اهڙي صورت حال ۾ سوشلسٽ قيادتـن کي قومي تحريڪن ڏانهن پنهنجا رويا درست ڪندي، قومي تحريڪن جي مخالفت ڪرڻ بجاءِ، انهن جي حمايت ڪرڻ گهرجي. جيئن لينن چوي ٿو ته: اوهان قومي تحريڪ جي مخالفت ان بنياد تي نه ٿا ڪري سگهو ته ان جي قيادت ڪنهن مخصوص

طبقي يا گروهه جي هٿ ۾ آهي."

سنڌ جي قومي تحريڪ جيترو اڳتي وڌڻ گهرندي هئي، ايتري اڳتي وڌي نه سگهي آهي. ان جا به ضرور ڪي ڪارڻ هوندا، اهڙيون ضرور ڪي رڪاوٽون هونديون، جن قومي تحريڪ کي اڳتي وڌڻ کان روڪيو هوندو ۽ اهڙا ضرور ڪي سماجي ٽوڙي سياسي فرد، گروپ ۽ ٽولا هوندا جن جي اوندن عملن سان قومي تحريڪ ڪمزور ٿيندي هوندي، اهڙن "دوست نما دشمن"، گروهن کي سمجهڻ، انهن جي نشان دهي ڪرڻ وارو عمل به ڪاميابيءَ ڏانهن رڌڻ جو هڪ حصو آهي. چاڪاڻ ته ڪنهن ڏاهي چيو آهي:

" جنهن دشمن کي سمجهي ورتو، ڄڻ اڌ جنگ کٽي ورتي."

اهي جيڪي دوست نما دشمن، جن جو سياست سان وابسته رهڻ گذران جو وسيلو بنجي وڃي ٿو، تن کي سمجهڻ ۽ انهن طرفان ٿيندڙ حرڪتن جو توڙ ڳولڻ ڏکيو پر ساڳئي وقت ضروري عمل آهي، جنهن کان سواءِ قومي تحريڪ جو اڳتي وڌڻ نه رڳو ڏکيو، پر اڪثر حالتن ۾ نا ممڪن ٿيو وڃي. اهڙن ئي حالتن واري ڪيفيت ۾ ڪنهن محب وطن چيو آهي ته:

"منهنجي دوستن کان مونکي بچايو، دشمنن کي آءٌ پنهنجو پاڻ منهن ڏيندس." اهڙن مسئلن کي سمجهڻ ۽ حل ڪرڻ جي سلسلي ۾ محترم عبدالواحد آريسر جو هي ڪتاب هڪ سٺي ڪوشش آهي، جيڪا نه رڳو سنڌ جي قومي سياست جي حوالي سان پر موجوده دور جي حوالي سان برصغير جي سياسي ميدان ۾ هڪ منفرد قسم جي ڪوشش آهي، جنهن سان قومي تحريڪ جي راهه ۾ ايندڙ رڪاوٽن کي سمجهڻ ۽ انهن کي حل ڪرڻ ۾ مدد ڪري سگهجي ٿي. آريسر صاحب پنهنجي هن منفرد تصنيف ۾ قومي تحريڪ ۾ "قومي ثقافت، تاريخ، زبان، حب الوطني ۽ آزاديءَ سان حاصل ڪيل فائدن کي بنياد طور پيش ڪيو آهي." مٿين سمورين ڳالهين کي جيڪڏهن

سمو هي يڪجاه ڪري، مختصر طور بيان ڪيو ته مٿيان پيش ڪيل سمورا نقطا وسيع قومي تاريخ جا مختلف پر بنيادي حصا نظر ايندا. جيڪي غلام قومون، حاڪم قومن جي اثر هيٺ هئڻ ڪري موراڳي وساري وهنديون آهن. اهڙي صورتحال ۾ قومي آزادي واري جيڪا به جدوجهد هلي ٿي، تنهن جو هر صورت ۾ اول ۽ آخر اهوئي مطلب هوندو آهي ته پنهنجي ان وڃايل وجود کي غاصب قوم کان کسي پنهنجي قوم جي مظلوم عوام جي هٿن ۾ واپس ڏياريو وڃي. جيئن عظيم آفريڪي اڳواڻ ايمل ڪار ڪئبرال چيو هو ته: ”قومي تحريڪ جو مقصد، پنهنجي وڃايل قومي تاريخ واپس ورائي عوام جي هٿن ۾ ڏيڻ آهي.“*

ڪئبرال جي مٿين چوڻ موجب قومي تحريڪ آزاديءَ جو مطلب آهي: ”پنهنجي تاريخ پاڻ ٺاهڻ وارو ڪسيل قومي حق واپس ڪرڻ ته جيئن پنهنجي قوم جا ماڻهو آزادي مائي، آزاد فضائن ۾ گيتن جي گونجار ڪندي، شاندار نموني سان قومي واڌاري، قومي تعمير ۽ ترقيءَ واري عمل کي اڳتي وڌائي سگهن. ان وڃايل ۽ وساريل وجود کي ياد ڪرڻ، سمجهڻ ۽ واپس ورائڻ جي سلسلي ۾ ٿيندڙ ڪوشش لاءِ محترم عبدالواحدآريسر جو هي ڪتاب بنيادي ۽ سونهين (Guide) وارو ڪم ڏيئي سگهي ٿو. جنهن کي پڙهڻ، پروڙڻ ۽ عمل ڪرڻ سان قومي تحريڪ واري عمل دوران سامهون ايندڙ مسئلن کي منهن ڏيڻ ۾ سولائي ٿي پوندي.

طالب العلم

آزاد قاضي

٢٠- فيبروري ١٩٩٠ع

قومي تحريڪ

(بنياد ۽ مرحلا)

”اهي قومون جيڪي آزاديءَ کان محروم آهن
تن جي انقلاب جي منزل، سوشلزم نه پر
قومي آزاديءَ جي جدوجهد آهي. اگر اسان
ان ملڪ کان محروم آهيون جنهن ۾ سوشلزم
نافذ ڪرڻو آهي ته اهڙين حالتن ۾ سوشلزم
جو ذڪر بيڪار آهي.

”هاڊوزيتنگ“

آزاديءَ ڏانهن واڌارو

انسان، ابتدائي اشتراڪي دور مان گذري جڏهن قبيلائي دور ۾ داخل ٿيو ۽ منجهس، ذاتي ملڪيت، قبضي ۽ تسلط جي شعور، پختگي حاصل ڪئي ان وقت کان ئي انساني ذهن ۾ وڌ کان وڌ شيون پنهنجي قبضي ۽ ڪنٽرول ۾ وٺڻ جي خواهش زور وٺندي ويئي.

قبيلائي دور جي تاريخ ۾، هڪ قبيلي جي ٻئي قبيلي جي ڍورن، زمينن، چراگاهن ۽ عورتن جي حصول لاءِ لڙايون، چڙهايون، ويڙهون، ڇڪرون، جنگيون، خونريزيون، حملا ۽ ملائون، انسان ۾ ذاتي قبضي ۽ تسلط جي بي پناهه هيڇ جي نشان ڏهيءَ لاءِ ڪافي ثبوت، موجود ڪري ڏين ٿيون. جن مان ڏاڍي جو هيٺي تي، طاقتور جو ڪمزور تي، پهلوان جو نستي تي، جارح جو امن پسند تي، ظلم ۽ جبر، ڏاڍ ۽ ڪاهه ڪوس ۽ ڪيس ڪرڻ، پنهنجي برتري، پهلواني ۽ بهادريءَ جو احساس ڏيارڻ سان گڏ ڦرلٽ ۽ حق تلفيءَ واري جذبي جي خبر ڏئي ٿو.

اڳتي هلي جڏهن قبيلائي دور، جاگيرداري، دور ۾ داخل ٿيو ۽ منظم حڪومتون وجود ۾ آيون. تڏهن قبيلائي لڙاين، حملن، ويڙهين، ڇڪرن، خونريزين منظم لشڪرن جي يلغارن ۽ باقاعدي جنگين جي صورت اختيار ڪئي.

انساني سماج، بيشڪ بي ترتيب قبيلائي دور مان ترقي

ڪري وڏيڪ سڌريل، منظم ۽ مهذب اجتماعيت جي صورت اختيار ڪئي ۽ ان سان گڏ انهيءَ اجتماعيت، انساني تباهي ۽ هلاڪت جون به منظم صورتون پيدا ڪيون.

اڳي هڪ قبيلو تباهه ٿيندو هو. هاڻي سوها قبيلا هڪ جنگ ۾ تباهه ٿيڻ لڳا. اڳي هڪڙي جهوپڙي باهه جو ٻـک ٿيندي هئي. هاڻي ڳـوٺـن جـا ڳـوٺ باهه جي ڇپن ۾ وڪوڙجڻ لڳا.

اڳي هڪ عورت اغوا ٿيندي هئي هاڻي سوها ڪنواريون گهوڙن جي پيچن سان ٻڌجڻ لڳيون.

اڳي ڪنهن هڪ عورت جي اک مان نير وهندو هو، هاڻي بيشمار دوشيزائن جا چوٽا ڇڪجڻ لڳا.

اڳي ڪنهن هڪ سردار جي سيني ۾ ڀالو لڳندو هو، هاڻي جلادن جون تلوارون، بيشمار انسانن جي سرين جو لاپارو ڪرڻ لڳيون. بابل ۽ نينوا جي تباهي، مصر ۽ فلسطين جي بربادي، يونانين ۽ ايرانين جي پاڻ ۾ طاقت آزمائي، ڪارٿيج جي ويراني، اوڀر طرف يونانين جا حملا، ايرانين جون چڙهايون، رومين جون لشڪر ڪشيون، عربن جون طوفاني يلغارون، تاتارين جون تباهه ڪاريون، مغلن جون هلائون ۽ پٺاڻن جون زور آزمايون ۽ انهن جي نتيجي ۾ يونان، ايران، روم، عربستان، قسطنطنيه ۾ عورتن جو وڪرو ۽ زنجيرن ۾ جڪڙيل غلامن جون قطارون سڀ جاگيرداري دور ۾ انساني ذهن ۾ اڀري آيل ذاتي غلبي ۽ قبضي جي خواهش جون بي لغام، ڪارفرمايون، ۽ ڪارستانيون آهن، انهيءَ دور ۾ انسان پنهنجي ملڪيت وڌائڻ، پنهنجو مان ۽ شان، مرتبو ۽ عزت وڌائڻ، برقرار رکڻ ۽ پنهنجي ذهني عياشي ۽ جسماني تسڪين لاءِ خود انسان کي تجارتي سرمايه جي صورت ڏني ۽ غلامن جي خريد و فروخت بدترين ڪاروبار جي حيثيت اختيار ڪري ورتي، آءٌ جڏهن انهيءَ دور جي تاريخ

پڙهندو آهيان. ان وقت يورپ ۽ آمريڪا جي بندرگاهن ۾ بي وس آمريڪي غلامن جون چيخون، هن يورپ جي ڌرتي جي هاريءَ تي خنجر وانگر وار ڪنديون نظر اينديون آهن ۽ انهن جي جسمن تي لڳندڙ چهبڪ منهنجي ذهن تي هٿوڙن وانگر لڳندا آهن. بغداد، بصري، دمشق جي عشرت ڪدن، محلن ۽ حرم سرائن ۾ محڪوم ۽ مجبور عورتن جي جسمن تي وحشيانه حملا ڪندڙ انسان مونکي بگهڙن جي صورت ۾ نظر ايندا آهن ۽ انهن جي چهرن تي مذهب، انسانيت، شرافت جا مقدس نقاب، طوائف جي ڪٽ تي پيل چادر کان وڌيڪ گندا نظر ايندا اٿم. اهڙي حالت ۾ انهن مجبور ۽ محڪوم عورتن جي روحن مان نڪرندڙ رڙيون ڪائنات جي سيني ۾ سوراخ ڪنديون نظر اينديون آهن.

جڏهن ايران، ترڪي ۽ غزنيءَ جي بازارن ۾ مونکي يورپي، سنڌي ۽ هندي ڪيرو جوانن جون سنگهرن ۾ سلهاڙيل قطارون ۽ انهن جي ڪڇين تي هلندڙ جلادن جي تلوارن جو منظر تاريخ جي صفحن تي ڏيکاري ڏيندو آهي ان وقت مونکي انسان جي وجود کان نفرت ۽ ڏڪار پيدا ٿي پوندي آهي. اهو سڀ ڪجهه قبيلائي دور مان جاگيرداري دور ۾ داخل ٿيڻ ترقي يافته بنجڻ ۽ منظم حڪومتن هيٺ زندگيءَ جي شروعات ڪرڻ جو تحفو آهي، انهيءَ دور جي عمر تمام ڊگهي آهي جيڪا هزارها سالن تي مشتمل آهي، انهن هزارها سالن جون جنگيون، فڪر، فلسفا، تمدن، قانون سازيون، منظم ادارا، عدالتون درسگاهون، مڪتب، مدرسا، بغاوتون ۽ لڙايون مجموعي طرح قبضي ۽ تسلط جو طويل داستان آهي. اهڙي قسم جون ڪوششون تقريبا ١٦ صديءَ عيسويءَ تائين جاگيرداري نظام هيٺ هلنديون آيون. ١٦ صدي عيسويءَ ۾ يورپ اندر صنعتي ۽ جاگيرداري نظامن ۾ زبردست ڇتاڇيتي شروع ٿي، پوڙهي جاگيرداري نظام

پنهنجي بچاءَ ۽ وجود جي جنگ جيتڻ لاءِ مذهب کي هٿيار طور استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. ٻئي پاسي نئين، تازي، اڀرندڙ ۽ سڌريل صنعتي نظام، جديد فڪر، فلسفي ۽ سائنس جي هٿيارن ذريعي نهايت دانائي، ڏاهپ ۽ سياڻپ سان پراڻي سڙي ڪاڙهيل ۽ مدي خارج جاگيرداري نظام جي سَنڌ سَنڌ تي وار ڪري ڪيس هميشه لاءِ دفن ڪرڻ جون ڪوششون تيز ڪري ڇڏيون، نتيجي طور جوان جماڻ صنعتي نظام، پوڙهي جاگيرداري نظام کي شڪست ڏيئي يورپ جي شهرن ۾ فاتحانہ جهنڊا جهولائي پنهنجي فتح منديءَ جو اعلان ڪيو.

صنعتي نظام، فتح مند ٿيڻ شرط پنهنجي پوري لوازمات کي جاري ڪيو ۽ جاگيرداريءَ جي شڪست لاءِ جيڪي فڪر، فلسفا ۽ نظريا هن هٿيار طور استعمال ڪيا هئا تن جي ترويج ۽ اشاعت ۾ پنهنجي پوري ڪوشش صرف ڪرڻ لڳو، هن ڳالهه ۾ ڪوبہ شڪ ڪونهي تہ اهي سڀ هٿيار نئين نظام جي خالقن پنهنجي وجود، بقا ۽ حفاظت لاءِ ايجاد ڪيا هئا تن کي هُنن ڪارخاني وانگر پنهنجي ئي ڀلائي لاءِ استعمال ڪرڻ تائين محدود رکيو، هاڻي وقت جي رفتار سان گڏ پراڻا ادارا ختم ٿي چڪا هئا، پراڻو ڍانچو ڊهي چڪو هو.

پر جهڙي ريت پراڻا ادارا ۽ پراڻو ڍانچو، پراڻو نظام ۽ پراڻو فڪر، مڪمل طور چند شخصن جي ملڪيت هوندا هئا ۽ سماج جي هر شيءِ کي انهن چند شخصن جي چوڌاري ڦيرائڻ ۽ گهمائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي. بلڪل ساڳيءَ ريت نوان ادارا، نوان نظام ۽ نوان نظريا بہ هڪ مخصوص طبقي جي اوسر، ترقي ۽ بچاءَ لاءِ ڪم ۽ ڪتب اچڻ لڳا. اهو اوس ٿيڻو هو. ڇوتہ اهي ادرا پيداوار ئي اهڙي نظام جي هئا جنهن نظام تي پورو قبضو ۽ ڪنٽرول هڪ مخصوص طبقي جو هو. ان جي باوجود نئين نظام هڪ فائدو پهچايو ۽ انهيءَ

فنڊي اڳتي هلي هڪ زبردست فڪر کي جنم ڏنو. جنهن فڪر جي ذريعي نئين سرمايه داري نظام جي عمر جاگيرداري دور کان تمام گهٽ ۽ مختصر ٿي پيئي. نئين سرمايه داري نظام جي ذريعي يورپ جو زراعتي غلام، صنعتي مزور ۾ تبديل ٿيڻ لڳو. پراڻي جاگيرداري ڍانچي جي شڪست ۽ ريخت بيشمار هارين کي پنهنجي پيل ڀهراڙيون ڇڏي، جديد صنعتي شهرن جو رخ رکڻ تي هرڪايو ۽ هو ڀهراڙيون ڇڏي ڏڙا ڏڙ شهري ڪارخانن ۾ ڀرتي ٿيڻ لڳا. اهڙي ريت هڪ نئين طبقي جنم ورتو جنهن کي پرولتاريه سڏيو وڃي ٿو. جنهن پنهنجي محنت وڪڻي زندگي جو گذر سفر شروع ڪيو.

اهوئي طبقو هو جنهن جي قسمت ۾ سرمايدار سماج جي شڪست ۽ تباهي جو فرض لکيل هو، سرمايدارن، ٽرسٽن ۽ ڪمپنين جي صورت ۾ منظم ٿي ملڪ جي سياسي اقتدار تي تيئن قبضو ڪيو ته ٻئي طرف پروتاريه جي تعداد ۽ معيار ۾ به واڌارو اچڻ لڳو.

مزورن جي وڌڻ، منجهن سياسي شعور جي اضافي، يونين سازيءَ جي ذريعي حق طلبي، سرمايدار يورپ کي ٽن مشڪلاتن ۾ ڦاسائي ڇڏيو.

(١) خام مال جي کپت ۽ تيار سامان جي اپت ۾ تناسب قائم رهي نه سگهيو، تيار مال جي مانگ گهٽجي رهي هئي ۽ خام مال ملي نه پئي سگهيو. ان ڪري ڪيترن ڪارخانن جي بيهڻ جو انديشو پيدا ٿي پيو، انهن ڪارخانن ۾ ڪم ڪندڙ مزور بيروزگار ٿيڻ لڳا. بيروزگار مزورن پنهنجون انجمنون جماعتون ۽ سڀائون ٺاهي پنهنجا مطالبا، گهرون ۽ خواهشون ڪارخانيدارن وٽ زورائتي نموني پيش ڪيون، جيڪي ڪارخانيدار يورپ جي سياسي اقتدار تي قابض ٿي چڪا هئا تن انهيءَ گهوٽالي کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪجهه سوچڻ شروع ڪري ڏنو.

(٢) صنعتي ادارن ۾ بي تحاشا پيداوار جي نيڪال لاءِ پنهنجا ملڪ هئڻ ڪري تنگ نظر اچڻ لڳا. منڊين جي گهٽتائي ڪارخانيدارن ۾ چٽاڀيٽيءَ کي جنم ڏنو ۽ انهيءَ چٽاڀيٽيءَ جي نتيجي ۾ شين جا اگهه ڪرڻ شروع ٿي ويا.

هڪڙي ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته ڪوبه سرمايدار ان وقت تائين پنهنجو سرمايو سيڙائڻ لاءِ قطعي طور تيار نه ٿيندو جيستائين کيس اهو يقين نه ٿي وڃي ته جنهن اسڪيم، منصوبي ۽ ترقياتي رٿا ۾ هو پنهنجو ناڻو سيڙائي رهيو آهي. ان ۾ کيس لاڳت کان وڌيڪ اپت ٿيندي. اهو عام اصول ننڍڙي دڪاندار کان وٺي وڏي صنعتڪار تائين هر هڪ سان لاڳو آهي. وڏي پيماني تي مال جي قيمت ڪرڻ (منڊي نه هئڻ جي صورت ۾) ۽ ڪچي مال نه ملڻ سبب پيداوار ۾ ڪميءَ جي ڪري، سرمايدارن، مزورن جي ڇانٽيءَ سان گڏ اجرتن ۾ ڪمي ڪرڻ شروع ڪري ڏني سرمايدارن جي انهيءَ قدم عمل ۽ فيصلي، ٽين مشڪل کي جنم ڏنو.

(٣) مزورن جي اجرتن گهٽجڻ، ڪارخانن جو وڏي پيماني تي بند ٿيڻ، وڌيڪ ڪارخانن نه لڳڻ ڪري، مزورن ۾ بي تحاشا ۽ انڌا ڌنڌ بيروزگاري ۽ بي چيني پيدا ٿي، جنهن هنگامن جي صورت اختيار ڪري ورتي- پيرس ڪميون، ڪان پوءِ پورو يورپ هنگامن جي زد ۾ اچي ويو ۽ هر جڳهه سرمائيدارن جو سياسي اقتدار پورهيت طبقي جي يلغارن ۾ اچي ويو، سرمايدار يورپ ۾ اقتصادي ۽ معاشي بحران جو ديو سرمايدار سوسائٽي کي هڙپ ڪرڻ لاءِ اکيون وٽڻ لڳو ۽ يورپي حڪمران طبقو (جيڪو هاڻي جاگيردار جي بجاءِ سرمايدار هو) عجيب ذهني مونجهاري ۽ گهوٽالي ۾ ڦاسي پيو، اهو دور آهي جڏهن جرمني جي ٻن مفڪرن، مارڪس ۽ اينگلز انتهائي سائنسي سوچ جي

بنياد تي سرمائيدار ملڪن جي مالي، معاشي ۽ اقتصادي بحران جي ڇنڊڇاڻ ڪري، مٿين ٽنهي مشڪلاتن جي پيش نظر ۽ پرولتاريه جي انقلابي طاقت جي آڌار تي، صنعتي ملڪن ۾ سرمائيداري نظام جي خاتمي جي باري ۾ وڏي حوصلي ۽ اعتماد سان پيشنگوئيون شروع ڪري ڏنيون. هنن نه صرف پنهنجي ذهن ۽ قلم جي ذريعي سرمائيداري نظام جو پوسٽمارٽم شروع ڪيو. پر يورپ ۽ لاطيني آمريڪا ۾ ٿيندڙ مزورن جي بيجان سيائن، ننڍڙن نڍڙن هنگامن ۽ ڪنهن هڪ اڌ وڏي تصادم جي ڀرپور قلمي مدد ڪئي. ۽ اينگلز جهڙو پرجوش نوجوان پاڻ به ڪن اهڙن هنگامن ۾ شريڪ ٿيو آهي.

ٻئي پاسي سرمائيدار حاڪم ٽولن ۽ سندن پاڙيتو دانشورن به انهيءَ گهوٽالي مان نڪرڻ ۽ ڪارل مارڪس جي ڇنڊڇاڻ کي غلط ثابت ڪرڻ (پوءِ وقتي طرح ئي سهي) لاءِ هٿ پير هڻڻ شروع ڪيا. نيٺ هو انهيءَ حل تي پهتا جنهن کي سامراجيت چيو وڃي ٿو.

سامراج، جديد مارڪسزم جي اصطلاح ۾

"اهڙي سرمائيدار حڪمران ٽولي کي چيو ويندو آهي، جيڪو ڪنهن ٻئي ملڪ جي سياسي اقتدار تي قبضو ڪري اتي جي پوري سياسي ڍانچي کي پنهنجي نظام جي تابع ڪرڻ سان گڏ، محڪوم ملڪ مان ڪچو مال ٻهاري، ميڙي، پنهنجي ملڪ ۾ کڻي وڃي ۽ پنهنجي ملڪ ۾ تيار ٿيندڙ مصنوعات کي وڏي اگهه ۽ قيمت تي وڪڻڻ لاءِ محڪوم ملڪ کي منڊي طور استعمال ڪري اتي وسيع پيماني تي ناڻي جي سيڙپ ڪري"

محڪوم ملڪ ۾ ناڻي سيڙائڻ سان وڏي ۾ وڏو فائدو هي پهتو ٿي ته اتي ڪچو مال جججهي انداز ۾ تمام آساني ۽ سستائي

سان ملڻ سان گڏ پورهيت سستو، يونين سازيءَ جي حق کان
بي خبر، اجرتن ۾ واڌ جي مطالبي کان غافل ۽ اوقات ڪار ۾
ڪميءَ جي مطالبي کان اڻ ڄاڻ ملي سگهيو ٿي. اهڙي نظام
کي سامراجيت چيو وڃي ٿو ۽ يورپي سرمايه‌دار حاڪم ٽولن
مارڪس جي تجزئي کان بچڻ لاءِ انهيءَ طريقي تي عمل ڪيو.
انهيءَ طريقي تي عمل ڪرڻ لاءِ نئين علم، سائنس ۽ هنر جي
جذبي سان سرشار يورپي جانباز جهازران دنياجي مختلف ملڪن
ڪنڊن ۽ نين دنيائن کي ڳولڻ ۽ فتح ڪرڻ لاءِ نڪري پيا،
هو ڪٿي سيلاني بڻجي ويا ته ڪٿي پادري بڻجي ويا، ڪٿي
ڊاڪٽر بڻجي ويا ۽ ڪٿي آثار قديمه جا ماهر بڻجي ويا، جڏهن
واپس موٽيا، تڏهن پٺتي پيل زرعي ملڪن جي سياسي، سماجي،
معاشي، معاشرتي، جاگرافيائي ۽ فوجي هر قسم جي معلومات
جا ڀنڊار ڪٺي موٽيا، حقيقت ۾ يورپي لوڪن طرفان اهڙي قسم
جي مهم جوئي ١٦ صديءَ کان ئي شروع ٿي چڪي هئي، ليڪن
اها مهم جوئي صرف لٽ مار ۽ ڌاڙي واري قسم جي هئي.
١٩ صديءَ ۾ ان باقاعدي هڪ منصوبي جي صورت اختيار ڪئي
۽ انهيءَ منصوبي هيٺ حاصل ٿيل معلومات جي آڌار تي يورپي
ملڪن جون فوجون طوفاني يلغارون ڪنديون، پٺتي پيل ملڪن
۾ داخل ٿي ويون. جتان کان باقاعدي سامراجي دور شروع
ٿيو. محڪوم ملڪن ۾ سامراجيت ڪهڙا ڪوس ۽ ڪيس
ڪيا، ڪهڙو ظلم ۽ جبر ڪيو، ڪهڙي ريت اتي جي مال
ملڪيت ۽ هنرادو صنعت تي ڌاڙا هنيا، ڪيڏي بيدرديءَ سان
فرزندان زمين جي وات مان مانيءَ جو گرهه ڦريو ۽ ڪيئن
نه مقامي عوام جي معصوم، مقدس ۽ سادن جذبن کي فوجي
بوٽن هيٺان لتاڙيو! اڄ هتي انهيءَ داستان جي مرثيه نگاري
ڪرڻ نه ٿو چاهيان، ليڪن صنعتي ملڪ، مارڪس جي تجزئي
جي خنجر مان ڪنڌ ڪڍائڻ لاءِ ويا ملڪن پٺيان ملڪ فتح

ڪندا، شهرن پٺيان شهر والاريندا ۽ ڪٽنبن پٺيان ڪٽنب لتاڙيندا، هنن جي هٿن ۾ بندوقون ۽ ٿيلهن ۾ غلاميءَ جون زنجيرون هيون بندوقن سان هنن فرزندان زمين جي سينن تي سوراخ ٿي ڪيا، ۽ زنجيرن سان رهيل سهيل ماڻهن کي ويا غلامي ۽ محڪوميءَ ۾ جڪڙيندا.

سامراجي ملڪن، محڪوم ۽ غلام ملڪن ۾ نه صرف ناڻي جي سيڙپ ڪئي، نه صرف اتي جي عوام جي تاريخي اوسر کي روڪيو، پر بيشمار ڪچو مال، هيرا جواهر ۽ سون ميڙي پنهنجي پنهنجي ملڪن کي ڪنوار وانگر سينگارڻ سان گڏ، بي انداز ڪارخانن جون فلڪ بوس عمارتون تيار ڪري انقلابي پرولتاريه کي بچت جا ٽڪر اڇلائي رعايت يافته بنائڻ سان گڏ اڻ سڌيءَ طرح محڪوم ملڪن جي ڦرلٽ ۾ ڀاڱي ڀائيوار بنايو. انهيءَ نموني سان هو هڪ طرف محڪوم ملڪن جي ڪچيءَ ۾ غلاميءَ جا ڳٽ وجهندا ويا ۽ ٻئي طرف پنهنجي ملڪن ۾ پورهيت انقلاب جون راهون روڪيندا ويا. اهڙيءَ ريت فرانس جرمني، برطانيه ۽ آمريڪا ۾ اڄ ڏينهن تائين هنن انقلاب جو رستو روڪي ڇڏيو آهي. اڄ حالت هيءَ آهي جو آمريڪا جو ڀنگي ۽ ناڳي ڪار ۾ گهمي ٿو. برطانيه جو مزور هوائي جهاز ۾ سفر ڪري ٿو، پر هندوستان، پاڪستان، بنگلا ديش ۽ افغانستان جو مزور ڪتارا بس جي ڀاڙي لاءِ محتاج آهي، ۽ اينگلز جو ڏنل نعرو، ”دنيا جا مزورو هڪ ٿي وڃو!“- پنهنجو اثر ذري گهٽ وڃائي ويٺو آهي.

روسي مزور، هاف فرائي ۽ ووڊڪا جي ناشتي ۾ مصروف آهي، عين انهيءَ وقت لانڍيءَ جي مزور جي سيني ۾ سامراجي دلالن جي گولي سوراخ ڪري رهي آهي. پر روسي مزور حڪومت جي عالمي پاليسيءَ هيٺ ڪوبه احتجاج ڪري نه ٿو سگهي. مزور اتحاد جي باري ۾ اهو هڪ وڏو حادثو آهي ۽ ان حادثي

تي اينگلز جي روح مان نہ معلوم ڪهڙو فرياد نڪرندو هوندو، پري وڃڻ جي ضرورت ناهي- هڪ ڳوٺاڻو سنڌي سينڌوز جي دروازي تي ڏڪا کائي بنا پاڙي جي پنڌ واپس ٿو ٻهچي ۽ سينڌوز ۾ ويٺل پنجابي، پٺاڻ، پناهگير مزور جي ذهن ۾ سنڌس ئي لکيل ڳاڙهو بينر ڪائي چربر پيدا نہ ٿو ڪري. حالانڪ سينڌوز ۾ ويٺل اڌ پڙهيل مزور جي ڪيسي ۾ ڪراچيءَ جي ڪنهن ڪامريڊ جو لکيل اهڙو پمفلٽ ضرور هوندو جنهن جي سرورق تي اهو نعرو هوندو تہ ”دنيا جا مزورو گڏجي ,هڪ ٿي وڃو“ پر اُن پمفليٽ جي زبان اهڙي هوندي، جنهن کي مزور تہ ٺهيو پر خود لکندڙ بہ ڪونہ سمجهي سگهندو)-

سرمايہ جي اوسر وقت جهڙي ريت سرمايہ دار فردن جي مال جي وڪري تي چتاپيٽي ٿيندي هئي، ساڳي ريت، سامراجي ملڪ ڦرلٽ واري نظريي ۾ متفق هجڻ جي باوجود وڏ ڪان وڏ ملڪ، خطا ۽ کنڊ پنهنجي قبضي ۽ ڪنٽرول ۾ وٺڻ جي چتاپيٽي ۽ سرسيءَ، چڙهت ۽ اڳواٽيءَ واري جنون ۾ مبتلا هئا، آهن ۽ رهندا اِها سرمايہ دارانہ نظام جي خصوصيت ۽ لازمي وصف آهي.

٢٠ صديءَ جي ابتدا ۾ حالت هي هئي، جو يورپ جي ڪن ملڪن وٽ ڪالونيون ۽ بيٺڪون هيون تہ وري ڪي ملڪ اهڙا بہ هئا جن وٽ ڪالونيون ۽ بيٺڪون نہ بہ هيون، حالانڪ اهي ملڪ سرمايہ داري ۾ داخل ٿي چڪا هئا. هاڻي نون سرمايہ دارن پراڻن گهاگهہ سرمايہ دارن کان، چوري، ڦرلٽ رهزني ۽ ڌاڙي جي مال مان حصا پتيون گهرڻ شروع ڪيون جن ملڪن حصا پتيون گهرڻ شروع ڪيون، تن ۾ جرمني ۽ روس سرِفهرست هئا. انهي ملڪن ۾ مزورن جي تجربہ زور

وئندي پئي ويئي. روس جيان ڪان شڪست کائي ڏيڻ ۾ ڦاسي چڪو هو ۽ زار شاهي خلاف ڪميونسٽ تنظيمن جون خفيه سرگرميون زور وٺنديون پئي ويون. ٻئي طرف جرمنيءَ ۾ به مزور تحريڪ زور وٺندي پئي ويئي.

مزورن جي گهوٽالي مان نڪرڻ لاءِ جرمني، برطانيا ۽ ٻين ملڪن سان ڪالونيون هٿ ڪرڻ لاءِ جنگ شروع ڪري ڏني. سامراجي ڪتا هڏيءَ تي وڙهڻ لڳا. روس جرمنيءَ جي مخالف طاقتن سان ڪن ٻيٽڪن جي حصول جي واعدي تي جنگ ۾ شريڪ ٿيو. پوري دنيا، سرمايدارن جي ڏوڪڙ ميڙڻ ۽ پنهنجي چوڌرائپ قائم ڪرڻ جي ڀيانڪ ارادن ۽ نيتن جي باهه ۾ وڪوڙجي ويئي. جرمنيءَ کي ناڪاميءَ جو منهن ڏسڻو پيو. پنج سالہ جنگ اتحادي طاقتن جي فتح ۽ جرمنيءَ ۽ ترڪي جي شرمناڪ شڪست تي ختم ٿي. تاهم انهيءَ جنگ جي وسيلي ٻه وڏا واقعا ظهور پذير ٿيا. هڪڙو روس ۾ زار شاهي جو خاتمو ۽ ان جي جاءِ تي سوشلسٽ سماج جي قيام جي ابتدا، ۽ ٻئي واقعي جو تعلق جرمنيءَ جي ڀائهن ٻيلي ترڪي سان آهي، جنهن ۾ خلافت جي بدترين شهنشاهيت جي تباهي ٿي، جنهن کي خلافت اسلاميه جي نالي سان مسلم عوام تي لعنت جي صورت ۾ مسلط ڪيو ويو هو.

سلسلي کي اڳتي وڌائڻ کان اڳ ان سوال تي ويچار ڪرڻ ضروري آهي ته پهرين جنگ عظيم جي نتيجي ۾ ترڪي ۾ بادشاهت جو خاتمو ٿيو ۽ روس ۾ عظيم آڪٽوبر انقلاب برپا ٿيو، پر شڪست خورده جرمنيءَ ۾ ڪوبه نئون ڍانچو جو اڳئين ڪان وڌيڪ ترقي پسند هجي، تعمير نه ٿي سگهيو، حالانڪ سوشلسٽ انقلاب لاءِ روس ڪان به اڳ ۾ جرمنيءَ اندر ڪوششون تيز ٿي چڪيون هيون ۽ جرمن ڪميونسٽ پارٽي تمام پراڻي پارٽي هئي، انهيءَ حساب سان جرمنيءَ ۾ به انقلاب اچڻ

ڪپندو هو.

حقيقت هي آهي ته روس جي ڪميونسٽ پارٽي نه صرف انهيءَ جنگ کي سامراجي جنگ سڏي ان جي مخالفت ڪئي هئي، پر زار شاهي طرفان ٿيندڙ جنگي ڪوشش جي ڪاروائين ۾ رڪاوٽ پڻ پيدا ڪئي.

ڪميونسٽ پارٽيءَ طرفان اهڙي مؤقف اختيار ڪرڻ سان روس ۾ پيون اهي قوتون، جيڪي جنگ کان بيزار هيون، تن اندرون ملڪ حڪومت جي بندوبست کي نقصان پهچائڻ شروع ڪيو- جنهن جو نتيجو هي نڪتو جو اهو روسي فوجي جيڪو مادر وطن جي حفاظت لاءِ نڪتو هو ان وٽ نه ڊبل روٽيءَ جو ٽڪرو هو ۽ نه وري پير ۾ جوتو.

اهڙي حالت کي ڏسي جنگ جي خاتمي کان اڳيئي جمهوريت پسندن ۽ ڪميونسٽن زار شاهيءَ جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيو ۽ انهن معاهدن کي پڻ ظاهر ڪيو جيڪي زار شاهي سامراجي ملڪن سان محڪوم ملڪن جي ورهاست جي باري ۾ ڪيا هئا.

روسي ڪميونسٽ ليڊرشپ کي خبر هئي ته جيڪڏهن زار شاهي کي وڏيڪ بيٺڪون هٿ اچي وييون ته هو اندروني اقتصادي بحران تي ڪنٽرول ڪري وٺندي ۽ منڊين مان ڪمايل ناڻي جي وسيلي بورجوا طبقي کي وسيع پيماني تي پاڙي بنايو ويندو. فتح ڪيل علائقن ۾ وچولي غير مطمئن ڪلاس کي برطانوي طرز تي نوڪريون ڏيئي، ڪيترن سالن تائين انقلاب جو رستو روڪيو ويندو. انهن ڳالهين کي ڏسي روس جي ڏاهن ليڊرن سامراج جي انهيءَ چال ۽ حڪمت عمليءَ کي پنهنجي ملڪ ۾ ناڪام بنائي، بورجوا جي عظيم رياست جو وجود وڌو. ٻئي طرف ترڪيءَ جي محب وطن قوم پرستن ٻڌا ر ته جنگ ۾ ڀرپور حصو ورتو پر در پرده بدترين شهنشاهيت جون

ٻاڙون ٻڌڻ لاءِ پنهنجون ڪوششون تيز ڪري ڇڏيون هيون.
ترڪي بيشمار يورپي ۽ ايشيائي علائقن تي غاصبانه قبضو رکڻ
جي باوجود صنعتي دور ۾ داخل ٿي نه سگهيو هو. تنهن ڪري
اتي جمهوري ۽ سيڪيولر انقلاب آيو. ڪمال اتا ترڪ ۽ سندس
ساٿين قومپرستيءَ تي پنهنجي تحريڪ جو بنياد رکيو ۽ هو روسي
سوشلزم کان وڌيڪ مغرب جي جمهوريت ۽ سيڪيولرازم کان
متاثر هئا. انهيءَ سان گڏ هن جي قوم پرستيءَ عرب نيشنلزم
جي رد عمل ۽ دشمنيءَ سبب پيدا ٿي هئي، ان ڪري هن جي
پوري سوچ ۽ فڪر اثباتي جي بجاءِ منفي بنيادن تي بيٺل هو.
اهوئي سبب آهي جو هن پنهنجي قومي انقلاب دوران عربن جي
هر نشانيءَ کي ختم ڪرڻ ضروري سمجهيو (١) هن جي قومپرستي
ان وقت کهڙي غار ۾ ستل پيئي هئي جڏهن هن خليفه ترڪي
کان معافي وٺي جيل کان ٻاهر نڪري، شامي حريت پسندن جي
سينن کي گولين سان پرڻ بنائي، چنگيزي سنت تي عمل پئي

---

(١) آءٌ پنهنجي محدود وسيلن آهر ڪمال اتاترڪ جي نظريه
جي باري ۾ مطالعي ڪرڻ کان پوءِ هن نتيجي تي پهتو آهيان
ته ڪمال اتاترڪ، ترڪيءَ جي سامراجي حيثيت برقرار رکڻ
جو حامي هو. هن چاهيو ٿـي ته يورپي، آفريڪي ۽ ايشيائي
محڪوم ملڪ بدستور ترڪيءَ جي هٿ هيٺ رهن. پر اندرون
ترڪي سياسي ڍانچي ۾ تبديلي اچي ۽ اتي بدترين شهنشاهيت
جي بجاءِ بااختيار جمهوري ادارا وجود ۾ اچن. هو عربن جو
مخالف به انهيءَ بنياد تي ٿيو هو ته انهن عظيم تر ترڪيءَ جو
شيرازو منتشر ڪرڻ ۽ خلافت اسلاميه سان جان ڇڏائڻ لاءِ عرب
نيشنلزم جي بنياد تي جدوجهد ڪئي.

خلافت جي اداري خاتمي جو رسمي اعلان اگرچه مصطفيٰ
ڪمال ڪيو، ليڪن ان جو عملي خاتمو عرب قوم پرستن ڪيو.

ڪيو؟ ڪمال اتاترڪ جي زير ڪمان ترڪ فوجين هٿان شامي دروزين جو قتلام، اهڙو جرم آهي جيڪو آزاديءَ ۽ حريت جي تاريخ ۾ هميشه ڪيس مجرمن جي ڪٽهڙي ۾ بيهاريندو.

ڪمال اتاترڪ جي سوانح عمريءَ مان جيتوڻيڪ اها خبر پوي ٿي ته هو پهرين جنگ عظيم ۾ ترڪيءَ جي شرڪت جو مخالف هو، پر اها مخالفت انهيءَ بنياد تي ڪانه هئي، جنهن بنياد تي بالشويڪن مخالفت پئي ڪئي. بلڪ ڪمال جي مخالفت جو سبب هي هو ته هن هڪ فوجي جرنيل جي نقط نظر مان ڏسي ورتو هو ته جرمنيءَ کي جنگ ۾ شڪست ايندي، ۽ اها شڪست عظيم تر ترڪي کي ختم ڪري ڇڏيندي؛ جنهن عظيم تر ترڪيءَ جي عظمت کي برقرار رکڻ لاءِ هو ايشيا ۽ يورپ جي مختلف محاذن تي واچوڙي وانگر اڏامندو رهيو ٿي. ترڪ جانبازن جي تمام ڪوشش جي باوجود ترڪيءَ جي عظمت مينار کي يورپي توپچين جي گولن پرزا پرزا ڪري ڇڏيو، ۽ حالتون خلافت واري شهنشاهيت جي خاتمي تي پهتيون.

پهرين جنگ عظيم ١٩١٤ - ١٩١٨ع ڪانپوءِ چار معاهدا ٿيا. پهريون: شڪست کاڌل ترڪن ۽ فاتح اتحادين جي وچ ۾؛ ٻيو: شڪست کاڌل جرمني ۽ فاتح فرانس جي وچ ۾؛ ٽيون: فاتح اتحادين جي وچ ۾ مفتوحين جي ورهاست متعلق؛ ۽ چوٿون: جرمني ۽ سوشلسٽ روس جي وچ ۾. ترڪن موجوده ترڪيءَ جي ايراضيءَ کان سواءِ باقي مقبوضات تان هٿ ڪنيو. جرمنيءَ کي ورسيلز ۾ فرانس سان ذلت آميز عهدنامي تي صحيح ڪرڻي پيئي. سوشلسٽ روس کي ڪس ڪائڻ جي بنياد تي جرمنيءَ سان ناهه ڪرڻو پيو. روس ۽ جرمنيءَ واري معاهدي دنيا تي دور رس اثرات ڇڏيا آهن، ۽ اهوئي معاهدو هو جنهن روسي ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ وڏي پيماني تي اختلاف پيدا ڪيا. تنهن ڪري بهتر ٿو سمجهان ته معاهدي جي حامين ۽ مخالفن جا دليل مختصر

طور پنهنجن لفظن ۾ بيان ڪريان. حقيقت ھي آھي تہ عظيم روسي لينن انھيءَ معاھدي جي فائدي ۾ ھو ۽ ٽراٽسڪي مخالف. (انھيءَ معاھدي ڪي برسيت وارو ھھدنامو سڏيو وڃي ٿو) جيئن تہ لينن جو نقطہ نظر ڪامياب ويو ۽ اڳتي ھلي ١٩٢٧ع ڌاري ٽراٽسڪيءَ کي جلاوطن ڪري ماريو ويو. (اسٽالن جي دور ۾) انھيءَ ڪري اسان وٽ انھيءَ معاھدي متعلق جيڪو روسي ذخيرو پهتو آھي، سو صرف ھڪ طرفہ دليلن سان ڀريل آھي. مون انھيءَ معاھدي جي حق ۾ عظيم استاد لينن جون سڀ تقريرون ۽ تحريرون پڙھيون آھن. سادن مثالن سان ڀرپور اُن جي حق ۾ سنڌس دليل مون کي متاثر ڪرڻ کان سواءِ رھي نہ سگھيا آھن. ان جي مقابلي ۾ ٽراٽسڪيءَ جو تقريرون ۽ تحريرون تمام گھٽ نظر مان گذريون آھن ۽ آءٌ صرف اھي ٽڪرا ڏسي سگھيو آھيان، جيڪي ترديد ڪرڻ لاءِ لينن پنھنجي تقريرن ۽ تحريرن ۾ مثال طور استعمال ڪيا آھن.

جڏھن روس ۾ انقلاب آيو. ان وقت روسي انقلاب جي باني ھڪ طرف جنگ کان بيزاريءَ جو اعلان ڪيو، ۽ انھن سڀني ڳجھن معاھدن کي ظاھر ڪيو، جيڪي زار شاھي مفتوح ملڪن جي ورھاست جي سلسلي ۾ سامراجي ٽولي سان ڪيا ھئا. ٻئي طرف، ھنن ہڪ طرفي امن طور جرمنيءَ سان معاھدو ڪرڻ گھريو، سو بہ جرمنيءَ جي شرطن مطابق جنھن ۾ روس جا جرمنيءَ جي قبضي ھيٺ آيل علائقا، جرمنيءَ وٽ ئي رھيا ھئا. ان کانسواءِ جنگ جي ڇٽي ۽ خرچ طور ڪافي رقم بہ جرمنيءَ کي ڏيڻي ڪئي ويئي. لينن انھيءَ معاھدي کي ذلت آميز سمجھندي بہ سوشلسٽ سماج کي دنيا جي ھڪ حصي ۾ بچائڻ، اڳتي وڌائڻ ۽ ان جي عملي اثرات کان دنيا کي واقف ڪرڻ لاءِ معاھدي تي صحيح ڪرڻ ضروري ٿي ڄاتي. ٽراٽسڪي انھيءَ معاھدي جو مخالف ھو. ھن جو چوڻ ھو تہ:

اسان کي جنگ جاري رکندي اوير يورپ ۾ جرمنيءَ جي ڪميونسٽ پارٽين جي مدد سان جرمنيءَ ۾ سرمايہ داري ۽ سامراج شاهي ذهنيت کي مڪمل شڪست ڏيڻ گهرجي، ٻيءَ صورت ۾ سامراج سان ذلت آميز ٺاهہ ڪري اسان دنيا جي ڪميونسٽ پارٽين ۽ مظلوم قومن سان غداريءَ جا مرتڪب ٿينداسون. ۽ انهن ملڪن ۾ رهيل سامراجي حڪومتون ڪنهن بہ وقت متحده يلغار ڪري دنيا جي هن حصي مان سوشلسٽ سماج جو خاتمو ڪري ڇڏينديون. ان ڪان سواءِ اهڙي قدم کڻڻ سان ”پوري دنيا جا مزدور هڪ ٿي وڃو!“ وارو نعرو پنهنجو تاريخي تاثر وڃائي ڇڏيندو، ان ڪري اسان کي بهرحال جنگ جاري رکڻ گهرجي(١).

لينن جو چوڻ هو تہ: ’سوشلسٽ سماج کي بچائڻ، باقي رکڻ ۽ اڳتي وڌائڻ لاءِ جيڪڏهن چند قومن جي خودمختياري قربان ڪرڻي پوي تہ ان سان ڪو خاص نقصان ڪونہ ٿيندو، ڇو تہ تاريخ جي هر دور ۾ قومون غلام ۽ آزاد ٿينديون آيون آهن. سرمايدارانہ نظام جي شڪست جي هن تاريخي مرحلي ۾ ڪابہ قوم دائمي غلام نہ ٿي رهي سگهي، ۽ اهڙي قسم جي غلاميءَ جي خاتمي ۾ طاقتور ۽ سوشلسٽ روس وڏيڪ مددگار ثابت ٿيندو. باقي هي سماج تاريخ ۾ ٻهريون دفعو قائم

(١) اسٽالن ۽ ٽراٽسڪيءَ جي وچ ۾ ٢٥-١٩٢٦ع ڌاري چيني ڪميونسٽن ۽ ڪومن تانگ جي امداد جي باري ۾ ساڳئي قسم جو اختلاف شديد ٿي ويو. اسٽالن ڪومن تانگ جي مدد جي حق ۾ هو ۽ ٽراٽسڪي ڪميونسٽن جي فائدي ۾. اتي بہ ٽراٽسڪيءَ کي شڪست کائڻي پيئي ۽ روسي ڪميونسٽ پارٽي چيني سرخن جي باري ۾ ڪا واضح پاليسي ان وقت اختيار ڪري نہ سگهي، جنهن جي نتيجي ۾ چيني ڪميونسٽن کي ڏاڍي مار کائڻي پيئي. (ليکڪ)

ٿيو آهي، ان کي بهرحال بچائڻو آهي- جيتريقدر جنگ جاري رکي ڪميونسٽ پارٽين جي مدد سان سامراجي حڪومتن جي تختي اونڌي ڪرڻ جو سوال آهي، ان ۾ ٻه رڪاوٽون آهن:

پهريون ته روسي فوجون وڏيڪ وڙهڻ جون اهل ئي نه رهيون آهن ، هنن ۾ وڏيڪ دم ڪونهي، هنن ڏکي جنگ مان بيزار ٿي ، امن جي تلاش ۾ اسان جي مدد ڪئي هئي. هاڻي جيڪڏهن اسان به ساڳي زار شاهي واري جنگي پاليسيءَ تي هلنداسون ته روسي فوجي جرمن سان وڙهڻ بجاءِ سرخ دستن سان وڙهڻ شروع ڪنديون. اهڙي ريت اسان انساني تاريخ ۾ پهريون ڀيرو تعمير ٿيل پورهيتن جي حڪومت وڃائي ويهنداسون.

ٻيو ته اسان پنهنجي نظام کي داءَ تي لڳائي به جنگ جاري رکون، پوءِ به جرمنيءَ ۾ انقلابي قوتون ايتريون طاقتور نه ٿيون آهن، جو اسان جي مدد سان مليل انقلاب جو بچاءُ ۽ تعمير ڪري سگهن . جرمنيءَ ۾ انقلاب جو عمل ايترو پختو به نه ٿيو آهي ، ۽ نه وري اتي انقلاب لاءِ حالتون سازگاريءَ جي اهڙي درجي تي پهتيون آهن، جنهن درجي تي روس ۾ پهچي ويون هيون- انهيءَ بحث مباحثي پارٽيءَ ۾ قوت جي صورت اختيار ڪري ورتي ليڪن بهرحال لينن پنهنجي ڳالهه مڃائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو.

موجوده دور ۾ ٽراٽسڪيءَ جا حامي چون ٿا ته جيڪڏهن ان وقت ٽراٽسڪيءَ جي تجويزن تي عمل ڪيو وڃي ها ته دنيا کي ٻي جنگ عظيم جون هولناڪيون ڏسڻيون نه پون ها، نازي فلسفي جي بربريت سان انسانيت کي واقف ٿيڻو نه پوي ها ۽ نه ئي ڪنهن هٽلر جهڙي طالع آزما کي معاهده ورسليز جي آڙ وٺي، دنيا ۽ انسانيت جي مستقبل سان کيڏڻ لاءِ برسر اقتدار اچڻ جو موقعو ملي ها. جڏهن ته ٻي جنگ عظيم وقت روسي قيادت کي انتهائي سامراجي قوتن سان

ناهه ڪري اوير يورپ جي ملڪن ۾ مداخلت ڪري اتي انقلابي پارٽين کي حڪومتون سونپيون ٿيون. حالانڪ اوير يورپ جي ملڪن ۾ جن ڪميونسٽ پارٽين کي ٻي مها ڀاري لڙائي جي خاتمي وقت حڪومتون ڏنيون ويون، سي ايتريون طاقتور نه هيون، جو رجعت پسندن جي اندروني بغاوت کي ڪچلي سگهن. اهو ئي سبب آهي، جو روس وارسا پيڪٽ تحت اڄ تائين انهن پارٽين جي حڪومتن کي اندروني شورشن کان بچائيندو پيو اچي. ٻي جنگ عظيم وقت روس کي اهو ڪجهه ڪرڻو پيو (سواءِ سامراج سان معاهدن جي) جيڪو ڏرانسڪي پهرين مها ڀاري لڙائي وقت چيو هو ليڪن اهو سيڪجهه بي پناهه تباهي ڪانپوءِ ٿيو.

آنچه ڪند دانا، ڪند نادان، ولي بعد از خرابي بسيار!

ان جي جواب ۾ لينن جي حامين جو چوڻ آهي ته: ٻي جنگ عظيم وقت روس جي انقلاب کي ٢٢ سال گذري چڪا هئا، ملڪ کي زار شاهي جي اثرن ۽ اندروني رجعتي عناصر جي وجود کان پاڪ ڪيو ويو هو. سوشلسٽ روس جديد سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۾ ڪافي اڳتي وڌي چڪو هو ۽ اهڙي پوزيشن ۾ هو، جو پنهنجي بچاءَ سان گڏ ٻين انقلابي حڪومتن جو به بچاءُ ڪري سگهي. هڪ ئي قسم جو عمل مختلف حالتن ۾ مختلف نتيجا ڪيندو آهي. ڪنهن عمل جي نتيجن جو دارومدار ان جي نظرياتي صحت جي بجاءِ وقتي حالتن جي سازگاريءَ تي دارومدار رکي ٿو.

پهرين مها ڀاري لڙائي وقت سپ کان وڏيڪ ڪمزوري جو ثبوت جرمن ڪميونسٽ پارٽي ڏنو، جن جنگ ملندي نه صرف سستي ۽ ڪاهليءَ جو مظاهرو ڪري قيصر شاهي جي جنگي ڪاررواين ۾ رڪاوٽ نه وڌي، نه صرف شڪست کاڌل جرمنيءَ ۾ موقعي جو فائدو وٺي اقتدار تي قبضا نه ڪري

سگهي؛ پر ورسليز معاهدي تي به ڪو واضح ۽ قومي وقار وارو مؤقف اختيار ڪرڻ کان قاصر رهي- جرمن ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اها ڪمزوري ۽ سستي ٿي هئي، جنهن اڳتي هلي معاهده ورسليز جي شوشي جي بنياد تي هٽلر کي جرمنيءَ جي اقتدار تي قبضي ڪرڻ جو موقعو ڏنو ۽ هٽلر اچي بهترين ڪميونسٽ ورڪرن جو قتلام ڪيو ۽ دنيا کي هڪ وڏي هولناڪ جنگ جي باهه ۾ اڇلائي ڇڏيو. هٽلر تي انگريزن ۽ آمريڪين طرفان لکيل بيشمار ڪتابن ۾ دنيا جي مختلف ليڊرن، ملڪن جي سربراهن ۽ جرمنيءَ جي جمهوريت پسندن کي ننديو ويو آهي ته هو هٽلر جي اوسر ۽ ارتقا جا اهڃاڻ ڏسي خاموش رهيا، ۽ هنن هٽلر جي ارادن سمجهڻ ۾ غلطي ڪئي يا مصلحت پسنديءَ جو شڪار رهيا- جنهن ڪري هن بيلغام ٿي نه صرف جرمن قوم کي پر پوري انسانيت کي تباهه ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي.

آءٌ چئمبرلين، روز ويلٽ ۽ اسٽالن کي مجرم ٺهرائڻ بجاءِ جرمن ترقي پسندن کي وڏيڪ ڏوهاري ۽ مصلحت پسند سمجهان ٿو، جيڪڏهن پهرين جنگ عظيم هلندي يا ان جي خاتمي وقت هو، روسي ترقيپسندن واري دور انديشي، بهادري ۽ همت کان ڪم وٺن ها، ته ڪنهن هٽلر جي ابرڻ، پيدا ٿيڻ ۽ ملڪ جي فضا تي ڇانئجي وڃڻ جو امڪان هميشه هميشه لاءِ ختم ٿي وڃي ها- بهرحال پهرين جنگ عظيم ٻه وڏا واقعا پيدا ڪيا: ترڪيءَ ۾ خلافت جي اداري جو خاتمو ۽ روس ۾ سوشلسٽ انقلاب، باقي پوري دنيا ۾ غلاميءَ جون زنجيرون، وڏيڪ پڪيون، پختيون، سخت ۽ سوڙهيون ٿينديون ويون، ۽ سامراجي ملڪن جا اڳيان قبضا ڪن جاين تي برقرار رهيا، ۽ ڪن جاين تي ڪجهه مايوس ۽ محروم ملڪن کي نيون ڪالونيون مليون ۽ ملڪن جون نيون راهداريون ۽ سندون ڏنيون ويون.

جنگ جي پڇاڙيءَ کانپوءِ ۱۹۲۰ع تائين سامراجي ملڪن جو تسلط دنيا جي ملڪن تي هن ريت هو ۽ ذري گهٽ پوري دنيا سامراجين جي منڊي ۽ ڪالوني بنجي چڪي هئي.

برطانيا جا محڪوم ملڪ: ڀارت، سنڌ، پنجاب، بنگال، بلوچستان، جنوبي يمن، برما، سيلون، مصر، سوڊان، گهانا، نائجريا، تنزانيا، سيراليوان، يوگنڊا، ڪينيا، مليشيا، زمبيا، ملايا، مالٽا، مالديپ، گهيمبيا، گيانا، بوٽسوانا، سوازي لينڊ ۽ قبرص.

فرانس جي قبضي هيٺ ملڪ: شام، لبنان سميت، ويٽنام، ڪمبوڊيا، لائوس، تيونس، مراڪش، گني، واهومي، ٽوگو، وولٽا، مالي، سينيگال، ماريطانيا، آئيوري ڪاسٽ، مالاگاسي، گيمون، ڪيمرون، نائيجر ۽ الجزائر.

بيلجم جي ڪنٽرول هيٺ ملڪ: برونڊي، رونڊا ۽ ڪانگو.

اٽليءَ جي غلاميءَ هيٺ آيل ملڪ: ايٿوپيا، اريٽريا ۽ لبيا.

جاپان وٽ هڪ ملڪ هو ڪوريا.

آمريڪا وٽ به هڪ ملڪ هو فلپائين.

هالينڊ وٽ ٻه ملڪ هئا، انڊونيشيا ۽ سري لنڪا.

پرتگال وٽ پنج ملڪ هئا: انگولا، موزمبيق، گني بسائو، سائوتوم ۽ هڪ ملڪ جو نالو ڪجهه وقت اڳ تيمور هو، جنهن جي آزادي تي انڊونيشيا قبضو ڪري ورتو.

جنگ محڪوم ملڪن تي حاڪمن جو قبضو پڪو ۽ پختو ڪري ڇڏيو. ڪالونين جون گهرجائو قومون في الحال مات ڪري ويهي رهيون. جنگ جي تباهين دنيا تي خوف جي لهر طاري ڪري ڇڏي. هر ملڪ سائو تي پيو ۽ هر قوم ٻيهتي ٿي ڪري پيئي. ليڪن ان سان گڏ سامراجين، محڪوم ملڪن ۾ پنهنجي لٽ مار تيز ڪري ڇڏي. جاگيرداري دور ۾ غلامن جو وڪرو ٿيندو رهيو، ليڪن هن دور ۾ قومن جا

وڪرا ٿيڻ لڳا. جاگيرداري دور ۾ فردن جي محنت تي ڌاڙا لڳندا هئا، پر هن دور ۾ قومن، ملڪن ۽ انساني معاشرن تي ڌاڙا لڳڻ شروع ٿيا. اڳي صرف ڪو هڪ اڌ ملڪ غلام بڻبو هو، ليڪن هن وقت ته ذري گهٽ پوري دنيا غلام بڻجي ويئي. ملڪ خريدجڻ، مثامنتا ۾ بدلجڻ، ڏاجن ۽ تحفن ۾ ملڻ لڳا؛ ۽ هن مهذب دؤر ۾ ڦرلٽ، تباهي، قتل ۽ غارت جا سڀ پراڻا رڪارڊ ٽٽي پيا. آفريڪا ۾ پورا قبيلا ناس ڪيا ويا. انگولا ۾ احتجاج ڪندڙ ماڻهن جي چپن ۾ سوراخ ڪري تالا لڳايا ويا. ڪانگو (زائر) ۾ آزاديءَ جا جهنڊا ڪڍندڙ ماڻهن جا هٿ وڍيا ويا ۽ ڪيترين ئي جاين تي ماڻهن جي جسمن تان ڳاڙهي رنگ سان رنگيل کلون لاٿيون ويون. اهو دور حقيقت ۾ انسانيت جي تباهي، بربادي، محڪومي ۽ غلامي، جو دور آهي. جنهن ۾ سرمايه داري ۽ سامراج جي ارتقا سان گڏ، ننڍين قومن، محڪوم ملڪن ۽ ڏتڙيل خطن ۾ انسانيت جي شرمناڪ تباهي ۽ بربادي جاري رهي. سامراجين جو بي پناهه وحشيانه تشدد پنهنجي اوج ۽ عروج تي پهچي ويو. آزادي ۽ خودمختياريءَ جو لفظ ڪنهن ملڪ مان اپڻ سامراجي ڦاسي ڪٽڻ لاءِ ماءُ جي گار ڪان به ڏکيو هو. حالت هي هئي جو لفظ جي مقابلي ۾ گولي، نعري جي جواب ۾ ڦاسي، هلچل جي جواب ۾ اجتماعي قتل، انهيءَ دور جون خصوصيتون ۽ خوبيون هيون. اهو عرصو جيڪو ذري گهٽ پنجويهن سالن تي مشتمل آهي، تنهن ۾ انساني زندگين ۽ انساني قدرن سان اها روش اختيار ڪئي ويئي، جنهن لاءِ نرم کان نرم لفظ به ”زنا بالجبر“ ئي ٿي سگهي ٿو. هڪ طرف محڪوم ۽ غلام ملڪن مان سون، هيرا، جواهر ۽ ڪچو مال، فاتحن جي گهرن، تجوڙين، شهرن ۾ پهچڻ لڳو ته ٻئي طرف محڪوم ملڪن جي سرزمين تي بکين، اگهاڙن، بيمارن، ڪمزورن ۽ حسرتناڪ چهرن وارن انسانن جي انبوهن ۾ اضافو ٿيندو،

ويو. بي‌رونق چهرا، ڏرا ڏنل اکيون، سڪل پيٽ، ڏٻرا جسم، چيٿڙا چيٿڙا لباس، ننڍڙ ۽ نستين عورتن جي پيٽن ۾ سامراجي سولجر ڪتن جي گندگي؛ اهو ۽ اهڙي قسم جو انسان ترقي يافته ۽ مهذب يورپ، آمريڪا، لاطيني آمريڪا ۽ ايشيا جي قومن ڪي تحفي طور ڏنو. انهيءَ يورپ جنهن جو نعرو هو ته امان انسانيت ڪي تهذيب سيکارڻ لاءِ خداوند يسوع مسيح طرفان موڪليا ويا آهيون. يورپ جي انهيءَ عمل سان انساني ذهن جي شڪست ۽ انتشار جو عمل تيز ٿيندو ويو. ماضيءَ جو ورثو ۽ قومي ثقافت، يورپي لوڪن جي جديد تهذيب جي پيرن هيٺان لتاڙبي رهي. محڪوم ڌرتين تي انساني ڪوس گهرن ۾ اضافا ٿيندا ويا. قومن جي عملي اتحاد ڪي ختم ڪرڻ لاءِ نوان رعايت يافته طبقا سامراجين جا نقال، ابن‌الوقت ۽ وطن فروش ٽولا، طبقا ۽ گروهه پيدا ٿيندا رهيا. غلاميءَ جي زنجيرن ڪي مضبوط بنائڻ، پنهنجي قبضي ڪي دائمي حيثيت ڏيڻ لاءِ نوان حربا ۽ هٿيار ايجاد ٿيندا رهيا. حاڪمن طرفان بي‌پناهه تشدد ۽ انڌا ڌنڌ پروپئگنڊا سان گڏ، ديسي دلال دانشورن، ڪلارڪ ٽائيپ اديبن، آفيسرن ۽ سامراجي زبان جي چپن درجن پڙهيل ذليل انسانن طرفان آقائن جي هر ڳالهه جي تائيد ۽ مادر وطن جي هر شيءِ ۽ هر انسان جي گهٽتائي ٿيڻ لڳي. هاڻ اهڙين باوقار شين جي گهٽتائي جن ڪي ڪنهن ڌرتيءَ جي مهان انسانن صدين تائين پنهنجي آزاد ۽ باوقار محنت ذريعي تخليق ڪري انهن ۾ پنهنجي سوچ ۽ لوچ جا رنگ ڀريا هئا. مادر وطن جو عظيم ۽ باوقار لٽريچر پڙهڻ ڏي عيب قرار ڏنو ويو. ڌارين ديس دروهين ۽ سامراجين جي انتهائيءَ واهيات جارحيت سان ڀرپور پروپئگنڊا تي مشتمل ڪتاب، افسانا ۽ شاعري، ديسي دلال شوق ۽ ذوق سان پڙهڻ لڳو. حالت ايتري حد تائين وڃي پهتي جو ديسي دلال وطن فروشيءَ جي عيوض ڌارين طرفان مليل سندن ڪي

پنهنجي اوطاقن ۾ شان، مان ۽ عزت سان ننگائي، پنهنجي ايندڙ نسل کي آقائن جي فرمانبرداري ۽ پرستش جي تلقين ڪرڻ لڳا. محڪوم ملڪن جي مُلن، پيرن، وڏيرن ۽ ديسي دلال دانشورن جي معرفت پوري قومن جا ٽپڙ ٽاڙي ميڙي سيڙي، ٻهاري‌سهاري سامراجي جهازن ۾ ڀري وڃا پنهنجي ملڪن کي خوشحال بنائيندا. ننڍڙن جيئامڙن ملڪن جي دولت ئي هئي، جنهن جي بنياد تي مغربي ملڪن جي هر شيءِ ۾ اضافو ۽ واڌارو ٿيندو ويو. اهڙي ريت بدترين سامراجيت جو اهو دور جيڪو ١٩-صديءَ کان شروع ٿيو هو ۽ جنهن ٻهرين مهاڀاري لڙائي کانپوءِ منظم صورت اختيار ڪئي، سو ١٩٣٩ع تائين هلندو رهيو. ١٩٣٩ع ۾ ٻي‌مها ڀاري لڙائي شروع ٿي ويئي. انهيءَ لڙائي جي لپيٽ ۾ هڪ اڌ ملڪ ڪانسواءِ پوري دنيا اچي ويئي. هن لڙائي جو مقصد به ڪالونيون هٿ ڪرڻ ۽ منڊين جو بچاءُ هو.

يورپ جا ٻه ملڪ هٽلر ۽ ميسولينيءَ جي قيادت ۾ هٿيارن جي ذخيرن سان ڦاٽڻ لڳا، ايشيا جو هڪ ملڪ جپان به صنعتي دور ۾ مڪمل طور داخل ٿي چڪو هو. انهن ٽنهي ملڪن پنهنجي پنهنجي حد اندر صنعتي بحران کي منهن ڏيڻ لاءِ سرمايه دار طبقي کي تحفظ ڏيڻ خاطر پنهنجي پنهنجي ايجنٽن ذريعي جارحانه قوم پرستي ۽ نسل برتريءَ جي بنياد تي عام راءِ کي جارحيت ڏانهن مائل ڪيو. جرمنيءَ ۾ آرين نسل برتريءَ جو فلسفو؛ اٽليءَ ۾ رومن امپائر جي عظمت رفته جنهن جي تاريخ ١٦-صديءَ جي ابتدا ۽ ١٥-صديءَ جي آخر ۾ ميڪاولي ڪري چڪو هو؛ جپان ۾ فرزند سورج جا نظريا؛ هٽلر، ميسولينيءَ ۽ توجو جي آتش نوابن جي معرفت پروان چڙهڻ لڳا.

ٻي جنگ عظيم شروع ٿيڻ وقت حالت هي هئي، جو

اڳيءَ وٽ تي ڪالونيون هيون، جپان وٽ هڪ ڪالوني هئي ۽ جرمني وٽ ڪا به قابل ذڪر ڪالوني ڪانه هئي. ٻئي طرف چوونجاهه ملڪ اتحادين وٽ غلام هئا. هنن ننهي ملڪن وڏيڪ منڊيون حاصل ڪرڻ ٿي چاهيون ۽ اتحادي طاقتن جمهوريت جي نالي ۾ پنهنجن منڊين جي حفاظت ڪرڻ ٿي چاهي؛ يعني هميشه لاءِ انهن کي پاڻ وٽ غلام رکڻ ٿي چاهيائون. مغرب پار جا ڀڙوا مفت جي مال تي اکيون اٽڪي پيا. سامراجيت جي مڪار رنڊي انساني خون سان پنهنجي لڱن کي لالي لائيندي رهي. جنگ جا پهريان ٻه سال سوشلسٽ روس جنگ کان عليحده رهيو، ليڪن اوچتو ١٩٤٢ع ۾ هٽلر روس تي حملو ڪري ڏنو ۽ انهيءَ سال کان هٽلر جي بدبختيءَ جا ڏينهن شروع ٿي ويا. روس جي موسم ۽ ماسڪو جي تاريخي سردي، جرمن فوجن لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿي ۽ 'سرخ سويري' جا پاند پيٽرا، عظيم ارادن وارا ماڻهو، موت جي فرشتي جي روپ ۾ نازي فوجن تي ڪڙڪندا رهيا. روسي عوام جي جان بازي، استالن گراڊ کي مادر وطن جي دفاع جي تاريخ ۾ 'رزميه لوڪ گيت' جي حيثيت ڏيئي ڇڏي آهي، ٢٢- اپريل ١٩٤٥ع تي سرخ فوجون برلن ۾ داخل ٿي چڪيون هيون.

ناگاساڪي ۽ هيروشيما تي ايٽم بم ڪرڻ سان جنگ بلڪل ٿي ويئي. عظيم جرمن قوم ٻن حصن ۾ ورهائجي ويئي. مغربي جرمني، سرمايه دار ملڪن جي اثر هيٺ اچي ويئي، ۽ مشرقي جرمني، سوشلسٽ روس جي دائره عمل ۾ رهي. آمريڪي فوجون جنرل ميڪارٿر جي سپه سالاري هيٺ جپان ۾ داخل ٿيون. سرمايه دار ملڪن جي چوڻ مطابق سرخ فوجن جرمنيءَ اندر خوبصورت جرمن عورتن جي ڏڳهين آڱرين مان منڊيون پٽي لاهي ورتيون. هوڏانهن آمريڪي فوجن هٿان پنجاهه هزار ڪنواريون جپاني گڏيون پيٽ سان ٿي پيون (صرف ڇهن مهينن ۾)

اهڙي ريت ڪروڙها انسانن جي تباهي هلاڪت، بربادي ۽ ذلت ڪانپوءِ ٻي جنگ اتحادين جي فتح ۽ فاشسٽ قوتن جي شڪست تي ختم ٿي. هاڻي دنيا لاءِ هڪ نئين دور جو آغاز ٿيو.

آزادي اعلان اسانجو

ٻي جنگ عظيم جي پڄاڻيءَ ڪانپوءِ دنيا ۾ ٽي وڏيون تبديليون آيون. جن دنيا تي گهرو اثر ڇڏيو آهي ۽ اڄ سڄو دنيا انهن اثرن جي صحت مندي يا هاڃيڪاريءَ هيٺ هلندي پيئي اچي.

(١) فاشسٽ قوتن جو خاتمو ۽ شڪست: فاشسٽ مان منهنجي مراد آهي. اٽلي، جرمني ۽ جپان؛ جن نسلي برتري جي بنياد ۽ ذهني فوقيت جي آڌار تي پوري انسانيت تي حڪومت ڪرڻ پنهنجو پيدائشي فرض ٿي سمجهيو.

(٢) ٽئين تنهي طاقتن کان وڌيڪ مڪار، عيار ۽ طاقتور سامراجي قوت آمريڪا جو عالمي سطح تي چوڌريءَ جي روپ ۾ اڀري اچڻ؛ جنهن سامراج نئين چال ۽ نئين حڪمت عمليءَ جي ذريعي پٺتي پيل ملڪن جي ڦرلٽ جو آغاز ڪيو. اها نئين چال ۽ نئين حڪمت عملي هيءَ هئي ته پٺتي پيل ملڪن جو سياسي اقتدار پنهنجي هٿ ۾ رکڻ بجاءِ پنهنجي پٺو، دلال، چاپلوس ۽ نمڪ حرام حاڪمن جي حوالي ڪري ته رکيو انهن ملڪن ۾ پنهنجا معاشي ۽ اقتصادي مفاد پورا ڪيا وڃن، ۽ عالمي سطح تي اهڙن دلال حڪمرانن جي ذريعي، پرامن بقاءِ باهمي، امن پسندي ۽ انسانيت دوستيءَ جي پاليسين کي ناڪام بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ۽ پٺتي پيل ملڪن اندر ترقي پسند، سامراج دشمن ۽ سماجوادي طاقتن کي ڏار ڏار نعرن، نظرين ۽ نالن جي آڙ ۾ ڪچليو وڃي. انهيءَ نئين چال ۽ حڪمت عمليءَ کي (New Colonizium)

نيو ڪالونيزم ڇيو وڃي ٿو جنهن تي سڀ سرمائيدار ملڪ عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن، پر انهن جو پيشامام ۽ چوڌري آمريڪا آهي.

سرمائيداري نظام جي شڪست جي باري ۾ مارڪس جي چنڊچاڻ کي بي اثر بنائڻ لاءِ سرمائيدار ملڪن جي حڪمران ٽولن، سامراجي طريقو ايجاد ڪيو هو، جنهن جي ذريعي هو اندروني گهوٽالي مان نڪري پنهنجي ملڪن ۾ سوشلسٽ سماج جي ايندڙ طوفان کان وقتي طرح بچي ويا ۽ سماجواديت جي لهرن جي سامهون بند ٻڌڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا هئا.

روس جي دانا ليڊر ۽ دنيا جي ٻين قوم پرست رهنمائن سامراج جي چال کي سمجهي ورتو هو. ان ڪري هنن پنهنجي پنهنجي ملڪن ۾ قوم پرستي جي بنياد تي آزاديءَ جون تحريڪون شروع ڪري سامراج کي مفلوج بنائڻ لاءِ تجويزون تيار ڪيون.

يورپي سامراج جي نفعي ۽ نقصان تي اڄ بحث نٿو ڪريان، پر هي ڳالهه ضرور آهي ته جيئن سامراجي نظام، جديد سرمائيداري نظام جي پيداوار هو، ۽ جديد نظام جي باري ۾ اڳيئي ٻڌائي آيو آهيان ته اهو ذهني آزادي ۽ لبرلزم، جا هٿيار کڻي ڪليسائيت جي پراڻي، سڙي ڪاڙهل، دقيانوسي، پٿرين جي مغز تاوين مان پريل نظام کي شڪست ڏيئي، تخت تان لاهي، گهر جي چوديواري ۽ ڪليسا جي اڱڻ ۾ بند ڪري آيو هو ۽ حڪومت جو نظام نيشنلزم ۽ سيڪيولرزم جي بنياد تي هلائڻ لڳو هو. اهو سرمائيداري نظام جنهن سامراج جي شڪل ۾ منڊين جي تلاش ۾ پٺتي پيل ملڪن ۾ داخل ٿيو، تڏهن هو پاڻ سان نه صرف اهي ٻئي هٿيار کڻي آيو (ڇو ته انهن کان هو جان ڇڏائي نه ٿي سگهيو). پر مغربي بورجوا جمهوريت جو ٻج به کڻي آيو، ڇو ته ان کانسواءِ نٿين

سرمايدار نظام جو جياپو پنهنجي ملڪ ۾ مشڪل هو. جيتوڻيڪ بورجوا جمهوريت پنهنجي ملڪن جي عوام کي جيڪي ڪجهه ڏنو ٿي، سو هو غلام قومن ۽ ماڻهن کي ڏيڻ لاءِ ڪنهن به صورت ۾ تيار ڪونه هو. پوءِ انهيءَ جمهوريت جي هوا ڪيترن ئي طريقن سان محڪوم ملڪن ۾ پهچي چڪي هئي. انهيءَ هوا پهچڻ جي طريقن مان مکيه رستو هو محڪوم ملڪن جي خوشحال گهراڻن جي فرزندن جي سامراجي ملڪن ۾ پڙهائي. سامراجي ملڪن انهن نوجوانن جي ذريعي محڪوم ملڪن ۾ هڪ ذهني دلال طبقو پيدا ڪرڻ ٿي چاهيو. جيڪو رنگ، نسل، قوم ۽ جسم ۾ ته ديسي هجي. ليڪن ذهني، فڪري ۽ نفسياتي طرح يورپين هجي. ان سان گڏوگڏ سامراجي ملڪن جا ڪي انسانيت جا خيرخواه ۽ ديسي ماڻهن جا سڄڻ به محڪوم ملڪن ۾ پهچي ويا.

نيشنلزم (قوم پرستي) سيڪيولرازم (بنا امتياز قوم جي سڀني حقن ۾ هڪجهڙائي ۽ برابري)، جمهوريت (عوام جي مرضي جو راڄ) ۽ ولايت مان پڙهي آيل نوجوانن مان ڪن جي بيداري، جيئن نهرو، زغلول پاشا، نڪروما، سنيات سن، عبرال، چو اين لا، نيئو وغيره؛ محڪوم ملڪن ۾ قومي آزادي جي جدوجهد لاءِ راهه هموار ڪئي، ۽ سرمايداري جي ايجاد ڪيل هٿيارن سان ان کي شڪست ڏيڻ لاءِ سامان موجود ٿيڻ لڳو، اهي ئي شيون هيون جيڪي اڳتي هلي سامراج جو موت ثابت ٿيون آدن.

انهن تصورن آزادي لاءِ وڙهندڙ وطن جي فرزندن جي سينن کي آزادي جي باهه سان تنور وانگر تپائي ڇڏيو. اهي ئي شيون هيون جن جي ذريعي قومن ۾ نئين بيداري، سامراج جي شڪست جي عمل کي تيز بنائي ڇڏيو. قوم پرستي فرزندان وطن ۾ اتحاد جو جذبو پيدا ڪيو ۽ سيڪيولرازم ملڪي

وسيلن ۾ آئيني قانوني ۽ اخلاقي طرح قوم جي سڀني فردن جي برابري، هڪجهڙائي ۽ مساوات جو احساس جاڳايو. حقيقت ۾ سيڪيولرازم نالو ئي اهڙي فڪر جو آهي جنهن ۾ رنگ، نسل، مذهب جي امتياز کي شهري حقن ۾ دست‌انداز ٿيڻ نه ڏنو وڃي. ڪي ماڻهو سيڪيولرازم جي معنيٰ لاديني حڪومت ڪن ٿا، اهو مطلب سراسر غلط، بيهوده ۽ واهيات آهي، جيڪڏهن سيڪيولرازم جي معنيٰ لاديني حڪومت هجي، ته پوءِ ڏکڻ آفريڪا ۾ گورن جي ٿورائي جي ڪارڻ تي حڪومت ۽ روڊيشيا ۾ حقير گوري اقليت جي فرزندان وطن جي عظيم اڪثريت تي حڪومت کي به سيڪيولر حڪومتون چئو وڃي؛ ڇو ته ٻئي غيرمذهبي ۽ لاديني حڪومتون آهن. انهن حڪومتن ۾ ڪنهن به مذهبي قانون جي عملداري ناهي. پر انهن حڪومتن کي هر انصاف پسند ملڪ ۽ گڏيل قومن جو معزز عالمي ادارو سيڪيولر حڪومتن، جي بجاءِ بدترين نسل پرست ۽ فاشسٽ حڪومتون چئي چڪو آهي. ان ڪري سيڪيولرازم جي معنيٰ لاديني حڪومت قطعاً غلط آهي.

پوري دنيا مان سامراج کي ٽوڙي، ڀوڙائي، ڀڄائي پنهنجي ملڪ ۾ محدود ڪري اندروني قوتن کان مٿس ڀرپور وار ۽ حملا ڪرائڻ لاءِ دنيا جي مختلف ملڪن جي ليبرن قومي آزاديءَ جون تحريڪون شروع ڪيون ۽ روسي ڪميونسٽن سامراج خلاف هلندڙ قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي ڀڙائي، مدد ۽ حمايت شروع ڪري ڏني. اهو رستو ۽ راهه لينن اڳ ۾ ئي تجويز ڪري ويو هو. هو عظيم انسان ان عملي ۾ ايترو اڳتي وڌيو جو هن نه صرف روس ۾ آباد مختلف قومن کي آزادي سانڍڻ، خود مختاري حاصل ڪرڻ ۽ جدا ٿيڻ جو حق ڏنو. پر جدا جدا ملڪن ۾ هلندڙ قومي آزادي جي تحريڪن جي ڀرپور حمايت ۽ مدد ڪئي. سندس چوڻ هو ته قومي آزادي

جي تحريڪ جي اندروني ڍانچي کان قطع نظر ان کي ڏسڻو هي پوندو تہ اها تحريڪ عالمي سطح تي سامراج جي شڪست ڀاڃ ۽ ڪمزوري لاءِ ڪيتري قدر ڪارگر ۽ مؤثر ثابت ٿئي ٿي جيڪڏهن ڪابہ قومي آزادي جي تحريڪ بين الاقوامي ميدان ۾ سامراجيت جي شڪست جي عمل کي تيز بڻائي ٿي تہ اهڙي تحريڪ سامراج دشمني جي حد تائين ضرور انقلابي آهي ۽ انقلابين کي ان جي مدد ڪرڻ گهرجي. اهڙي تحريڪ ۾ جاگيردارن، شهزادن ۽ مٿين ڪلاس جي شموليت، ان تحريڪ جي سامراج دشمني واري پهلوءَ تي اثرانداز نہ ٿي ٿئي. اهوئي سبب آهي، جو هن افغانستان جي بادشاهت پرستن ۽ ترڪيءَ جي قوم پرستن جي ڀرپور مدد ڪئي ۽ انهن سوشلسٽن جي مقابلي ۾ هنن کي وڌيڪ انقلابي سڏيو، جيڪي سامراجي ملڪن ۾ اجرتن جي واڌاري تي راضي ٿي سامراجي ڪارخانن کي چالو ڪري مظلوم قومن جي محڪومي جو اڻ سڌيءَ طرح ڪارڻ بڻجي رهيا هئا.

هن وقت ڪي ماڻهو قومي آزادي جي تحريڪ کي ان وقت تائين انقلابي تحريڪ مڃڻ لاءِ تيار ئي ناهن، جيستائين ان جي پروگرام ۾ سامراج دشمني کان وڌيڪ جاگيردار دشمني شامل ناهي. منهنجي خيال ۾ اهڙا ماڻهو قومي آزاديءَ جي تحريڪن ۾ رڪاوٽ وجهن ۽ سامراج جي شڪست جي عمل کي سست بڻائڻ وارين ڪوشش ۾ لاشعوري طرح شريڪ ٿي رهيا آهن ۽ عظيم لينن جي انهيءَ موقف تان هٽي .هيا آهن جيڪو هن بڻائڻ، هندوستانين ۽ ترڪن جي قومي آزادي جي تحريڪن جي باري ۾ اختيار ڪيو هو. مون ”لاشعوري“ جو لفظ انهيءَ ڪري ڪتب آندو آهي، جو انهن ماڻهن جي نيت جي باري ۾ بهرحال آءٌ شڪ ڪري نہ ٿو سگهان. اگرچہ سندن پٺي شرط (جاگيردار دشمني) قومي آزادي جي تحريڪ

جي دشمنن، موقع پرستن، قومي جمهوري انقلاب جي راهه ۾ رنڊڪون وجهندڙن، فاشي طاقتن جي نوازيلن، سامراجي دلالن جي حڪومتن جي ايجنٽن کي وجهه ڏنو آهي ۽ موقعو مهيا ڪيو آهي ته هو سامراجي آقائن جني مقرر ڪيل حڪمرانن جي طاقت، حڪومت، پرماريت ۽ استعمار برقرار رکڻ لاءِ بيجان ڪوڪلي ۽ بيوقتي راڳڻي ڳائي، قومي آزاديءَ جي ترقي پسند، سامراج دشمن، امن دوست ۽ بقاءِ باهمي جي اصول جي پرچارڪ تحريڪن جي راهه ۾ بيشمار رڪاوٽون ۽ رنڊڪون وجهندا رهن ـــ ۽ اهو پنهنجو اهو ڪم پوري مڪاري ۽ عياري سان ڪري رهيا آهن.

لينن قومي آزادي جي تحريڪن جي حمايت ڪري حقيقت ۾ سرمايه‌دار ملڪن اندر سوشلسٽ سماج جي قيام لاءِ ماحول کي سازگار ۽ انقلابي تيزرفتاري جي حڪمت عملي کي ترتيب ڏنو هو. هن جي خيال ۾ قومي آزادي جي تحريڪن جي حمايت جي حالت ۾ سوشلسٽ سماج جي قيام لاءِ ڪيترائي فائدا حاصل ٿيڻ وارا هئا. جهڙوڪ: (١) قومي آزادي جي تحريڪ جي ڪاميابي جي صورت ۾ سامراج کان منڊيون ڦرجي وينديون ۽ هو پنهنجي ملڪ ۾ محدود ٿيڻ تي مجبور ٿيندو. (٢) خام مال جي درآمد ۽ تيار مصنوعات جي برآمد ۾ مندو اچڻ ڪري مزور طبقي ۾ بيروزگاري ۽ بيچيني وڌندي. (٣) سرمايه‌دار ملڪن ۾ مٿيون ٻئي صورتون اقتصادي بحران پيدا ڪنديون. نفعي نه ملڻ جي صورت ۾ سرمايه‌دارن طرفان سندن ملڪ ۾ سرمايه جي سيڙپ ۾ ڪمي ايندي وغيره ۽ اهي سڀ حالتون انقلاب لاءِ ماحول سازگار بڻائينديون.

انهيءَ کان سواءِ قومي آزادي جي تحريڪ جي باري ۾ لينن جو چوڻ آهي ته: "ڪنهن به مظلوم قوم جي بورجوا قوم‌پرستي هڪ عمومي جمهوري عمل جي فڪر جي حامل

هوندي آهي؛ جنهن جو بنيادي لاڙو ظلم جي خلاف هوندو آهي بورجوا قومپرستي جو ظلم جي خلاف ڪردار ئي آهي، جنهن جي اسان غيرمشروط حمايت ڪريون ٿا. قومپرستي بجاءِ خود ڪهڙن نتيجن کي جنم ڏئي ٿي، ۽ انسانيت کي مجموعي طرح ڪهڙا فائدا عطا ڪري ٿي، ان باري ۾ لينن جو چوڻ آهي ”قومپرستي سان هڪ طرف قومي شعور بيدار ٿئي ٿو؛ قبائلي نظام جون رهيل نشانيون ختم ٿين ٿيون، قومي آزادي جون تحريڪون اڀرن ٿيون، جيڪي هر قسم جي قومي ظلم ۽ جبر جي خلاف جدوجهد ڪن ٿيون. جنهن جدوجهد ذريعي قومي رياستون وجود ۾ اچن ٿيون. ٻئي طرف ڌار ڌار قومن ۾ لاڳاپا وڌن ٿا ۽ ويجها ٿين ٿا. لاڳاپن جو اهو واڌارو عالمي منڊي ۽ هڪ مساويانه عالمي معيشت جي تشڪيل ۾ مددگار ثابت ٿئي ٿو.“

مارڪس نه قومي مسئلي جو قائل هو ۽ ان جي حل بابت فڪرمند هو، پر سندس چوڻ هو ته ”جڏهن ڪنهن ملڪ ۾ طبقي جو طبقي مٿان ظلم ختم ٿيندو، تڏهن ازخود قوم مٿان ظلم ختم ٿي ويندو.“ اهو نقطہ نظر سرمائيداري دور جي پيداوار هو. ان کان پوءِ لاءِ ٿي سرمائيدار دنيا سامراجيت ۾ داخل ٿي ۽ عالمي سطح تي سامراج جي ڪيڏ شروع ٿي. انهي ڪيڏ کي ختم ڪرڻ لاءِ لينن جي قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي مدد ذريعي سامراج دشمني جو پروگرام پيش ڪيو ۽ ”حقيقت ۾ لينن طرفان مارڪسزم ۾ اهو شاندار اضافو هو“ لينن جي انهيءَ پروگرام ۽ نظريي کي ناڪام بنائڻ لاءِ سامراجي ملڪن نيو ڪالونائيزم سسٽم جاري ڪيو، جنهن جو امام هن وقت آمريڪا آهي. ليڪن آمريڪا کي ڪنهن به ملڪ ۾ عوام جي مدد ۽ سهڪار سان اهو نظام برقرار رکڻ جي نه طاقت آهي، نه وري حوصلو. سواءِ ٻن ملڪن جي جتي مذهبي

جنون ۾ مبتلا ڪن گروهن ۽ ٽولن کي آمريڪا پنهنجو آلہ ڪار بنائي هلائي رهيو آهي. هاڻي آمريڪي حڪمت عملي جو سارو دارومدار پٺتي پيل ملڪن ۾ ٽن ڌرين تي رهجي ويو آهي. (١) اسرنڊڙ ملڪن جا ڪاڻ کاڌا سرمايدار، (٢) سامراجي دور جي پاليل بيورو ڪريسي، (٣) فوجي جنتا. انهن ٽنهي ٽولن جي ذريعي هو گهڻي ڀاڱي رات جي اونداهين ۾ سازشون ڪرائي، عوامي ۽ قومي حڪومتن جا تختا اونڌا ڪري، بيشمار خونريزي ۽ قتل و غارت وسيلي پنهنجا ايجنٽ برسراقتدار آڻي، پنهنجا سياسي معاشي ۽ اقتصادي مفاد پورا ڪندو رهي ٿو. اهڙن ملڪن کي هميشه لاءِ پسماندگيءَ جي اونداهي کڏ ۾ اڇلائي، پنهنجي ذلت آميز مشروط امداد جي سهاري هلائيندو رهي ٿو. هتي هڪڙي ڳالهه ياد رکڻ جهڙي آهي ته آمريڪي سازشون هميشه انهن ملڪن ۾ ڪامياب ٿين ٿيون، جتي مضبوط ۽ پختي قومي حڪومت قائم ناهي. جتي به مضبوط قومي حڪومت قائم آهي ۽ ان جون پاڙون عوام ۾ مضبوط کتل آهن، اتي آمريڪي سازشون هميشه ناڪام وڃن ٿيون. جيئن: هندوستان، گني ۽ يوگوسلاويا ۾.

(٣) جنگ عظيم جي خاتمي سان ٿيون جيڪو وڏو تغير ۽ انقلاب عالمي سياست ۾ رونما ٿيو آهي، سو آهي لاطيني آمريڪا ۽ هند چيني ۾ ڪميونسٽ قوتن جي فاتحانہ يلغار ۽ افريشيا ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي فتحمند پيشقدمي، جيئن ٿي ٻي جنگ عظيم ختم ٿي. تيئن ٿي افريشيا ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪن انتهائي بهادري ۽ دليريءَ، جانبازي ۽ جان نثاريءَ سان سامراجيت جي مورچي تي حملا ۽ هلائون شروع ڪري ڏنيون. ويتنام ڪان وٺي مراڪش تائين هر هنڌ آزادي ۽ حريت جي پرستار انسانن جي حب الوطني ۽ سامراج دشمنيءَ سان ڀرپور نعرن جي گونج سان ڪائنات جي وجود

۾ ترڻلو پئجي ويو. سامراجيت تي موت جي ڏڪڻي طاري ٿي ويئي. غلامي ۽ محڪوميءَ جا زنجير ٽٽڻ لڳا. سامراجي فاشي ڪتن جي صفن ۾ ڀاڄ پوڻ شروع ٿي، اهي انسان جيڪي صدين ڊائين غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙجي فرمانبرداري تي هري ويا هئا، تن جي ٻانهن ۾ ٻل پوڻ شروع ٿيا. ڪمزور ڪنڌن سرڪشي اختيار ڪري جهڪڻ کان انڪار ڪيو، آقائيت جي قلعن ۽ ڪوٽن جا ڪنگرا لڏڻ لڳا، ۽ غلاميءَ جي هيراڪن جي دلين ۾ حڪمرانيءَ جون اميدون ڪر موڙڻ لڳيون.

قوم پرستيءَ بجاءِ خود هڪ نظريي، نظام ۽ مذهب جي حقيقت ۽ حيثيت اختيار ڪري ورتي، قومي جهنڊا، قومي ڏينهن قومي ثقافت، قومي هيرا هر ميدان ۾ پنهنجي اهميت والاريندا ويا، قوم پرستيءَ جو جذبو هن صديءَ جي محڪوم ۽ مظلوم ملڪن لاءِ سڀ کان وڏي سچائي، روشن حقيقت ۽ واضح صداقت جي روپ ۾ ظاهر ٿيو، ۽ انهيءَ روپ تي فرزندان وطن جيڪي قربانيون ڏنيون آهن، جيڪي جان جا تحفا پيش ڪيا آهن، سا به هن صديءَ جي سڀ کان وڏي حقيقت آهي، اهوئي نشو هو جنهن جي سرڪي ڪيترن ڪوندرن کي ميدان ڪارزار ۾ آندو، ڪيترن جي نوندن تي ڳاڙهه ڳلين ڳجهين کان لامارا ڏياريا. وطن پرست انسانن پنهنجي قربانيءَ جي بي پناهه جذبي سان صحرائن کي گلزار بنايو، ۽ پنهنجي ڪٿوري هاڻي خون سان رڻن ۾ رابيل پوکيا، هڪ پاسي جانباز انسانن جي قربانين ۽ آزاديءَ جي اعلانن سامراج کي لوڏي ڇڏيو ته ٻئي پاسي آزادي ۽ حريت جي هوائن سڄن ۽ رڃن کي آزاديءَ جي سرهاڻ سان واسي ڇڏيو، ڪوٽ ڪرڻ لڳا، زنجير ٽٽڻ لڳا، سامراج شاهيءَ جا مورچا جهرڻ ۽ ڀرڻ لڳا. غير ملڪي حاڪمن ۽ سندن دلالن جي مڪر جا وڇايل ڄار ڇيهون ٿيڻ لڳا. اهو دور مظلوم قومن جي آزاديءَ جي فتح مند ظهور جو اعلان ۽ انهن

جي شاندار حريت جي فتح ياب عهد جي اچڻ جي علامت بڻجي ويو. قومي آزاديءَ جي هڪ تيز لهر ۽ طاقت ور وهڪرو بيٺڪي نظام کي ڪک پن وانگر وهائڻ لڳو، سامراج جون چالون ڪمزور ٿيڻ لڳيون. نوان آزاد ٿيندڙ ملڪ آزاديءَ ۽ سامراج دشمنيءَ جا جهنڊا کڻي نروار ٿيڻ لڳا. افرو ايشيائي ملڪن جي ڍانچن ۾ بنيادي تبديليون اچڻ لڳيون ۽ هر هنڌان بيٺڪي نظام جا پرزا اڏامڻ لڳا. بيٺڪي سرشتو جيڪو قومن جي اوسر ۽ واڌاري لاءِ هڪ لعنت آهي سو هميشه هميشه لاءِ ختم ٿيڻ شروع ٿيو ۽ محڪوم ملڪن جو ڪروڙها عوام پنهنجي ملڪ جي شاندار تاريخ بڻائڻ جي عمل ۾ پوري ريت شريڪ ٿي ويو، انهيءَ بهادر ۽ دلير عوام بيٺڪي نظام جي کنڊرن مان جنم ورتو آهي ۽ کٽي ولي رهيو آهي. اهو عوام هڪ نئين، شاندار زندگيءَ جي معمار ۽ عالمي امن جي پيغمبر جي حيثيت ۾ سامراج جي تباهي آڻيندڙ انقلابي قوت جي تيز لهر بڻجي، عالمي سطح تي ڇانئجي رهيو آهي. بيشڪ بيٺڪي سرشتي جي ڊهڻ، تباهه ٿيڻ ۽ ختم ٿيڻ واري عمل سان انسان جي ترقيءَ جي هڪ نئين صبح طلوع ٿيڻ جا آهڃاڻ نظر اچڻ لڳا آهن، ۽ اڀرندڙ ڪانگين جون لاٽون اوڀر اٿي آفريڪا کان ولي هند چينيءَ جي ڪارن پيلن کي پنهنجي گرفت ۾ ولي چڪيون آهن. انسانيت صدين کان جنهن امر جي اوسيئڙي لاءِ باک اکنڊيون اکڙيون اڙايو ويٺي هئي، سو آهستي آهستي جوانيءَ جي نشي سان ڀرپور ڪنهن ڪنواريءَ جي چال وانگر ظاهر ٿيندو رهي ٿو، قومن جي ڳچين مان غلاميءَ جا ڳٽ نڪري رهيا آهن؛ آزاديءَ جي تازي جي تنوار سان ڄهر جهنگ ۾ ڇڻ پڻ شروع ٿي اختتام تي پهچڻ واري آهي.

ٻي عالمگير جنگ هڪ طرف آزاديءَ ۽ حريت جو ميدان هموار ڪيو ته ٻئي طرف سرمائيدار يورپ جي دانشورن، اديبن ۽ فنڪارن ۾ خوف، هراس، ڊپ، ذهني مونجهارو، نظري انتشار

شخصيت جي اوڙ ڦوڙ پيدا ڪئي. جنهن انهن اديبن جي فنپارن ۾ وجوديت پسندي، عينيت ۽ لاادريت جهڙن لاڙن کي فروغ ڏيڻ شروع ڪيو. ان جي ڀيٽ ۾ مظلوم، محڪوم ڏتڙيل ۽ غلام قومن جي اديبن شاعرن، دانشورن ۽ فنڪارن ۾ حوصلو، اعتماد، يقين ۽ فڪري توازن پيدا ڪيو، جنهن جي ذريعي هنن پنهنجي شخصيت کي عوامي انبوهن سان گڏڻ، ڪائنات ۾ انساني مقام ۽ مرتبي جي تعين، ۽ ان باري ۾ انساني ڪردار ۽ جاکوڙ کي واضح رستو ۽ رخ ڏنو. مظلوم قوم جو اديب انهيءَ عرصي ۾ يورپي اديب جي واهيات نقالي ڇڏي، ڪاني هائوس مان نڪري، پنهنجي رومال کي امن جو جهنڊو ۽ قلم کي سامراج دشمن تلوار بنائي ميدان ۾ نڪري آيو. اها راهه ٻي جنگ عظيم کان ٿورو اڳ اسپين جي خانه جنگي وقت دنيا جي با ضمير اديبن پنهنجي بي پناهه قربانين سان تيار ڪئي هئي. جنهن تي ٻي جنگ کان پوءِ ڏتڙيل قومن جي اديبن پنهنجا لافاني نشان ڇڏڻ شروع ڪيا، ٻي جنگ کان پوءِ جي ڏتڙيل قومن جي اديب جي روح ۽ روح مان تخليق جا چشما ڦٽي نڪتا اهڙا چشما جن ۾ وطن جي پوري، لڙائيل، ڪنواري مٽيءَ جي خوشبوءِ جي موسيقي هئي، انهيءَ موسيقي جتي هڪ طرف ڪروڙها ديس واسين کي مسرت سان همڪنار ڪرڻ جو سبق ڏنو، ۽ انهن ديسواسن جي دلين ۾ دائمي ظلم خلاف ڌڪار پيدا ڪري، منجهن امن ۽ آشتيءَ سان ڀرپور گيتن کي محبوب جي چڳن وانگر چمڻ جو چاهه پيدا ڪيو. انهن اديبن جون سدا حيات تخليقون دائمي امن جو منشور بنجي ويون. اهڙو منشور جيڪو خطن، ملڪن ڪنڊن ۽ وطنن جي حدن کان وسيع ڪائنات جي وسعت وانگر پوري انسانيت کي پنهنجي آغوش ۽ ڀاڪر ۾ وٺڻ جي صلاحيت رکي ٿو، انهن شاعرن، فنڪارن، اديبن جي تخليقن ۾، يقين آهي اعتماد آهي، توازن فڪر آهي، حوصلو آهي ۽ نه صرف ملڪي

۽ قومي ٻر عالمي برادريءَ جي پرامن تعمير جو زوردار پيغام آهي، اهڙي قسم جا اديب اسانکي آفريڪا ۾ فوڊيبا، لاطيني آمريڪا ۾ پابلو نرودا، هند چيني ۾، هندوستان ۾ ساحر، ڪرشن چندر ۽ سنڌ ۾ نياز، تنوير، شمشير ۽ اياز جي روپ ۾ نظر اچن ٿا.

آزاديءَ وطن جي طويل جنگ سامراجي دور جي شروعات سان گڏ شروع ٿي ۽ جنهن ٻي مهاڀاري لڙائي وقت قومي آزاديءَ جي تحريڪ جو روپ ۽ رنگ اختيار ڪري ڏاڍا ڏڍ ڪاميابيون حاصل ڪرڻ شروع ڪيون ۽ دنيا جي هر خطي ۾ وطن جاوا رتن مولهين سان ”سوڀ برابر سميون“ توري ٻه سوڀون حاصل ڪرڻ لڳا. قومي آزاديءَ جي جنگ هند چيني، سورج جي پيدائشي سرزمين ڪان وٺي آفريڪا جي اونداهن ٻيلن تائين پکڙيل پيئي آهي، ڪاميابيون حاصل ڪري چڪي آهي ۽ ڪئي ڪاميابين سان همڪنار ٿيڻ واري آهي. انهن ته قومي آزاديءَ جي طويل وسيع، شاندار ۽ فتح مند جنگ، ۽ ان جنگ ۾ تخليق ٿيل، ايريل ۽ ترقي ڪندڙ انسان، اسان جي، لاءِ، پوري دنيا لاءِ، هر مظلوم ۽ محڪوم قوم لاءِ، ڏتڙيل پيڙيل طبقن لاءِ بيشمار سبق انيڪ ڏس ۽ پتا، اڳڀرا رستا ۽ راهون، ڪي تدبيرون، ڪي اٽڪلون، ڪي تجويزون، ڪي صلاحون ڏنيون هونديون. ڏنيون آهن، هر ايرندڙ تحريڪ ڪامياب تحريڪان ڪجهه سکڻ جي ڪوشش ڪندي آهي، اگرچه وقتي حالتون ٻين تحريڪن جي طريقن ڍنگن، ۽ حرفتن ۾ تمام وڏو، بنهه اچو فرق وجهي ڇڏينديون آهن. موجوده دور ۽ انسان ايرندڙ نتيجن تي ٿورو سوچڻ سان ٿي معلوم ٿي ويندو ته هن دور ۾ انسانيت، ذهني، اخلاقي ۽ نفسياتي طرح ڪافي اڳتي وڌي آهي؛ ۽ انسان کي هر قسم جي غلاميءَ مان ڇوٽڪاري ڏيارڻ لاءِ عالمي پيماني تي تنظيمون وجود ۾ اچي چڪيون آهن. اقوام متحده جو عالمي ادارو آزاديءَ لاءِ هٿيار

ڪئي ڪي نه رڳو جائز ٺهرائي چڪو آهي، پر آزاديءَ لاءِ
وڙهندڙن کي هٿيار ڏيندڙ ملڪن جي مذمت ڪرڻ کان انڪار
ڪري چڪو آهي. ظاهر ڳالهه آهي ته موجوده قومي آزاديءَ
جي تحريڪن جي رهنمائن نهايت سوچ سمجهه، سياڻپ ۽ سرت
سان تحريڪن جي تنظيم، ترتيب ۽ صف بنديءَ لاءِ ڪي ويچار
ڌارائون مقرر ڪيون هونديون. ڪن متن ڪي نندبو هونديون،
اها ويچار ڌارا، ڪهڙي قسم جي هئڻ گهرجي، ان متعلق قطعي
طور ڪجهه چئي سگهڻ ڏکيو آهي، ڇو ته ان جون شڪليون،
صورتون، رنگ، روپ، راهون ۽ رستا هر ملڪ ۾ هر تحريڪ ۾ جدا رهيا
آهن. بدلبا رهيا آهن، مٽبا سٽبا رهيا آهن. تاهم قومي تحريڪ
آزاديءَ جي بنيادن ۽ ڪنهن قوم جي تشڪيل جي عناصر جي
باري ۾ سڀئي متفق آهن، انهن بنيادن تي هلندي قومي تحريڪ
ڪن مرحلن مان گذري ٿي ۽ ڪهڙيون ڪهڙيون مشڪلاتون،
ڏکيائون رنڊڪون ۽ رڪاوٽون پيدا ٿين ٿيون، ۽ ڪهڙي ريت
سامراج پنهنجي شڪست کان بچڻ، وڌيڪ عرصو رهڻ ۽ حڪومت
مان هٿ نه ڪڍڻ لاءِ ڪهڙا هربا ۽ هٿيار استعمال ڪندو آهي
تن جي نشان دهي پڻ نظر اچي ٿي، اڳتي ايندڙ صفحن ۾ قومي
تحريڪ جي بنيادن، مرحلن، رڪاوٽن، ۽ آزاديءَ کان پوءِ قومي
حڪومت جي ناڪاميءَ جي سببن تي پنهنجي سمجهه آهر روشني
وڌي اٿم، هي صرف مطالعي جو هڪ رخ آهي ۽ قومي آزاديءَ
جي تحريڪن جي صحيح مطالعي ۽ مشاهدي ڏانهن هڪ وک
۽ هڪ قدم آهي. اڳتي ايندڙ مواد ۾ منهنجي مطالعي مشاهدي
سوچ ۽ ويچار ڌارا کي ڏي وڏو دخل آهي ان ڪري آءٌ ان
کي صحيح، قطعي ۽ حرف آخر سمجهڻ لاءِ زور ڪونه ٿو ڏيان.
آءٌ تمام گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ انهن نتيجن تي پهتو آهيان
جيڪي هن ڪتاب ۾ پيش ڪري رهيو آهيان.

قومي آزاديءَ جي تحريڪ جا بنياد

قومي آزاديءَ جي تحريڪ کي ڪهڙن بنيادن تي بيهارڻ، منظم ڪرڻ ۽ هلائڻ گهرجي، ڪهڙيون شيون آهن جن کي اوليت ۽ اهميت ڏيئي انهن جي تبليغ ۽ پرچار کي قومي آزادي جي تحريڪ جو مرڪز بنائڻ گهرجي. انهيءَ سلسلي ۾ دنيا جي قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي رهنمائن ۽ فلسفين ڪافي سوچ ويچار ۽ ڇنڊ ڇاڻ کانپوءِ ٻڌايو آهي ته قومي آزاديءَ جي تحريڪ جو بنياد انهن شين ۽ قدرن، سوچن ۽ لاڙن تي رکڻ گهرجي، جيڪي هڪ قوم جي تشڪيل ۽ تنظيم لاءِ بنيادي مٿا ۽ اصول بڻجي سگهن. خاص ڪري اهڙين حالتن ۾ جڏهن صدين جي ڊگهي غلامي ۽ ان دوران قابض ڌر جون هاڃيڪار ڪارروايون، قوم ۾ قوميت جو شعور ۽ احساس ختم ڪري ڇڏينديون آهن ۽ ان قوم ۾ انيڪ خرابين سان گڏ گروهي، قبيلائي، طبقاتي ۽ ذهني اختلاف، مونجهارا ۽ ويڇا پيدا ڪري کين عزت، مان ۽ وقار سان زنده رهڻ ۽ اڳتي وڌڻ جي ولولي کان محروم ڪري، ڇڙوڇڙ ۽ بي ترتيب جانورن جي ڌڻ ۽ ولر ۾ تبديل ڪري ڇڏينديون آهن.

ڊگهيءَ غلاميءَ دوران محڪوم قوم اهڙي حالت کي وڃي پهچندي آهي جو ان کي نظرياتي طرح ته هڪ قوم چئي سگهبو آهي، ليڪن هڪ قوم جي فردن جي پاڻ ۾ لاڳاپن ۽ ڳانڍاپن لاءِ جيڪي خصوصيتون ۽ خوبيون هئڻ گهرجن سي بلڪل ختم ٿي وينديون آهن.

ننڍي ڪنڊ جي هڪ وڏي مفڪر جو چوڻ آهي ته جهڙي ريت ڪوبه ماڻهو اهو نه ٿو ٻڌائي سگهي ته مونکي ننڊ ڪهڙي وقت آئي، يعني ڪهڙي ڪلاڪ ۽ منٽ نه ٿو ٻڌائي سگهي، بلڪل اهڙي ريت ڪنهن قوم جي زوال ۽ پستي جو ڏينهن،

هفتو مهينو ۽ وقت نہ ٿو مقرر ڪري سگهجي ٿو. البتہ ڪجهہ نشانيون ۽ علامتون، پـار ۽ پتا، ڏسـي ۽ اهڃاڻ آهن، جن کي ڏسي چئي سگهجي ٿو تہ هـي قوم زوال ڏانهن وڃي رهي آهي. منجهانئس قومي ترقي ۽ زنـدگـيءَ جو ولولو ۽ تحرڪ ختم ٿي ويو آهي. انهن اهڃاڻن مان سڀ کان وڏو اهڃاڻ ۽ نشان هي آهي تہ قوم جي فردن مان اجتماعي ۽ گڏيل قومي مفادن واري سوچ ختم ٿي وڃي ۽ ان جي جاءِ انفرادي ۽ ذاتي فائدي ۽ ڀلائي جي سوچ ۽ لوڇ اچي وڃي ۽ غلبو حاصل ڪري وٺي. يعني قومي ايثار جـي بجاءِ پوري قوم جو هر فرد ذاتي خود غرضيءَ ۾ مبتلا ۽ گرفتار ٿي وڃي. جڏهن قومي زوال جـو سبب ٿي اجتماعيت جـو خاتمو ۽ ذاتي خود غرضيءَ جو پيدا ٿيڻ آهي (اهي بيماريون خودبخود پيدا نہ ٿينديون آهن پر قاض ڌريون پنهنجي اقتدار ۽ قبضي کي مستحڪم بنائڻ لاءِ اهي بيماريون پيدا ڪنديون آهن) تہ پوءِ قومي تحريڪ کي بہ انهن شين کي اهميت ڏيڻ گهرجي جن جي ڪري قوم جي فردن ۾ اجتماعي سوچ، اجتماعي ڪردار، اجتماعي ايثار ۽ گڏيل امنگ پيدا ٿئي- انهيءَ سلسلي ۾ هڪ ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي تہ ڪڏهن ڪڏهن. قومي ڇوٽڪاري جي جدوجهد شروع ٿيڻ وقت هڪ قوم پوري ريت ذهني ۽ فڪري طرح اجتماعي سوچ جي جذبي سان لبريز هوندي آهي. جيئن بنگالي، تہ ڪڏهن ڪڏهن قومي جدوجهد ۽ هل چل ئي هڪ قوم کي صحيح معنيٰ ۾ متحد، مضبوط ۽ ناقابل شڪست قوم بنائيندي آهي، جيئن ويٽ نامي ۽ آفريڪي قومون پوئين صورت ۾ قومي آزادي ۽ ڇرٽڪاري جو بنياد اهڙين شين کي بنائڻ گهرجي جيڪي پوري قوم ۾ گڏيل ۽ هڪ جهڙي ڪشش واريون هجن.

دنيا جي قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ قومي آزاديءَ جي تحريڪ جـو بنياد (١) ثقافت،

(۲) تاريخ، (۳) زبان، (۴) حب الوطني ۽ (۵) آزاديءَ جي فائدن تي رکڻ گهرجي.

اهي شيون ۽ وٿون، قدر ۽ گڻ آهن، جن جي ترتيب، تخليق ۽ تنظيم ۾ ساري قوم شريڪ هوندي آهي. ملڪ جي هڪ ڀاڱي کان ٻئي حصي تائين جيڪڏهن قوم جا فرد ڪنهن هڪ شيءِ کي بنا رقابت، بنا حسد، بنا ضد ۽ ساڙ جي پنهنجي سمجهڻ ان کي زنده ۽ سلامت رکڻ، ان سان پيار ڪرڻ ۾ هڪ ٻئي کان اڳرائي واري جذبي سان ڪوشش ڪري، پنهنجو پاڻ ملهائين ٿا ته اهڙي شيءِ رکو مٿي بيان ڪيل شين مان هرهڪ ٿي سگهي ٿي. انهن مان هرهڪ شي ان لائق آهي ته پوري قوم جي گڏيل ميراث بڻجي، پوري قوم جي پرستش لائق ٿي سگهي، ۽ قوم جو هر فرد پنهنجي عقيدت جا جذبا، پنهنجي محبت جا گل ۽ پنهنجي قربانيءَ جا رت ڦڙا ان کي پيش ڪري سگهي. جيتريقدر قوم جي فردن ۾ پنهنجي قومي تاريخ؛ قومي ثقافت، قومي زبان، عظيم ترتيءَ جي محبت ۽ آزاديءَ کان پوءِ حاصل ٿيندڙ اخلاقي، ذهني، روحاني، مادي، معاشي، معاشرتي فائدن تي سوچ وڌندي؛ جيتري قدر پنهنجي دل جي ديول ۾ انهن جي مالها جپيندو ۽ جيتري قدر پنهنجي آسروند اکڙين کي انهن جي حسن پسڻ جي اوسيئڙي جو هيراڪ بڻائيندو؛ اوتري قدر تيزي، جوش همت، سچائي ۽ سورهيائي سان عمل جي ميدان ۾ ڪاهي پوندو ۽ هڪ ڏينهن جبرجي همالي جي چوٽي سر ڪري وٺندو.

قومي ثقافت

انقلابي تحريڪن جي تاريخ جي هڪ وڏي ماهر جو چوڻ آهي ته "ثقافت تاريخ جو ڦل آهي" ان جو مطلب هي ٿيو ته جنهن ملڪ ۾ تاريخ جي جهڙي رفتار رهي هوندي، پيداواري ذريعن جي جيڪا ڪيفيت هوندي. انساني سماج ۽ ان تي جاگرافيائي

ماحول جيڪو اثر وڌو هوندو، قبيلائي دور، جاگيرداري دور ۽ آخر ۾ بينڪي سرشتي جي جيڪا حالت رهندي آئي هوندي تنهن جو اندازو ان ملڪ جي قومي ثقافت جي ڊار ڊار شاخن ڪري ڏسي لڳائي سگهجي ٿو. قومي تحريڪ آزاديءَ ۾ ثقافت جي ڪردار ۽ ان جي استعمال جي ڍنگ ڪان اڳ ڏسڻو هي آهي ته ثقافت آهي ڇا؟

منهنجي خيال ۾ انساني محسوسات ۽ معلومات جي خارجي اظهار ۽ اعلان جو نالو ثقافت آهي. ٻين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو ته ڪنهن قوم جي مادري ۽ روحاني ڪوشش جي ظهور ۽ ماديائي ۽ روحاني سانچي ۾ ڍلجڻ جو نالو ثقافت آهي. تاريخ جي هر دور ۾ انساني ذهن پنهنجي چوگرد پکڙيل وسيع ڪائنات خوبصورت فطرت جي پيدا ڪيل معاشي، معاشرتي ۽ سياسي ماحول مان جو ڪجهه پرايو ۽ ان کي پنهنجي ڍنگ رنگ سان ظاهر ڪيو، تنهن کي ثقافت چئي سگهجي ٿو. انسان جي پيدائش ۽ اوسر سان گڏ جنهن شيءِ جو آغاز ۽ شروعات ٿي سا ثقافت ئي آهي ۽ ڪائنات ۾ صرف ثقافتي ورثو ئي اهڙي وٿ آهي جنهن جي عمر ڌرتي ۽ انسان جي برابر آهي.

زندگيءَ جي ڊگهي، ڏکئي ۽ اڙانگي سفر ۾ انساني قافلو ڪهڙين ڪڏن ۽ کوٻن ۾ ڪريو ۽ ڪهڙين ڏيٺين ۾ ڦاٿو؟ ڪهڙن ڏکين جبلن جي چوٽين تي چڙهيو ۽ ڪهڙن ريگستانن ۾ سالن جا سال رلندو، ڀٽڪندو ۽ هٿوراڙيون ڏيندو رهيو ۽ انهيءَ پوري عرصي ۾ هن پنهنجي سفرنامي کي قلم نه پر عمل سان هن ڌرتيءَ يا پنهنجي مخصوص وطن تي چٽيو، لکيو ۽ ظاهر ڪيو آهي. انهيءَ سفرنامي ۾ ڏک ۽ ڏاڪڙا، ٿهڪ ۽ مرڪ، لڙڪ ۽ سڏڪا، خوشيون ۽ غميون، محبتون ۽ نفرتون، فتحون ۽ شڪستون، پيار ۽ پڇتاءُ، بزدلي ۽ بهادري، همت ۽ سستي هڪ ڪهاڻيءَ جا ڪردار بنجي وڃن ٿا ۽ پوءِ اها ڪهاڻي ڪڏهن

شاعري، ڪڏهن موسيقي، ڪڏهن مصوري، ڪڏهن سنگتراشي، ڪڏهن تعمير، ڪڏهن عباس، ڪڏهن پهاڪن، ڳجهارتن، ڳاءُن، هلت چلت، شادي مرادي، ميل ميلاپ، لوڪ گيتن، سازن ۽ باسڻن جي صورت ۾ هر ويندڙ نسل، ايندڙ نسل لاءِ يادگار ۽ ورثو ڪري ڇڏي ويندو آهي.

هي ڳالهه ظاهر آهي ته ايندڙ نسل کي وقت، ماحول، حالتون ۽ تاريخي رفتار ويندڙ نسل کان ڌار ۽ جدا ملنديون آهن، انڪري هو پنهنجي اڳئين نسل جي ڇڏيل يادگار ۽ ورثي ۾ تبديليون ۽ ترميمون، اضافا ۽ گهٽتايون ڪندو، ڪجهه پنهنجون ايجادون، پنهنجا ڏک ۽ سک جيڪي گذريل نسل کان بهرحال مختلف هوندا آهن، سي ملائيندو ثقافت جي سلسلي ۽ زنجير کي اڳتي وڌائيندو ايندو آهي، اهوئي سبب آهي جو ثقافت لاءِ چيو ويندو آهي ته ثقافت وهندڙ دريا وانگر آهي جنهن ۾ روز نوان اضافا ۽ واڌارا ٿيندا پيا اچن. ظاهر آهي ته انسان پنهنجي پيدائش کان وٺي هڪ جاءِ تي نه بيٺو آهي ۽ نه ئي سندس فڪر ۽ ذهن. جڏهن انساني قافلو خود دريا وانگر روان دوان آهي ته ان جي محسوسات جي عملي روپ ۾ تبديلي اچڻ ضروري آهي ۽ انکي به دريا وانگر وهندڙ ئي هئڻ گهرجي.

ثقافت لاءِ هڪ ٻيو لفظ ڪتب آندو ويندو آهي جيڪو آهي "تهذيب."

سنڌجي عظيم مفڪر محترم سائين جي-ايم سيد پنهنجي ڪتاب "سنڌي ڪلچر" ۾ (تهذيب) لفظ کي ثقافت ۽ ڪلچر جو پورو مفهوم ادا ڪرڻ کان قاصر ٻڌايو آهي. جناب سيد جي تحقيق منهنجي لاءِ حرف-آخر آهي. تاهم جنهن به ماڻهو ثقافت لاءِ (تهذيب) لفظ استعمال ڪيو آهي تنهنجي سمجهه ۽ سياڻپ کي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي. ڇو ته تهذيب جي معنيٰ آهي وڻ مان بيڪار، سڪل ۽ بي ترتيب ٽاريون وڍڻ

ڇانگي صاف ڪري سهڻي ٻيهڪ ڏين. جيئن ڏسندڙ لاءِ ان ۾ هڪ قسم جي دلڪشي پيدا ٿئي ۽ زمين جي پاڻياٺ، بيڪار ڏارين تي ضايع ٿيڻ کان بچي، وڻ جي وڌڻ جو سبب بنجي. انهيءَ لفظ جي مفهوم مطابق، انسان ۾ پنهنجي حالتن کي تبديل ڪرڻ، انهن کي بهتر ۽ خوبصورت بنائڻ، غلط، بيڪار، فرسوده ڳالهين، روايتن ۽ رسمن کان پنهنجي ماحول ۽ معاشري کي پاڪ ڪرڻ جي تڙپ ۽ تات دوران جيڪا ثقافت (تهذيب) تخليق ٿيندي رهندي آهي سا پنهنجي دور، وقت ۽ حالتن مطابق جاندار، بهتر ۽ خوبصورت ٿيندي آهي. ايندڙ نسل کي ان ۾ ڪي ڳالهيون روايتون، رسمون بيڪار ۽ نقصان ڪار لڳنديون آهن ۽ هو انهن ۾ سڌارا ۽ اصلاحون ڪندو آهي. اهڙي ريت جڳن گذرڻ کان پوءِ ڪنهن خطي جا ماڻهو هڪ قومي ثقافت تخليق ڪندا آهن ۽ سندن جاکوڙ، جفاڪشي ۽ خيالن جي جهلڪ ان ثقافت ۾ نظر ايندي آهي.

فطرت جو قانون آهي ته انسان پنهنجي محنت ۽ مشقت سان جيڪا شي تخليق ڪندو آهي سا ڪيس بي حد پياري ۽ عزيز هوندي آهي. هو ان جي هڪ ذري تان به دست بردار ٿيڻ لاءِ ڪنهن به صورت ۾ تيار ڪونه ٿيندو آهي. ان کان سواءِ انساني عقائد ۽ نظريات جي تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته انسان جيڪڏهن ڪنهن شيءِ کي وڏ کان وڏ چاهي ٿو ۽ انکي ڪنهن به صورت ۾ ڇڏڻ لاءِ تيار نه ٿو ٿئي اها شيءِ انساني روايتن جي لڙي آهي. دنيا جي حڪيم پيغمبرن کان وٺي جديد دور جي انقلابي مفڪرن تائين هر ڪنهن پنهنجي تحريڪ دوران انهن روايتن، ريتن ۽ رسمن کي ڇيڙڻ بجاءِ پنهنجي تحريڪ لاءِ هٿيار طور ڪتب پئي آندو آهي. هي ئي ڳالهه آهي ته انقلاب جي ڪاميابيءَ کان پوءِ رٿابندي ۽ شعوري تعليم ذريعي اهڙين ريتن ۽ رسمن کي ڪهڙو رنگ ۽ روپ ڏنو ويو هو.

هاڻي اسانکي ڏسڻو هي آهي تہ قومي ثقافت کي قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ دنيا اندر ڪيئن استعمال ڪيو ويو آهي يا ڪهڙي ريت استعمال ڪري سگهجي ٿو.

هي ڳالهہ مڃيل آهي تہ هر فاتح ۽ قابض جي خواهش هوندي آهي تہ سندس فتح دائمي ۽ قبضو لازوال رهي. انکي ڪوبہ لوڏي، ٽوڙي ۽ ختم نہ ڪري، فاتح جي اها خواهش ٿي هوندي آهي، جيڪا ڪيس ڪنهن قوم جي ثقافت سان هٿ چراند لاءِ هر ڪائيندي آهي ۽ هو مقامي قومن جي ثقافت کي ختم ڪري پنهنجي ٻاهران آندل ثقافت، رسم، رواج، شاعري، موسيقي، سنگ تراشي ۽ فن کي رواج ڏيڻ، مڙهڻ ۽ مقبول بنائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. اها ڪوشش ئي سندس تباهي جو ڪارڻ بڻجي ويندي آهي. ان جا ڪيترائي سبب ٿين ٿا. مثال طور فاتح جا علم ۽ فن، فاتح جي مصوري ۽ سنگ تراشي، فاتح جي موسيقي ۽ شاعري ڪيتري ئي جاندار ۽ حقيقت پسندانہ ڇو نہ هجي ليڪن مقامي ماڻهو ان کي قبول ڪرڻ جي معاملي ۾ شڪ ۽ بي يقينيءَ جو شڪار ٿي انکي ٿڏي ڇڏي ٿو. اهو ان ڪري جو فاتح جيئن تہ مقامي قوم جو دشمن هوندو آهي، ان ڪري مفتوح قوم کي فاتح جي وجود سان گڏ ان جي هر شي ۽ پيشڪش کان نفرت ٿي پوندي آهي. انهيءَ موقعي تي فاتح جي خواعش ۽ تمنا هوندي آهي تہ سندس هر شيءِ قبول ڪئي وڃي، ڇو تہ اها اعليٰ ۽ عظيم آهي، بهتر ۽ خوبصورت آهي، جاندار ۽ حقيقت پسندانہ آهي.

پئي پاسي محڪوم ۽ مفتوح ماڻهوءَ جي دل ۽ دماغ ذهن ۽ ضمير جو آواز هوندو آهي تہ فاتح جي هر شيءِ کان انڪار ڪيو وڃي. ان کي ٿڏيو وڃي ۽ پوري قوت ۽ دليري ڪروڌ سان اوڏانهن واپس ڌڪيو وڃي جتان اها آئي آهي. ڇو تہ اها دشمن جي آهي، اجنبي آهي، اوپري آهي، ڌارين آهي. ان جي

تخليق ۽ ترتيب ۾ نہ رڳو اسان جي نہ وري اسان جي وڏن جي جسماني، ذهني ۽ فڪري محنت جي خوشبوءِ آهي. ان جي پيٽ ۾ اسان جي هر شيءِ پياري پياري، مٺڙي مٺڙي، وڻندڙ ۽ دل پرچائيندڙ آهي. ڇاڪاڻ تہ ان سان اسان جي محنت ۽ محبت جون يادگيريون وابستہ آهن، قومي عروج ۽ اقبال، آزادي ۽ خود مختياريءَ جون شاندار روايتون، لاڳاپيل آهن، اهڙي طريقي سان فاتح ۽ مفتوح جي وچ ۾ هڪ قسم جو ثقافتي تضاد پيدا ٿي پوي ٿو، ۽ ان تضاد جي حل جون ٻنهي طرفن کان ڏار ڏار ڪوششون وٺڻ لڳڻ ٿيون. هڪ طرف طاقت، پروپيگنڊا، اشتهار بازي ۽ تشدد، ٻئي طرف کان لاتعلقي، بيپرواهي، نفرت، شديد ۽ سخت نفرت. قومي غلاميءَ جي انهيءَ دور ۾ هڪ محڪوم انسان جي ڏاڙهين خلاف نفرت ۽ ڪروڌ جو زهر جيڪڏهن هڪ طرف رکيو وڃي تہ پوري دنيا جي نانگن جو زهر ان جي پيٽ ۾ ڪائي حيثيت نہ ٿو رکي، اهڙي ريت حاڪم ۽ محڪوم، فاتح ۽ مفتوح، وطن جي ويري ۽ فرزند زمين، ڌورو ۽ ڌريل ۾ هڪ قسم جي ذهني، نفسياتي ۽ اعصابي ڪشمڪش، ڇڪتاڻ ۽ ويڙهہ جاري ٿي وڃي ٿي. ٻاهران آيل ڌورو ۽ وطن جو ويري، مقامي ۽ اصلي باشندي ديس واسيءَ جي هر شيءَ کان نفرت ڪري ان کي حقارت ۽ ذلت جي نظر سان ڏسڻ شروع ڪندو آهي. هن کي ديسي ماڻهوءَ جي پٽڪي، سلوار، قميص، کاڌي خوراڪ جي طريقي، زبان، شاعري، ريتن رسمن کان چڙ ٿئي ٿي. هوڏانهن وري ديسي ماڻهو ٻاهرئين جي وجود سان گڏ ان جي پاجامي پان خوري، رامپوري ٽوپي، حليم، نهاري، ان جي حقي، زبان ۽ لهجي، رسمن رواجن کي، پنهنجي لاءِ، پنهنجي معاشري لاءِ ۽ پنهنجي سر زمين لاءِ خطرناڪ، زهريلو، هاڃيڪار سمجهي ان جي وجود کان پنهنجي وطن کي پاڪ ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻڻ شروع ڪندو آهي. اهڙي موقعي مهل ۽ مرحلي تي قومي آزاديءَ

جي تحريڪ جي رهنمائن جو فرض ۽ حڪمت عملي اها ٿيندي آهي ته اهي انهي ذهني، نفسياتي ۽ اعصابي ڪشمڪش، ڇڪتاڻ ۽ سرد جنگ مان فائدو وٺي قومي ثقافت جي بچاء ۽ تحفظ، ان جي قدامت ۽ شاندار عظمت جي برقراريءَ جا گيت ڳائي قوم کي قومي آزاديءَ جي جنگ لاءِ اڳتي وٺي وڃن، تيار ڪن ۽ قومي ثقافت جي نشي کي قوم جي هر فرد جي ذهن ۾ اهڙي ريت ويهارين جو اها ثقافت هنن جي قومي زندگي ۽ قومي موت جو مسئلو بڻجي وڃي. ثقافت جي باري ۾ هيءَ متفق راءِ آهي ته اها پيداواري ذريعن جي واڌاري ۽ اوسر سان گڏ ترقي ڪندي رهندي آئي آهي ۽ ترقي ڪندي رهندي. هڪ عظيم ۽ شاندار ثقافت جي تخليق لاءِ ڪنهن به قوم جو آزاد هئڻ نهايت ضروري آهي. ان جي حڪمراني ۽ سياست تي ڪنهن جي به بالادستي، تسلط ۽ غلبو نه هئڻ گهرجي. ان قوم جو اقتصادي ڍانچو ۽ معاشرتي سانچو ڪنهن ٻاهرئين ۽ ڦورو جي دٻاءَ ۽ دونس کان پاڪ هئڻ گهرجي. آزاد قوم ۽ معاشري جو ذهن گهڻو ڪري سلجهيل، حقيقت پسندانه ۽ متوازن ٿئي ٿو. اهڙي قسم جي ذهني سلجهاءَ حقيقت پسندي ۽ توازن جو اظهار سندس هر شيء، هر تخليق ۽ هر تعمير مان ظاهر ٿيندو رهندو آهي. ان جي برخلاف غلام قومون ۽ معاشرا، پريشان، ڏتڙيل روزي جي غم ۾ ڦاٿل، خوف هراس ۽ ڊپ ۾ مبتلا رهن ٿيون. هو صرف خواب ڏسن، خوابن جي سهاري زنده رهن، دولت جي مينهن وسڻ جون تمنائون ڪندا رهندا آهن. غلام قومن مان تخليقي صلاحيت جو جوهر نڪري ويندو آهي. هو ذهني ۽ اجتماعي طرح هڪ ٻئي کان ڪٽيل، ڌار، بيزار ۽ پريشان رهن ڪري اجتماعي ثقافتي ڪردار جي فڪر کي جنم ڏيئي نه ٿيون سگهن. صرف پنهنجي وڏن جي نشانين، يادگارن ۽ قصن تي گذارو ڪري پنهنجا ڏينهن پورا ڪنديون آهن. انهيءَ سلسلي ۾ ٻري وڃڻ جي ضرورت

ناهي سنڌ جو مثال ٿي آزاد ۽ غلام قومن جي تخليقي صلاحيت ۾ فرق ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي. سنڌ جي ثقافت جي قدامت ۾ ڪوبہ شڪ ناهي. سنڌي ماڻھو دراوڙي دور کان پنھنجي وطن ۾ هڪ شاندار تهذيبي ۽ تمدني زندگيءَ جو مالڪ هو. هن مصوري، موسيقي، سنگ تراشي، اڏاوت، زراعت ۽ صنعت ۾ لازوال ترقي ڪئي ڇو تہ هو ان دور ۾ آزاد هو، پر جيئن ئي اڳتي هلي سنڌ تي مسلسل ڪاهون، حملا، ھلاڌون ۽ ڌاريون ٿيون ۽ سنڌ تي ڪافي وقت تائين غلاميءَ جو غلبو رهيو تہ پوءِ نتيجو ڪهڙو نڪتو؟ اهوئي تہ، سنڌي قوم پنھنجي ثقافت کي وهندڙ دريا وانگر بنائي نہ سگهي. هن پرت، اڏاوت هنر ۽ حرفت ۽ صنعت ۾ ڪهڙا اضافا ڪيا، ڪهڙا واڌارا ڪيا ۽ سنڌي قوم جي تاريخ ۾ ڪهڙو تمدني دور آيو آهي جنهن کي اسان دنيا جي سامهون فخر طور پيش ڪري سگهون ٿا؟!

اسان وٽ اڄ بہ اها بيل گاڏي آهي جيڪا موهن جي دڙي جي آزاد دراوڙ جي ايجاد آهي. دنيا ان بيل گاڏيءَ کان جيٽ جهاز تي پهچي چڪي آهي. ليڪن اسان ان ڏکي گاڏيءَ جي وزن، ساخت ۽ جوڙجڪ ۾ واڌارو اصلاح ۽ خوبصورتي پيدا نہ ڪري سگهيا آهيون. اسان جي موچيءَ جي هٽ ۾ اڄ بہ اها آر ۽ رنبي آهي جيڪا موهن جي دڙي ۾ دفن ٿي ويٺي هئي. هن ڌرتيءَ جو مڇينگهواڙ اڄ بہ کلون رنگڻ لاءِ اڪ جو کير ۽ ٻير جا ڇوڏا استعمال ڪري ٿو جيڪي هو عربن جي اچڻ وقت استعمال ڪندو هو، اسان جي هاريءَ جي هٽ ۾ اڄ بہ اهو هر آهي جيڪو آرين جي اچڻ وقت هو. مطلب اهو آهي تہ غلاميءَ جي صورت ۾ ثقافت جي ٿلوازي کي نئين، تازي ۽ وهندڙ پاڻيءَ ملڻ جا نيسارا خشڪ ٿي ويندا آهن. اسان انهيءَ ڳالهہ تي فخر تہ ڪري سگهون ٿا جڏهن اسان ٻاهرين سيلانين کي پنھنجي عجائب گهرن ۾ ڏکي گاڏي

۽ چوني ڏيکاري ڇڻون ٿا ته اسان وٽ زمين کيڙڻ ۽ تيز رفتاري سان باربرداريءَ جا هي ذريعا ان وقت وجود ۾ آيا جڏهن دنيا جي انسان کي ڪاٺ جو طريقو ئي ڪونه ايندو هو. عين انهي وقت جڏهن اسان جو قابل آثار قديم، جو ماهر نخر سان اهو سڀ ڪجهه ٻڌائي رهيو هجي ان وقت جيڪڏهن ڪوئي يورپي سيلاني ڪانئس اهو سوال ڪري ته ”پر اڄ ڏينهن تائين اوهان انهيءَ فن ۽ هنر ۾ ڪهڙا واڌارا ڪيا آهن ۽ توهان انهن اوزارن جي ذريعي ڪهڙي دور ۾ داخل ٿيا آهيو مهرباني ڪري مون کي اهي اضافا ۽ واڌارا ڏيکاريو؟“

مون کي يقين آهي ته ان سوال تي اسان جي ماهر جو ڪنڌ شرم کان جهڪي ويندو.

حقيقت ۾ آهي به شرم جهڙي ڳالهه، ته اڄ جڏهن دنيا چنڊ تي پهتي آهي ان وقت مشين شين کي نه صرف پنهنجي زندگيءَ جو لازمي جزو بڻايو ويٺا آهيون پر پنهنجي انهيءَ عمل تي فخر ڪري رهيا آهيون، اسان ثقافتي طرح اڄ به موهن جي دڙي واري دور ۾ آهيون، غلاميءَ جي اڌوهي مسلسل کائيندي رهي آهي جو اسان ايترا ڪمزور، نستا، نبل بڻجي ويا آهيون جو اسان ۾، هن قوم ۾ ۽ ان جي فردن ۾ اڳتي وڌڻ پنهنجي ثقافت ۽ تاريخ جي پيرن مان غلاميءَ جون سنگهرون ڇنڻ جي صلاحيت ۽ قوت آهي ۽ نه وري پنهنجي حالت جي ڪا ڳڻتي اونو ۽ فڪر ئي آهي. سادن لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو اڄ اسان جو پورو هي عظيم ديش ۽ ان جا رهاڪو عجائب گهر آهيون، جنهن کي ڏسي دنيا وارا حيرت ۽ تماشو حاصل ڪن ٿا.

آفريڪا ۾ هن صديءَ جي ڇهين ڏهاڪي تائين ماڻهو هر هلائڻ جي فن کان ئي ناواقف هئا ۽ هٿن سان زمين کيڙي ڪرڇي آڏيون، ابتيون ليڪون پائي آبادي ڪندا هئا، پر جڏهن

هنن غلاميءَ جي منحوس پاڇي کي هٽايو آهي ۽ غير ملڪي قبضي جي مهر کي ڊڪي. ڪڍيو اٿن ان وقت کان نہ معلوم هنن جي هٿن ۾ ڪهڙا تريڪٽر ۽ اوزار اچي ويا آهن.

انهيءَ بحث جو خلاصو هي آهي تہ قومي ثقافت جنهن جي پراڻي ۽ سري ڪاڏل نشانيءَ سان بہ عوام کي هڪ قسم جو والهانہ عشق ٿئي ٿو تنهن کي اڀارڻ ۽ شعلو بنائڻ لاءِ ضروري آهي تہ انکي عوام جي ملڪيت بنائي قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ هٿيار طور ڪتب آندو وڃي عوام کي بڌايو وڃي تہ صحيح ترقي يافتہ ثقافت جي تخليق لاءِ ضروري آهي تہ انهيءَ لعنت کي هٽايو وڃي جنهن عام ۽ خاص جي صلاحيتن کي ختم ڪري ڇڏيو آهي. دنيا ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي رهنمائن ائين ئي ڪيو آهي ۽ ڪندا رهن ٿا.

آزاديءَ جون هوائون ۽ غلاميءَ جا منحوس پاڇولا ثقافت جي تخليق ۽ واڌاري لاءِ ٿيندڙ ڪوشش تي اثرانداز ٿي ثقافتي اوسر تي ڪهڙي ريت اثرانداز ٿين ٿا انجو پتو اسانکي سنڌ جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان پوري ريت پوي ٿو. قديم سنڌ جنهن جي واپار ۽ هنر جي هنڌين ماڳين هاڪ هئي. جنهن جي ڪاريگري ۽ هنرمندي سنڌ مان نڪري ڏيساور ۾ انجي مان مٿاهين ٿيڻ جو ڪارڻ بڻبي هئي، سمنڊن ۽ دريائن جي ڇاتين تي هلندڙ سنڌ جي سامونڊي ٻيڙن جا جهنڊا ۽ ٻيڙين جا سڙهہ ڪڪرن وانگر جهومندا ۽ جهولندا هئا. اهو آهو وقت هو جڏهن سنڌ جو ذرو ذرو غلاميءَ جي بدبوءِ کان نا آشنا هو. سنڌي قوم جي دلين ۽ دماغن تي غلاميءَ جي منحوس ديوتا جو پاڇو نہ پيو هو- ان وقت ايران جو بادشاهہ بہ تخت تي ويهڻ وقت سنڌي پرت پريل ٻهراڻ پائڻ پنهنجو شان سمجهندو هو. رسول عربيءَ کي بہ آزاد سنڌ مان فرحت بخش هوائون محسوس ٿينديون هيون ۽ هو سنڌي اجرڪ استعمال

ڪرڻ ۾ خوشي سمجهندو هو، پر پوءِ جڏهن غلاميءَ جو دؤر شروع ٿيو تہ جهڙو سنڌ جي ثقافتي اوسر جي پيرن ۾ زنجير پئجي ويا، واپار بيهي ويو، اجرڪ جي بهتري لاءِ تجربا رڪجي ويا، پرت ۾ نوان اچڻ جا سانباها ختم ٿي ويا.

اڳتي هلي جڏهن سومرن ۽ سمن جي دؤر ۾ سنڌي قوم حقيقي آزادي ماڻي تہ سنڌي محنت ڪش عوام جون تخليقي صلاحيتون ۽ قوتون نئين سر ڪرموڙي اٿيون. لوڪ شاعري، عشقيہ داستان، ڪوٽ ۽ قلعا، هر جڳهہ اڀرڻ ۽ اسرڻ لڳا. سمن جي دؤر ۾ سنڌي قوم جنهن تخليقي صلاحيت جو ثبوت ڏنو آهي سا حيرت انگيز ڳالهہ آهي. جنڊي ۽ ڪاشيءَ جي سامان، اجرڪ ۽ لوئي، گربي ۽ ڪيس، لونگي ۽ ڪتي ۾ انڊلٺ جا رنگ اوتجي ويا. جنهن ڪپڙي يا ڪاٺ، پٿر يا سر کي سنڌي ڪاريگر جو هٿ لڳي ويو ان ۾ وڌيڪ قيرقار جي گنجائش ئي ڪانہ رهندي هئي.

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ لطيف جو پيدا ٿيڻ ۽ سنڌي ثقافت کي پنهنجي فڪر ۽ فلسفي جو بنياد بنائڻ آزاد سنڌ ۾ تخليقي قوتن جي جوڀن جو دور آهي. اهو دور مختصر هو ۽ پوري دنيا ۾ جڏهن انساني صلاحيتون پنهجي اوج تي پهچڻ لڳيون ۽ پراڻا ڍانچا ڊهڻ لڳا ان وقت وري سنڌ تي غلاميءَ جو پاڇو پئجي ويو. سنڌي ثقافت جي رفتار رڪجي وئي. ۽ سنڌ اڄ جي دور ۾ تمام پٺتي پئجي ويئي آهي،ان مان اسانکي آزاد ۽ غلام قومن جي، ثقافتي رفتار ۽ وهڪري جي خبر پئجي سگهي ٿي.

قومي تاريخ

قومي آزاديءَ جي تحريڪ جو پيڙهہ بنياد قومي تارتاريخ آهي. تاريخ، هڪ مسلسل عمل ۽ لڳاتار وهڪرو آهي جيڪو

قومن جي تشڪيل، پيداواري ذريعن جي واڌاري ۽ ان جي ذريعي سياسي، سماجي، معاشي ۽ اخلاقي طبقن ۽ گروهن جي پيدائش جي حڪايت ۽ شڪايت پڌائيندو، ٿاهيندو، ڍاهيندو وڌندو رهي ٿو. تاريخ کي صرف بادشاهن، شهزادن، رائين، وزيرن اميرن، لشڪرن، گهوڙن ۽ هاٿين جي لڙاين جهڳڙن، تائين محدود رکڻ ۽ انهن جو چوڏاري ڦيرائڻ وارو وقت ختم ٿي ويو آهي. موجوده دور ۾ حاڪمن. بادشاهن. ڊڪٽيٽرن ۽ سپه سالارن جي حالت بدلجي چڪي آهي ۽ بدلجي رهي آهي. ۽ ان سان گڏ سندن تاريخ (حشر) به. اج تائين جي لکيل اڪثر تاريخ کي اسان هلال پاڪستان جي انهيءَ سرخيءَ سان پيتي سگهون ٿا جيڪا ڪائد عوام ۽ ان جي لنڊي خوشامد سان پريل ۽ سينگاريل هوندي آهي.

موجوده تاريخ محلاتن، محل سرائن، قلعن ۽ حويلين مان نڪري، مزور جي پگهر، گوناڻي جي جهوپڙي، هاريءَ جي هر ۽ مظلوم جي آهه کي پنهنجي گهيري ۾ وٺي موضوع بنائي چڪي آهي.

قومي تاريخ مان مراد آهي زندگي گذارڻ جي طريقن جي پسند ۽ ناپسند بابت ڪنهن قوم جي جدوجهد، هل چل ۽ رد عمل. قومون پنهنجي سر زمين تي زندگي گهارڻ لاءِ ڪي رواج ۽ متا تيار ڪنديون آهن. انهن رواجن، اصولن ۽ متن کي سامهون رکي پنهنجي ملڪ جي سياسي، سماجي، ثقافتي، آرٿڪ جوڙجڪ ۽ اڏاوت ڪنديون آهن. اهڙي قسم جي اڏاوت ۽ تعمير کي باقي رکڻ، بچائڻ، مضبوط بنائڻ ۽ انهن ۾ اضافا ۽ واڌارا ڪرڻ لاءِ هڪ قوم جيڪي قربانيون ڏيندي آهي، ڪوششون ۽ ڪاوشون ڪندي آهي. چڪريون ۽ چوٽون کائيندي آهي. سي ان جو تاريخي سرمايو آهن. زندگيءَ جي انهيءَ جنگاهه ۽ معرڪي ۾ ڪڏهن ڪا قوم تباهه ٿي ويندي آهي. ڪڏهن

شڪست کائي بہ ستي ٿي ويهي رهندي آهي. ڪڏهن شڪست جي باوجود اُٿڻ لاءِ تيار ڪانہ ٿيندي آهي ۽ ڪڏهن ان جو پورو جسم ۽ وجود زخمن سان چور چور ۽ سنڌ سنڌ ڌار ڌار ٿي ويندو آهي، پوءِ بہ هو وڙهندي رهندي آهي، رڙهندي رهندي آهي. ڪڏهن ڪنهن قوم کي رت جو ترڪو ڏيئي ختم ڪري ان جي هر اڏاوت ڪي ڊاهي ڦٽو ڪيو ويندو آهي ۽ هو ڪيتري وقت تائين ساهہ کڻڻ ۽ پنهنجي وجود جو اعلان ڪرڻ جي بہ اهل ڪانہ رهندي آهي.

پر جيئن ٿي انڪي غلامي ۽ ذلت جي زندگيءَ کان هڪ گهڙي لاءِ بہ ڇوٽڪارو نصيب ٿيو آهي تہ هن پنهنجي طاقت قوت ۽ صلاحيت کي پنهنجي قومي وجود کي شانائتي ۽ مانائتي طريقي سان وري زنده ڪرڻ ۾ لڳائي ڇڏيو آهي. ڪن قومن، پنهنجي قتل گهر کي آباد ڪرڻ، اجڙيل آکيري کي ٺاهڻ ۽ رڪ ٿيل گلستان ۾ نوان رنگ ۽ روغن پيرڻ لاءِ حيرت انگيز قوت جو مظاهرو پڻ ڪيو آهي، جيئن بہ مهاڀاري لڙائيءَ ڪانپوءِ تباه ٿيل جاپان ۽ ويران ٿيل جرمنيءَ جنهن همت ۽ حوصلي سان پنهنجي ملڪن جي نئين سر تعمير ڪئي آهي سا انساني معجزي کان گهٽ ناهي. قومن جي زندگيءَ جو اهڙو ڪوبہ پهلو ناهي جنهن کي تاريخ پنهنجي دائري، گرفت ۽ موضوع ۾ نہ وٺندي هجي. دنيا ۾ اڪثر ائين ٿيو آهي تہ قومن کان پنهنجي تاريخ ٺاهڻ جو حق کسيو ويو آهي. جڏهن بہ ڪنهن قوم پوري توجہ ۽ ڌيان سان پنهنجي تاريخ ٺاهڻ شروع ڪئي آهي ۽ هن جي دل ۾ اهو عقيدو پڪو ۽ پختو ٿيو آهي تہ هر قوم کي پنهنجي تاريخ پاڻ ٺاهڻ جو حق آهي ۽ انهيءَ ۾ ڪنهن کي ڪوبہ دخل اندازي ڪرڻ جو روادار ناهي تہ اهڙي قوم تهذيب ۽ تمدن جون ٺيڪيدار جماعتون ۽ قومون، بڪايل ۽ ڦاٿل گروه، نجات ۽ ڇوٽڪاري جون دعويدار سنستائون،

سائينس ۽ علم جون علمبردار تنظيمون، پنهنجا ملڪ، خطا ۽
وطن ڇڏي ٻين ملڪن ۾ ڪاهي پيون آهن- جتي پنهنجا رسم
۽ رواج، پنهنجون ريتون ۽ ڪريتون، پنهنجا سوڻ ۽ ستا، پنهنجا
قدر ۽ معيار، پنهنجا نظام ۽ نظريا ٻين تي مڙهي، مسلط ڪري،
مقامي ماڻهن کي ماري انهن جي تهذيب ۽ تمدن ناس ڪري
قومن جي اوسر ۽ ارتقا کي روڪيندڙيون رهيون آهن. آرين
جي اچڻ کان وٺي ايسٽ انڊيا ڪمپني تائين اهين ٿي ٿيندو
رهيو آهي. آرين جو چراگاهن جي تلاش ۽ سرسبز ميدانن جي
ڳولا ۾ نڪري سنڌ ۽ هند کان اڳتي وڌڻ تاريخ جو هڪ
وڏو حادثو آهي، جيڪڏهن آرين جي آفت هتي نه ڪڙڪي
ها نه دراوڙن جي ذهني ۽ علمي ارتقا جي اها رفتار جيڪا
موهن جي دڙي ۾ نظر اچي ٿي سا نه معلوم ڪٿي پهچي ها
۽ اڄ شايد پوري دنيا جو نقشو بدليل نظر اچي ها- اڳتي هلي
يونانين جي سوچ ۽ فلسفي هن نندڙي کنڊ کي وڏي ذهني
مونجهاري ۾ وڌو. ايرانين ۽ عربن هتي جي تاريخ جي وهڪري
جي آڏو بند ٻڌا- ارغونن، ترخانن، غورين، غزنوين، خلجين،
مغلن نه صرف هن ديش جي تاريخ کي اڳتي وڌڻ کان روڪيو.
عوام کان پنهنجي تاريخ پاڻ ناهڻ جو حق ڦريو. پر انجي
تعمير، ترقي ۽ واڌاري لاءِ ٿيل ڪوشش کي مليا ميٽ ڪرڻ
جي ڪوشش ڪئي. انگريزي سرشتي هن خطي جي تاريخ کي
بلڪل نئون رخ ۽ نئون موڙ ڏنو.

اهي سڀ قومون، جماعتون، تنظيمون، گروهه ۽ ٽولا
جيتوڻيڪ انهيءَ نظريه تحت هتي آيا هئا جنهن هيٺ آريا- پر
هنن نون ايندڙن مان هرڪو پاڻ سان ڪا نه ڪا نئين دعويٰ
به ڪئي ايندو رهيو.

يوناني درندن جو چوڻ ته اسانکي روءِ زمين تي حڪومت
ڪرڻ جو حق آهي ڇو ته اسان سڌريل نظام ۽ فلسفي جا

خالق ۽ ڏٺي آهيون. ايراني بگهڙن جي اها ٻڪواس ته اسان کي دنيا تي حڪومت ڪرڻ جو حق آهي ڇو ته اسان ڪورش ڪبير جو اولاد ۽ عظيم زرتشت جي روشنيءَ جا علمبردار آهيون. عرب رهزنن جي ڌاڙ ته اسان دنيا ۾ عدل ۽ انصاف قائم ڪرڻ لاءِ آيا آهيون. هنن کي اسپين ۾ اچڻ لاءِ به هڪ عصمت لٽيل ڇوڪري سڏيو هو. سنڌ سان به هڪ قيدي ڇوڪريءَ جا ٻول هنن جي ڪنن ۾ پريا هئا. اهي سڀ حربا، اٽڪلون ۽ بهانا پنهنجي حاڪميت قائم ڪرڻ لاءِ هئا. اڳتي هلي ساڳيءَ انهيءَ سوچ ۽ نظريه جي دليل جي آڌار تي فرانسيسين، ڊچن، پورچگيزن ۽ انگريز پادرين جي هٿ ۾ بائيبل ڏيئي تهذيب ۽ تمدن جو نام نهاد جهنڊو جهولائي دنيا جي قومن کي غلام بڻايو، لتاڙيو، چيپاڙيو ۽ چٿيو- قومن جي تخليقي صلاحيتن کي غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙي ڇڏيو.

هنن نظام دکن سان دوستي ڪري ٽيپوءَ جا ترا ڪڍيا، مير جعفر کي مدد ڪرڻ جي دلاسي تي سراج الدوله کي شهيد ڪيو. هنن ميرصوبدار ۽ ميرعلي‌مراد کي حق وٺي ڏيڻ جي بهاني سان سنڌ جي آزادي ختم ڪئي- اهڙي ريت قومن کان پنهنجي تاريخ پاڻ ئاهڻ وارو حق ڦريو رهيو، کسيو رهيو، ۽ ڌاريون قومون جيڪي ڪجهه هتي ڪنديون رهيون سو سندن مفاد وٽان ته هو ليڪن مقامي قومن جي فائدي وٽان هرگز ڪين هو، تنهن ڪري فاتح قومن جي نڪرڻ وقت مقامي ماڻهو ذهني طرح انهيءَ جاءِ تي بيٺو رهيو ۽ اتي ئي سوچيندو رهيو، جنهن جاءِ ۽ سطح تي فاتح جي اچڻ وقت هو. مون مقامي ماڻهو جي سوچ جو جملو استعمال ڪيو آهي ان مان منهنجي مراد آهي عام ماڻهو- نه هڪ وفادار ۽ مخصوص دلال ٽولو. انهيءَ پوري پيچ داءِ ۾ ٻن قسمن جا ماڻهو موجود رهيا آهن.

هڪڙا اهي جن پنهنجي تاريخ کي ڌارين جي قبضي ۽ تسلط کان بچائڻ لاءِ ڇڪريون ۽ ڇوٽون کاڌيون، پوري قوم جي آرزوئن ۽ امنگن جا ترجمان بنجي ڌارين، ٻاهرين، ڦورن، لٽيرن، سان آخري دم تائين وڙهندا رهيا رت وهندي به رڙهندا رهيا، انهن جي جنگ، انهن جي ويڙهه ۽ ٽڪر ۾ ڌرتيءَ واسين جون همدرديون، مددون ۽ نيڪ تمنائون انهن سان شامل هونديون هيون.

انهن جنگين جي متعلق اسانکي اهو سمجهي ڇڏڻ گهرجي ته تلوار جيتوڻيڪ هڪ جي هٿ ۾ هوندي هئي ليڪن ان جي چمڪ ۽ تيزيءَ لاءِ پوري قوم جون آسروند اکڙيون سراڻ جو ڪم ڏينديون هيون. جهنڊو جيتوڻيڪ هڪ جي هٿ ۾ هوندو هو ليڪن پوري قوم پنهنجي عزت ۽ آبرو انهيءَ جهنڊي جي اڏام ۽ سر بلنديءَ سان وابسته سمجهندي هئي، لاش ڪٿي هڪڙي جو ترڦندو هجي پر دليون پوري قوم جون رتو ڇاڻ ٿي ونديون هيون، شڪست هڪڙو بادشاهه کائيندو هو پر اها شڪست پوري قوم جي شڪست بنجي ويندي هئي ۽ سيني راڄن ۾ روڄ ۽ راڙو مچي ويندو هو. ان ڪري اهڙا بهادر ۽ ڪونڌر، اهڙا سرويچ ۽ سوڍا، اهڙا جهونجهار ۽ دولهه قوم جي تاريخي رفتار ۽ اوسر جو حصو هوندا آهن، ٻيا اهي دانا ۽ دلير انسان جن پنهنجي تاريخ پاڻ ٺاهڻ ۽ ان کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ڌارين ۽ ٻاهرين جي هٿن مان ان جي واڳ ڇڏائڻ لاءِ، سرفروشي ۽ جان نثاري، دليري ۽ همت کان ڪم وٺي آزاديءَ جي جنگ شروع ڪئي. اهڙا ماڻهو جيتوڻيڪ ٿورا هوندا آهن ليڪن پنهنجي ملڪ ۽ قوم جي دلين ۾ ڏياندڙائن جيان چمڪندا، ٻرندا ۽ اونداهين راهن کي روشن ڪندا ويا. پاڻ گهائل ٿي، لال لهوءَ ۾ ليتڙجي به آزادي ۽ انقلاب جي واٽ ڏاهيندا ۽ تيار ڪندا ويا. اهڙن انسانن جي ذهني، فڪري ۽ جسماني قربانين ۽ ڪاوشن

پنهنجي قوم جي ذهنن ۾ آزاديءَ جا لافاني چراغ ٻاريا. انهن جو ذڪر ڪڏهن شاعر ۽ اديب جي قلم مان رت جي ڦڙن ۽ تحريرن جي صورت ۾ ٽپڪيو آهي. ڪڏهن لوڪ گيت بڻجي ڪنوارن ڇيڙن جي ڇاڇنيءَ تي آواز جي صورت ۾ رقص ڪرڻ لڳو آهي. ڪڏهن نوجوانن، پوڙهن، مردن، عورتن ۽ ٻارن ۾ آزادي جي مچڙيل هجومن ۾ نعرو بڻجي جوش ۽ جولان پيدا ڪندو رهيو آهي. اهي ماڻهو ئي حقيقت ۾ قومي تاريخ جو شاندار عنوان هوندا آهن- جن نور نچوڙيو، جن قومن ۾ آزاديءَ جي امنگ پرڻ لاءِ رت ڏنو، قومي تاريخ جي رفتار کي تيز تر بنائڻ لاءِ پنهنجي حياتيءَ داءُ تي لڳائي- هتي اچي اهو بحث ۾ وڃڻ کون، ٿو چاهيان ته تاريخ تي فرد جو ڪيترو اثر پوي ٿو ۽ نوان نوان نظريا ۽ لاڙا انساني تاريخ جي تعمير ۾ ڪهڙو ڪردار ادا ڪن ٿا؟

تاريخ قومون ٺاهينديون آهن. تاريخ جي اهم واقعن ۽ موڙن لاءِ سياسي ۽ سماجي حالتون ميدان سازگار بنائينديون آهن. طاقتور ۽ غير معمولي ۽ فولادي شخصيتون تاريخ جي اڳڀرائي کي تيز بنائڻ لاءِ پرن جو ڪم ڏينديون آهن.

انهيءَ سلسلي ۾ اسان مارڪسزم ۽ سماجواديت جي مثال کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا. مارڪسزم مارڪس جي حياتيءَ ۾ بطور فلسفي جي پوري يورپ ۾ پکڙجي ويو هو ۽ لينن جي حياتيءَ ۾ ته پوري دنيا ذري گهٽ ان جي لپيٽ ۾ اچي چڪي هئي. پر سماجواديت قائم ٿي ته روس ۾ انهيءَ لاءِ جتي روس جون سياسي، سماجي ۽ معاشي حالتون جوابدار هيون اتي لينن جهڙي عظيم استاد ۽ سندس ساٿين جي شخصيتن کي به نظرانداز ڪري نه ٿو سگهجي. هندوستان ۽ چين ٻئي زرعي ملڪ هئا ليڪن هندوستاني ڪميونسٽن کي ڪو به مائوزيتنگ ملي نه سگهيو جيڪو چين کي ملي ويو. ساڳي ريت لاطيني

آمريڪا جا ٻيا ملڪ ٻہ هٿن پر سماجواديت فاتحانہ طور ڪيوبا ۾ داخل ٿي. ان لاءِ اسان فيڊل ڪاسترو جي پر وقار شخصيت کي نظر انداز ڪري نہ ٿا سگهون.

بهرحال تاريخ جي تعمير ۽ جوڙجڪ، اڏاوت ۽ اڏام ۾ فولادي ارادي وارين شخصيتن جو ڪجهہ نہ ڪجهہ حصو مڃڻو ٿي پوندو. انهيءَ ڪري دنيا جي هر قومي انقلابي تحريڪ آزادي پنهنجي جاکوڙ ۽ جدوجهد دوران قومي تاريخ جي عظيم الشان شخصيتن کي. اپاريو آهي، انهن جي چرنن ۾ عقيدت جا گل پيش ڪيا آهن. عوام وٽ انهن کي هيرن جي حيثيت ۾ پيش ڪري انهن جي ڇڏيل يا شروع ڪيل ڪم کي توڙ تائين نباهڻ جا اعلان ۽ اقرار ڪيا اٿن.

حقيقت ۾ قومي تاريخ جي انهن اڙٻنگ ۽ بي نظير شخصن جي ياد قوم ۾ هڪ عجيب ۽ غريب جوش، ولولو، همت ۽ مردانگي پيدا ڪري ڇڏيندي آهي ۽ غلام قومن جا ماڻهو آزاديءَ جي تحريڪ دوران پنهنجي ماضيءَ جي ننڍيڙي فتح تي فخر ۽ شڪستن مان سبق حاصل ڪندا آهن. پنهنجي پونءَ جي انهن ميدانن پنهنجي پيشانيءَ تي تلڪ طور لڳائيندا آهن جن ميدانن ۾ سندن ابن ڏاڏن جو رت هاريو ويو. آزاديءَ جا پرستار انهن لڪن ۽ لنگهن کي اکير ۽ اڪنڊ سان ڏسندا آهن جتان فاتحن جا لشڪر سندن سرزمين ۾ داخل ٿيا، انهن ڳوٺن ۽ شهرن، قلعن ۽ کوٽن، مندرن ۽ مسجدن، ڪڏين ۽ اڏائن، بندرن ۽ بازارين تي سيس نمائيندا آهن جيڪي دشمن جي حملن ۽ يلغارن ۾ تباهہ ٿي ويا هوندا آهن.

قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي رهبرن، رهنمائن ۽ ڪارڪنن جو فرض هوندو آهي تہ هو پنهنجي تاريخ مان مواد حاصل ڪري نهايت سياڻپ ۽ ڏاهپ سان پنهنجي مقصد لاءِ استعمال ڪن. قومي تاريخ جي هيرن جي يادين کي پنهنجي

عوام جي دلين جي دروازن تي ائين لٽڪائي ڇڏين جيئن مندر جي دروازي تي گھنڊ لٽڪيل هوندو آهي. جڏهن انهن هيرن جون قربانيون عوام کي ڪنهن مقصد لاءِ سڏين ته هو آزاديءَ جي جهنڊي جي اڳيان ڏانهن ائين ڊوڙي جيئن شام ويلي سوڻا ڳئون پنهنجي وٿاڻ ڏانهن ڊوڙندي آهي. جڏهن به آزاديءَ جي ديوي (خون، خون) جي طلب ۽ پڪار ڪري ته وطن جو ٻچو ٻچو سر تان آهو لاهي ميدان ۾ نڪري اچي.

تاريخ جا اهي دور جڏهن وطن جو ذرو ذرو آزاد هو، انجا ڇانڊاڻا ۽ مانڊاڻا آزاد ۽ ايترا رسيلا هئا، جهڙا مرڪندڙ محبوب جا چپ. انجي بندرن ۽ بازارين ۾، ٽهل ٽڪور ۽ جهرمر هئي، انجي آڏائن ۽ ڪڏين مان زندگيءَ سان ڀرپور ڪيئي ياديون ۽ داستان جنم وٺندا هئا. جڏهن وطن جي فضائن ۾ خوشحالي ۽ آسودگيءَ جا رنگ برنگي پوپٽ پرڙا ڦڙڪائيندا هئا. جڏهن ڪنهن جي هانوءَ تي هول نه هو، پٽن تي پوڄ هو، تلين ۾ پلر جي پالوٽ هئي، ان ارزان هو ۽ ڪنهن ڏڪارئي جو ڏيهه ۾ وجود ئي ڪونه هو.

پوءِ وري قومي تاريخ جا اهي دور، وقت، سال ۽ صديون جڏهن غلاميءَ جي ديو قوم جي گذران جي وسيلن تي قبضو ڪري انجي جسم مان زنده دلي ۽ زندگيءَ جو رت ۽ ست نپوڙي ڇڏيو، اهي اهڙيون شيون آهن جن کي گانڌيءَ کان وٺي مجيب تائين، لينن کان وٺي ڪاسٽرو تائين ۽ ناصر کان وٺي ساموراماشيل تائين، هر انقلابي، قوم پرست ۽ وطن دوست رهنما پنهنجي تحريڪ ۾ استعمال ڪيون آهن ۽ اڄ به دنيا جي مختلف حصن ۾ قومي انقلابي تحريڪن جا بيدار مغز رهنما استعمال ڪري رهيا آهن. انهيءَ ڪري قومي آزاديءَ جي تحريڪ جو بنياد قومي تاريخ بنائڻ گهرجي ۽ انکي پنهنجي قومي هيرن جي ڪارنامن مان سينگاري قوم اڳيان پيش

ڪرڻ گهرجي.

پنهنجي قومي تاريخ کان منهن موڙڻ، لاپرواهي ۽ غفلت اختيار ڪرڻ سبب قومي ڪارڪن، قومي نفسياتي لاڙن، ذهني لاڙاڻن، وقت بوقت بدلجندڙ رجحانن کان بي خبر رهجيو وڃي. نتيجي طور هو صحيح تنظيم ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ڪري نه ٿو سگهي ۽ نه ئي نيڪ طريقي سان ڪم ئي ڪري سگهي ٿو. ان ڪري هن ۾ اهڙي صلاحيت، اهليت ۽ لياقت پيدا ٿي نه ٿي سگهي جو هو عالمي حالتن ۽ انقلابن کي پنهنجي سرزمين تي صحيح طريقي سان استعمال ڪري سگهي ٿو.

هڪ قومي ڪارڪن کي پنهنجي تاريخ جي ننڍي کان وڏي واقعي ننڍي کان وڏي فتح يا شڪست، ننڍڙي اٿل پٿل کي ذهن ۾ رکي قوم جي ذهن ۽ ضمير تي پوندڙ ان جي اثرن کي جاچڻ، پرکڻ، پروڙڻ، پنهنجي قومي تاريخ جي گهرائي ۽ گيرائي ۾ وڃڻ کان سواء خبر نه پئجي سگهندي ته ڪهڙيون ڳالهيون آهن جن تي منهنجي قوم ڌيان ڏيڻ لاء تيار ڪونهي. ڪهڙيون ڳالهيون آهن جن جي ڪري قوم ۾ منفي قسم جو اشتعال پيدا ٿي سگهي ٿو. ڪهڙيون شيون آهن جن کي منهنجي قوم زندگيء وانگر پياريون سمجهي ٿي. آخر ۾ اهي ڪهڙيون شيون، بيماريون ۽ بڇڙايون آهن جن قومي زندگيء جي جسم ۾ ناسور پيدا ڪيا آهن ۽ اهي بيماريون ۽ بڇڙايون، اهي ناسور ۽ مرض، اهي ور ۽ چور پيدا ٿيڻ لاء ڪيتريقدر اندروني خرابيون جوابدار آهن ۽ ڪيتري حد تائين ٻاهرين جو قبضو ۽ تسلط، پرمارين ۽ لٽ مار دخل انداز آهي؟ انهن بيمارين کي ختم ڪرڻ لاء ڳاهي ماهي ٿيندڙ ڪوششون ۽ مٿا مارڻيون ڇو ڪامياب نه ويون آهن؟ اهي سڀ شيون قومي تاريخ کي موضوع ۽ بنياد بڻائڻ سان ئي معلوم ٿي سگهن ٿيون. آخر ۾ اها قومي تاريخ ئي آهي جنهن جي ذريعي خبر پئجي سگهي ٿي ته مختلف وقتن ۾ ملڪ

جي پيداواري ذريعن جي ڪهڙي حالت رهي آهي؟ ۽ انهن قوم جي اجتماعي زندگيءَ جي بيداري يا غفلت ۾ ڪهڙو ڪردار ادا ڪيو آهي. اهو به قومي تاريخ ئي ٻڌائي سگهي ٿي ته ٻني ۽ ونيءَ تي سر ڏيڻ جي رواج کي قومي آزاديءَ جي واٽ ۾ ڪيئن استعمال ڪجي.

دنيا جي هڪڙي وڏي مفڪر ۽ مدبر، (جيڪو پاڻ اڻ پڙهيل، اڻ سڌريل ۽ بقول سامراجين هڪ وحشي قوم ۾ پيدا ٿيو ۽ جنهن جدوجهد ذريعي پنهنجي صدين جي غلام قوم کي آزاد ڪرايائين) چيو آهي ته، آزاديءَ جي معنيٰ هن کان سواءِ ٻي آهي ئي ڪانه ته قوم کي پنهنجي تاريخ پاڻ ٺاهڻ جوڙڻ جو کسيل حق واپس ڪيو وڃي. اهو کسيل حق واپس وٺڻ لاءِ خود تاريخ کي بنياد بنائي جدوجهد هلائي سگهجي ٿي.

قومي زبان

ڌاريون ۽ ٻاهريون ڌاڙو ڪنهن ملڪ ۽ قوم تي قبضي ڪرڻ شرط محڪوم قوم جي جن شين کي ختم ڪندو آهي يا ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، تن مان زبان به آهي.

ڪنهن قوم جي زبان کي ختم ڪرڻ لاءِ هروڀرو ضروري ڪونهي ته آرڊر جاري ڪري ان جي ڳالهائڻ تي بندش وڌي وڃي، (اگرچه ائين به ڪيو ويندو آهي ۽ ڪيو پيو وڃي) بلڪ زبان ختم ڪرڻ لاءِ فاتح ۽ حاڪم ٻولو مقامي زبان جي وڌڻ، ويجهڻ ۽ ڦولارجڻ جا جيڪي به ذريعا هوندا آهن تن کي پنهنجي ڪنٽرول ۽ قبضي ۾ وٺي زبان جي اوسر جا رستا روڪي ڇڏيندو آهي ۽ ان جي بجاءِ پنهنجي زبان جي نشرو اشاعت شروع ڪري ڏيندو آهي. مثال طور ريڊيو، اخبار، ڪتاب، رسالو، سائن بورڊ، نيم پليٽ، اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽي هر جڳهه پنهنجي زبان

رائج ڪري مقامي زبان کي بي دخل ڪندو آهي.

ريڊيو تي گيت هوندا ته غير مقامي زبان ۾، شاعري هوندي ته ڦورن جي زبان ۾، خبرون هونديون ته غاصبن جي زبان ۾، اشتهار، تقريرون، مقالا ۽ تبصرا مطلب ته نشر ڪرڻ جي لائق هر شي مقامي زبان ۾ ڪانه هوندي.

فاتح وٽ جيئن ته پنهنجي ملڪ ۽ قبضي هيٺ آيل ملڪ جو پئسو جهجهي انداز ۾ هوندو آهي. ان ڪري هڪ جنسي ڊائجسٽ کان وٺي فني ڪتاب تائين غير مقامي ۽ اوپري زبان ۾ لکايا، پڙهايا ۽ پکيڙيا ويندا آهن. اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ڌارين زبان رائج ۽ چالو ڪري پڙهائي ويندي آهي. فاتح جي سکڻ، پڙهڻ ۽ لکڻ تي وڏا وڏا انعام مقرر ڪري، وڏا عهدا ڏيئي مقامي ماڻهوءَ کي لالچي ۽ دانشور کي خريد ڪيو ويندو آهي. جيڪڏهن حاڪم جي زبان کي ديس واسي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪندو آهي ته پهرين مٿس تشدد ڪيو ويندو آهي. پر ان سڀ جي باوجود به ڪڏهن سندس زبان کي رواج نه ملي سگهيو ته پوءِ بهرحال مقامي زبان کي ختم ڪرڻ لاءِ نئين زبان گهڙڻ، ڏاهڻ، چالو ڪرڻ جون تدبيرون ۽ حيلا ڪيا ويندا آهن. جيئن مغلن ننڍي کنڊ جي مقامي زبانن جي اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ نئين زبان اردوءَ کي ايجاد ڪري، فوجي، نوڪرين، جاگيرن، درباري ڪرسين جي لالچ ۽ لوڀ ذريعي ماڻهن تي مڙهي رواج ڏنو، يا جيئن انگريزن پنجاب، بلوچستان ۽ پختونستان ۾ اتي جي مقامي زبانن تي اردوءَ کي ترجيح ڏيئي مقامي قومن کي پنهنجي قومي زبانن کي ترقي ڏيارڻ کان روڪيو ۽ جهڙي ريت اڄ به پاڪستان ۾ ٻاهران آيل مغل سامراج جي ايجاد ڪيل زبان کي مسلط ڪري مقامي زبانن کي ختم ڪيو پيو وڃي.

هن ڳالهه ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته زبانن جون

صورتخطيون (لپيون) ٺاهيون، گهڙيون ۽ جوڙيون وينديون آهن پر زبانون ايجاد ۽ اختراع جي هنر کان سواءِ وجود ۾ اينديون آهن، شايد دنيا ۾ هر شي ٺاهڻ لاءِ ڪونہ ڪو ڪارخانو موجود هجي پر ٻولي ۽ زبان ٺاهڻ لاءِ اڄ ڏينهن تائين ڪوبہ ڪارخانو تيار نہ ٿيو آهي. ٻوليون هزارها سالن جي انساني معاشري جي ميل جول، وندر وروندہ، لهہ و چڙ ڪري وجود وٺنديون آهن. اهي مختلف دورن، مرحلن، زمانن ۽ حالتن مان گذرنديون، لهجا بدلائينديون، ڪي اکر اڇلائينديون، ڪي جهلا ڪنديون، ٽڙنديون ٽاڙينديون، انساني سماج جي تاريخ سان گڏوگڏ اچي ڪا هڪ صورت ۽ شڪل اختيار ڪنديون آهن. اهڙيون زبانون ماڻهن جون قومي زبانون شمار ٿينديون آهن. جن ۾ ڪنهن قوم جو ادب شاعري، گيت، سنگيت، تاريخ، تمدن محفوظ ٿيندا ويندا آهن. اهڙين زبانن جو هر لفظ، هر جملو، هر سٽ ۽ هر شعر مقامي ماڻهوءَ لاءِ ايڏو دلڪش ۽ پيارو هوندو آهي جهڙي ڏاڙهونءَ ڪڻ جهڙن چپن جي اوٽ مان ليئا پائيندڙ مرڪ. ان جي ابتڙ ڌارين ۽ اوپري ٻولي مقامي ۽ ديس واسيءَ لاءِ پنهنجي اندر ڪابہ فطري ڪشش نہ رکندي آهي. ان جو هر جملو، هر سٽ ۽ هر پيرا ديس واسيءَ لاءِ اهڙي ئي ڪڙي هوندي آهي جهڙو ٿوهر جو ڪير.

عام طرح چيو ويندو آهي تہ ڪابہ زبان خراب، بڇڙي ۽ هاڃيڪار نہ هوندي آهي تنهن ڪري ڌارين جي ٻوليءَ کان نفرت ڪرڻ خود قابل نفرت فعل آهي. انهيءَ باري ۾ هڪ ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي تہ سٺائي، بڇڙائي، شرافت، رذالت، برائي نيڪي، چڱائي، خرابي ڪي دائمي ابدي ۽ قطعي ڪونہ ٿينديون آهن.

جيڪي شيون، ڳالهہ يا اڄ ڪن ماڻهن لاءِ چڱيون، سٺيون ۽ شرافت سان ڀرپور رهيون آهن، سي ٻين لاءِ خراب،

نقصانڪار ۽ ذلت جو سبب رهيون آهن. انهيءَ نقطهء نظر موجب ڏسو صرف هي پوندو آهي ته ڪهڙي شيءِ آهي جيڪا ظالمن ۽ غاصبن لاءِ هٿيار طور استعمال ٿئي ٿي ۽ ڪهڙي شيءِ آهي جيڪا ظلم ۽ زبردستي، ڏاڍ ۽ بدمعاشيءَ کي جاري رکڻ لاءِ بنياد بڻجي رهي آهي؟

هڪ بارودچي ذخيري جو جيڪو دشمن جي قبضي هيٺ اچڻ جو يقين ٿي ويو آهي سو هاڻي زهر جي حيثيت اختيار ڪري ويو آهي اگرچه ڪجهه وقت اڳ اهو ان قوم جي بچاءَ جو ذريعو هو ان ڪري هاڻي انهيءَ ذخيري کي تباهه ڪرڻ گهرجي. ڪاڏي پيتي ۽ مواصلات جا اهڙا ذريعا جيڪي دشمن جي مضبوطي جو ڪارڻ ٿين تنڪي ختم ڪرڻ گهرجي. اهڙا ڪارخانا جن ۾ هلاڪت خيز هٿيار تيار ٿين ٿا، جتي روزانه هڪ لک ماڻهن کي روزگار ملي ٿو پر ان سان گڏوگڏ انهن ڪارخانن ۾ روزانه ٻن لک ماڻهن جي موت جو سامان ٺهي ٿو ۽ اهو سامان جن ماڻهن جي خلاف استعمال ٿيڻ جو امڪان نه پر يقين هجي انهن ۾ ڪارخاني ۾ ڪم ڪندڙ مزور به شامل هجن ته اهڙي ڪارخاني کي باقي ڇڏڻ انسانيت دشمني آهي.

ساڳيءَ ريت جيڪڏهن ڪا به زبان سامراجي مقصد پورا ڪرڻ لاءِ استعمال ٿئي ۽ مقامي قوم جي لٽ مار ۽ ٻرماريت ۽ ذلت جو سبب بڻجي ۽ ڌارين جي حاڪميت کي جيترو سندس لشڪر ۽ انتظاميا هٿي ڏين انهن کان وڌيڪ ڪا زبان هٿيار طور ڪتب اچي ته پوءِ ڌارين سان گڏ، سامراجين سان گڏ اهڙي زبان ۽ ان جو واهپو به نفرت لائق آهي. تباهي ۽ بربادي لائق آهي ۽ ڌارين جي ديس نيڪاليءَ جي مهم ۾ ان زبان کي به نه بخشڻ گهرجي. ننڍي کنڊ جي هڪ مفڪر جو قول آهي ته ”جيڪا شي غلط استعمال سبب خرابين جو سبب بڻجي ۽ بيشمار خرابيون ان مان جنم وٺڻ شروع ڪن ته اهڙي شي کي بهرحال ختم ٿيڻ گهرجي“ انهيءَ ڪسوٽيءَ تي ڌارين ۽ ٻاهران مڙهيل زبانن کي پرکڻ گهرجي. خاص ڪري اهي

زباڻون جيڪي سامراجي ۽ غاصب قوتن پنهنجي اقتدار ۽ اختيار کي مضبوط ۽ مستحڪم بنائڻ لاءِ ايجاد ڪري مڙهيون هجن اهڙين زبانن جو پورو سرمايو ۽ مقصد اهو هوندو آهي ته غلام ملڪ جي ماڻهن کي گونگو، ٻوڙو ۽ جاهل بنايو وڃي.

قومي ۽ مادري زبان جو مسئلو هن وقت تعليم کان اڳتي وڌي اقتصاديات جو لازمي حصو ۽ جزو بنجي ويو آهي هن ڳالهه کان ڪوبه انڪار ڪونه ڪندو ته ماڻهو مادري زبان کان وڌيڪ ڪنهن به زبان ۾ نه پوري طرح سمجهي سگهي ٿو ۽ نه وري پنهنجي خيالن کي ظاهري ڪري سگهي ٿو. بهترين، اثرائتي، مفيد ۽ نتيجي خيز تعليم اهائي ٿي سگهي ٿي جيڪا مادري زبان ۾ ورتي ۽ پرائي وڃي، ڌارين جي زبان ۾ مهارت حاصل ڪرڻ سان به انسان ۾ اهي صلاحيتون، لياقتون ۽ اهليتون پيدا ٿي نه ٿيون سگهن ۽ نه ڌي اهو ڪمال حاصل ٿي سگهي ٿو جيڪو مادري زبان ۽ قومي ٻوليءَ ۾ پڙهڻ ۽ مهارت حاصل ڪرڻ سان ٿئي ٿو.

سنڌ اندر ڪنهن سمي فارسيءَ جو عروج رهيو انڪري ڏسي سنڌي عالمن به فارسيءَ ۾ طبع آزمائي ڪرڻ شروع ڪري پاڻ کي فارسي دان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ليڪن انهن جو پورو علم ۽ ادب، شاعري ۽ انشاپروازي فارسيءَ وارن وٽ ڪي جي اهميت حاصل ڪري نه سگهيون.

برصغير ۾ انگريزن جي وقت ۽ حڪمرانيءَ دوران ڪيترن اديبن ۽ دانشورن پنهنجي تحرير ۽ تقرير جو ذريعو انگريزيءَ کي بنايو. ليڪن انهن جون ڪوششون انگريزي ادب ۾ ڪا خاص جاءِ والاري نه سگهيون.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ڪيترن سنڌي شاعرن اردوءَ ۾ شاعري شروع ڪئي جيئن شيخ اياز ۽ رشيد احمد لاشاري، پر اردوءَ وارن انهيءَ قسم جي شاعريءَ کي ڪنگهيو ئي ڪونه.

جيڪڏهن اڄ اردو رسالن ۾ اياز جي شاعري ڇپجي ٿي ته اها سندس سنڌي شاعري آهي جيڪا اردوءَ جي جامي ۾ اڳهاڙي ٿي پوي ٿي. هن نڌي ڪنڊ تي دنيا جي هڪ سڌريل زبان انگريزي مڪمل طور رائج رهي پر هتي انهيءَ زبان جي ذريعي ڪوبه عظيم شاعر، فلاسفر ۽ سائنسدان پيدا ٿي نه سگهيو. ان جي ڀيٽ ۾ ٻي مهاڀاري لڙائي اندر تباهه ٿيل جرمني ۽ جپان ۽ صدين جي ڇيهاٽيل چين پنهنجي پنهنجي مادري زبان جي ذريعي سائنس ۽ صنعت ۾ اهم مقام حاصل ڪري ورتو آهي. اسان جو پاڙيسري ملڪ ڀارت ٢٩ سالن جي عرصي ۾ پنهنجي قومي زبان ذريعي سٺي ڪمان وٺي جيٽ جهاز ۽ ٽينڪ ڪان وٺي ايٽم بم تائين هر شي پاڻ ٺاهڻ لڳو آهي. اهو ئي سبب آهي جو حاڪم ٽولا ۽ قومون مقامي محڪوم ماڻهن جي ذهني، فڪري ۽ عملي صلاحيتن کي مفلوج بنائڻ لاءِ تعليم جو ذريعو ٻاهران آندل هٿرادو ۽ حاڪمن جو هٿيار ٿي استعمال ٿيندڙ زبان کي بنائيندا آهن. جيئن مقامي ماڻهو زندگيءَ جي هر ميدان ۾ اڻڄاڻ جاهل بڻتي پيل ۽ ناقص رهي. هن جي سمجهه، اڏوري، علم اڻ پورو ۽ قابليت گهٽ ٿيندي وڃي جيئن نه هو سياست کي سمجهي سگهي، نه صنعت کي پرکي سگهي. نه سائنس کي پروڙي سگهي ۽ نه وري هنر ۾ اڳتي وڌي سگهي تان ته اڳتي هلي انهيءَ قوم جا اهڙا اڻ سڌريل، اڻ پڙهيل، نيم حڪيم، نيم ملان ۽ نيم فلاسفر قوم کي چوڪاري جي صحيح واٽ نه ٻڌائي سگهن. صرف ترجمن جي ذريعي نقالي ڪندا رهن ۽ جيڪڏهن ظاهري طرح اسانکي قبضو ڇڏڻو به پوي ته اها قوم هنر، فن، ٽيڪنالاجي ۽ سائنس ۾ اسان جي محتاج رهي، ۽ اسان هميشه هميشه لاءِ پنهنجي ماهرن جي وسيلي ان ملڪ جي دولت ميڙيندا ۽ ڦريندا رهون.

اهڙن ملڪن کي جيڪڏهن تربيلا ٺاهڻو پوي ته آمريڪي

ماهر اچن. سپر هائي وي جي اسڪيم تيار ٿئي ته يورپي فرمون
ٺيڪيدار بڻجن. جيڪڏهن تيل جي تلاش ڪرڻي پوي ته ٻاهريان
اچن ۽ جيڪڏهن ڪمند پيڙڻ جو ڪارخانو لڳائڻو هجي ته طوطا
چاپ چيني ماهر اچي ڪڙڪن. مطلب ته اسين هڪ آزاديءَ
کان پوءِ به هڪ قسم جي غلاميءَ ۽ محتاجيءَ ۾ رهندا اچون.

هتي اسان وٽ عام طرح چيو ويندو آهي ته عام ماڻهوءَ
کي زبان ۽ ٻوليءَ جي مسئلي سان ڪا به دلچسپي ڪانه هوندي
آهي. ان ڪري قومي تحريڪ ۾ زبان جي مسئلي کي بنياد
بڻائڻ مان ڪو ڪڙتيل ڪونه نڪرندو. اهڙن ماڻهن کي اسي فيصد
پورهيت جي ڳالهه ڪرڻ جي باوجود اسي سيڪڙي عوام جي
زبان سان ڪا به دلچسپي ڪانه هوندي آهي ۽ نه وري همدردي
اهڙي قسم جا ماڻهو زبان جي مسئلي کي اهميت ڏيندڙن کي
رجعت پسند مشهور ڪري انهن جي خلاف پروپيگنڊا ڪندا آهن.

حقيقت هيءَ آهي ته عام ماڻهوءَ کي جيتري تڪليف
زبان جي متعلق پيش اچي ٿي سا انتهائي اذيت ناڪ آهي. ٻهراڙيءَ
جو ماڻهو ٿاڻي کان وٺي ڪورٽ تائين، ڳاڻون ڪميٽيءَ کان
وٺي اسيمبليءَ هال تائين. ننڍڙي دڪان کان وٺي شاپنگ سينٽر
تائين هر ميدان ۾ ڌارين ٻوليءَ جو ڏنگيل، آزاريل ۽ ايذائيل
آهي. هو پوليس ٿاڻي تي فرياد نه ٿو لکائي سگهي. عدالت ۾
وڪيل، جج، فريادي ۽ شاهد جي گفتگو سمجهي نه ٿو سگهي.
هن کي دڪاندار وٽ نه شيءِ جو اگهه چڪائڻ ٿو اچي ۽ نه
وري اگهه ٻڌائڻ. هن کي نه دوا جو نالو ٿو اچي نه وري خود
دوا، پاڻ جي پوريءَ جو ليبل ۽ پاڻ جو نالو پڙهڻ نه ٿو اچي،
هن کي نه بس ۽ گاڏيءَ جون هدايتون ٿيون سمجهه ۾ اچن نه
وري هوٽل ۾ کاڌي جو مينو، اهڙيءَ ريت هو هر جڳهه تي
منجهيل، پريشان، اڻ ڄاڻ، اڻاڻڪو ۽ گهٻرائيل رهي ٿو، هر جڳهه
ڦرجي ٿو، هر جڳهه لٽجي ٿو، هر جڳهه مسخري، طنز، ...

کل ۾ مخول جو نشانو بڻجي احساس ڪمتريءَ جو شڪار ٿي پنهنجي نظرن ۾ هيسيل، هراسيل ۽ نيچ رهي ٿو. انهيءَ ڪري زبان ۽ ٻوليءَ جو مسئلو عام ماڻهوءَ جي زندگي ۽ موت جو مسئلو آهي جنهن کان ڪن لنار ڪرڻ، عوام جي بنيادي ضرورتن کان اڻ ڄاڻائيءَ جو ثبوت آهي ۽ اهڙا ماڻهو هڪ قسم جي منافقيءَ جو شڪار ٿي حاڪمن جي عوام دشمن، وطن دشمن ۽ قوم دشمن پاليسيءَ ۾ پائيوار آهن. هڪ ڳالهه ٻي ڪئي ويندي ته عوام جا اقتصادي مسئلا ٻوليءَ کان وڌيڪ اهم آهن ان ڪري ٻوليءَ کان وڌيڪ انهن کي اهميت ۽ اوليت ڏيڻ گهرجي.

جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي ته اها ڳالهه، اهو دليل ۽ اهو منطق به گهٽ سمجهه، مٿاڇري نظر ۽ اڻ ڄاڻائي جو کليو کلايو ثبوت آهي. جنهن جو مطلب هي ٿيو ته ٻوليءَ جو اقتصادي پست حالي يا خوش حالي، ترقي يا تنزل، غريبي يا شاهڪاريءَ سان ڪوبه واسطو يا تعلق ڪونهي ۽ اها محض ڳالهائڻ جو ذريعو آهي ۽ بس.

حقيقت ائين ناهي پر اصلي ڳالهه هي آهي ته جيئن ۾ اڳي لکي آيو آهيان ته موجوده دور ۾ ٻولي صرف ڳالهائڻ، گفتگو ڪرڻ، شاعري ۽ افسانه نويسيءَ تائين محدود نه رهي آهي پر اقتصادي زندگيءَ جو وڏو ٿنڀو آهي، جنهن تي قومي معشيت جي عمارت جو گهڻي حد تائين بنياد آهي.

هي ٻولي ئي آهي جنهن جي ذريعي سول سروس، پوليس ۽ فوج جي سڪيا جا امتحان ٿين ٿا ۽ ان جي ذريعي نوڪريون ملن ٿيون. چيف سيڪريٽري کان پٽيوالي تائين، I.G کان ڪانسٽيبل تائين، ڪمانڊر انچيف کان سولجر تائين وائيس چانسلر کان ماستر تائين ڪهڙي نوڪري آهي جنهن جي حصول ۾ ٻوليءَ جو دخل ناهي ۽ زبان ان ۾ بنيادي ڪردار ادا نه ٿي ڪري، هر

اداري جي نوڪريءَ ۾ اهوئي ماڻهو چونڊجي ٿو جيڪو ڳالهائيندو جنهن جي ٻولي ۽ زبان متعلق اداري ۾ رائج هوندي آهي. روزگار ۾ اڄوڪي دور اندر ڪارخانن، پريس ريڊيو، ٽي-وي ۽ فلم کي بنيادي حيثيت حاصل آهي. ڪارخانن تي جنهن زبان ۽ ٻوليءَ وارن جو قبضو هوندو آهي سي ئي ڊائريڪٽر، مئنيجر ۽ مزدور ٿين ٿا. اخبارون جنهن زبان ۾ نڪرنديون آهن انهن جي پوري آمدنيءَ تي هڪ ئي زبان وارن جو قبضو هوندو آهي خصوصاً اڄ جي دور ۾ جڏهن صحافت تجارت بنجي ويئي آهي. انهن اخبارن ۾ ڪاتب، پروف ريڊر، ايڊيٽر، رپورٽر، هڪڙي ئي زبان جا ملازم ٿين ٿا. ريڊيو ۽ ٽي- وي تي ترجمان ڪندڙ، ٽائپسٽ تبصره نگار، ڪاپيسٽ، اناؤنسر، راڳيندڙ، سازندا، خبرون پڙهندڙ ڪيلي گرافر، ميڪ اپ مين، ڊزائنر، انهيءَ زبان ۽ ٻوليءَ جا هوندا آهن جيڪا ملڪ جي قومي ۽ سرڪاري زبان هوندي آهي. انهن سڀني ادارن مان هرهڪ ادارو مهيني ۾ هزارها ماڻهن کي روزي، عزت ۽ شهرت ڏئي ٿو.

اڳتي وڌندي اسان ڏسون ٿا، دڪانن جا سائن بورڊ، روڊن جون نيم پليٽون، اسٽيشن جا نالا، سئنيمائن جا پوسٽر، جنهن زبان ۾ هوندا انهيءَ زبان جي لکيا ماڻهن کي روزگار ملندو رهندو آهي. ڪتب خانا هلائيندڙ، بڪ اسٽالن جا مالڪ، اخبارن جا هاڪر ۽ ٻيا ملڪ تي راڄ ڪندڙ زبان ۽ ٻوليءَ جي ذريعي بک، بيروزگاري ۽ غربت کان بچي وڃن ٿا. مطلب هي آهي ته روزگار جو اهڙو ڪوبه گوشو ۽ مسئلو ناهي، جنهن سان ٻولي ۽ زبان جو واسطو نه هجي. موجوده دور ۾ ٻولي ۽ زبان ذريعي وڏو استحصال ڪيو وڃي ٿو ۽ اهو استحصال هڪ گونگي کان وٺي دانشور ۽ شاعر تائين هرهڪ جو ٿئي ٿو. ان ڪري ٻوليءَ کي بنيادي مسئلي کان ڌار ڪري ڏسڻ انتهائي شرمناڪ ۽ جهالت سان ڀرپور ڳالهه آهي. ٻوليءَ کي قومي يا سرڪاري بنائڻ مان

مقصد ان ٻوليءَ جي ترقيءَ سان گڏ اهو به هوندو آهي ته ان ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن، لکندڙن ۽ پڙهندڙن کي وڌ کان وڌ روزگار جا موقعا موجود ڪري ڏنا وڃن. اهو ئي سبب آهي جو حاڪم ۽ ڦورو ٽولا پنهنجي زبان کي مڙهڻ لاءِ هر اداري، هر دفتر، هر دڪان ۽ هر ڪارخاني مان تڙي ڏيهه نيڪالي ڏيئي ڇڏيندا آهن.

هن ساري بحث جي روشنيءَ ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪ جا ڪارڪن ٻوليءَ کي ڏسي انکي قومي تحريڪ جو بنياد بڻائيندا آهن. ڇو ته ٻولي اهو واحد لاڳاپو ۽ڳانڍاپو آهي جيڪا ٻنهي ڪنهن طبقاتي تضاد جي پوري قوم ۾ هڪجهڙو هوندو. آهي. پوري قوم جو لازوال سرمايو، مقدس ميراث ۽ بي نظير ورثو جيڪڏهن ڪو هڪ ئي سگهي ٿو ته اهو صرف ٻولي ئي آهي. حقيقت ۾ قومن جي زندگي ۽ وجود ٻوليءَ جي زندگي ۽ وجود تي مدار رکي ٿو. ان ڪري هڪ قومي تحريڪ جو حقيقي وجود زبان ۽ ٻوليءَ جي مسئلي کان سواءِ بيڪار ۽ بيمنائو آهي.

وطن جي محبت

قومي آزاديءَ جي تحريڪ جو بنيادي پٿر حب الوطني آهي. حب الوطنيءَ مان مراد آهي. پنهنجي ملڪ ۽ ان جي حسين سرزمين جي ذري ذري سان محبت، اڪير ۽ پيار.

پنهنجي وطن جي ڪرڙن ۽ ڪنڊين، لين ۽ لاڻن، ٻيرن ۽ ٻبرن، چارين ۽ ليارن، ڳاڪين ۽ گگرالين، ڏنڊين ۽ ڍورن، پٽن ۽ ڏهرن، جبلن ۽ لڪن، ٻنين ۽ ٻارن، شهرن ۽ ريگستانن ويرانن ۽ گلستانن، ان جي زمين ۽ آسمان، موسم ۽ مهل، فضا

۽ ماحول، واهوندن ۽ جهولن، جهڪن ۽ واچوڙن ڦٽڻ ۽ ڪهائين لوڪ گيتن ۽ ڳجهارتن، مارن جي مرڪن ۽ ٽهڪن، پيار جي ڀچتائن ۽ پريت جي پيوندن سان اڻ مٽ الفت ۽ انس.

وطن جي سون ورنين شامن، محبوب جي مرڪ جهڙن ڀاڪن، چيٽ جي چاندوڪين ۽ پيا جي وارن جهڙين اماسن جي ذري ذري کي ساهه جي رفتار سان ڳنڍڻ ۽ جيءَ ۾ جايون ڏين.

جيستائين ڪنهن قوم ۾ پنهنجي ڌرتيءَ جي مست هاٿيءَ وانگر هلندڙ دريائن ۽ راڪاس وانگر گجگوڙ ڪندڙ سمنڊن، امر ويلي ٻنين ۾ آزادي ۽ مسرت جي موسيقي ڇيڙيندڙ پکين، انهن جي اندلٺي ڪنين ۽ زندگيءَ سان ڀرپور اڏامن، روهه ۾ ڪونجڙين جي ڪلڪي سان نينهن جي نشي جا ڪيپ نه ٿا چڙهن، ان وقت تائين ان قوم ۾ قومي آزادي ۽ خودمختاري جو تصور ۽ خيال پيدا ٿي نه ٿو سگهي. هن جي سامهون ڪائي منزل واضح ٿي نه ٿي سگهي. وطن جي محبت کان سواءِ ڪائي تحريڪ عالمي سهم جوڻي جو هڪ حصو هوندي آهي ۽ ان جي معرڪن لاءِ هر وقت نوان دليل ۽ عقل جون ڀوڙون هلائيون پونديون آهن. ڪائي قوم هن ڌرتيءَ ني آزادي ماڻي نه ٿي سگهي جيستائين هن جي ذهن ۾ حب وطن جو باشعور جذبو عشق جي حد تائين پيدا ٿي نه پوي. قومون هميشه ڌرتين سان وابسته رهنديون آهن، ڌرتيءَ کان ڪٽيل ڪابه قوم پنهنجو وجود برقرار رکي نه ٿي سگهي. وطن سان محبت هڪ اهڙو مثبت جذبو آهي جيڪو قومي کي چڪمڪ وانگر ڇڪي وٺندو آهي. جنهن ڌرتيءَ جي پيدائش انسان جي رڳن ۾ رت بنجي ڊوڙي رهي هجي. جنهن سر زمين جو پاڻي انسان جي جسم ۾ ساهه جي ٽيڄ وانگر ڊوڙي رهيو هجي.

جنهن سر زمين جي ٽڏڙي ۽ مٽڙي واريءَ تي انسان جي ننڍپڻ ٻانبڙاڪيون پاتيون هجن. جنهن ڌرتيءَ جي حسن سان هن

جي اڪ ڀرپور پيرو آشنا ٿي هجي. جنهن وطن جي هنج ۾ انسان جي سرمست جوانيءَ آس ۽ پاس جا ڪيئي ديپ جلايا هجن. جنهن ملڪ جي پاڪرن ۾ هن جوانيءَ جي امنگ سان ڀرپور ڀرپور خواب ڏٺو هجي. جنهن سر زمين تي رسن ۽ پرچڻ ڪچهرين ۽ رهاڻين جا انيڪ داستان دفن ٿيل هجن. جنهن جي مٽيءَ جي خوشبوءِ انجي روح ۾ رچي ڪيس راس بڻايو هجي ۽ جتي جڳن ڪان سندس وڏن جي جسمن ۽ امنگن جون چتائون دفن ٿيل هجن. اهڙي ڌرتيءَ جي آزاديءَ جو جذبو جوش فرزندان زمين جي دلين ۾ پيدا ٿي پوندو آهي ان وقت اهي دنيا جي وڏي کان وڏي طاقت سان ٽڪرائجي ويندا آهن. ڦاسين جي تختن تي مرڪندي چڙهڻ کان اڳ ۾ جهڪي پنهنجي ڌرتيءَ کي چميون ڏيندا آهن ۽ جلاد جي تلوار هلڻ کان اڳ ۾ رڙ ڪري چوندا آهن ته:

”خدا جي واسطي منهنجي اکين تان پٽي کوليو، آءٌ آخري پيرو پنهنجي غلام پر آزاديءَ ڏانهن وڌندڙ سر زمين کي ڏسي وٺان ۽ ان جو پورو حسن پنهنجي نگاهن ۾ محفوظ ڪري ڇڏيان“

ڪي سياستدان زمين جو ٽڪرو حاصل ڪري ان جي مصنوعي محبت انسانن جي دلين ۾ پيدا ڪن، پر اهڙا ملڪ جن جي جاگرافي قدرت جوڙي هجي. جن جي فضائن کي فطرت حسن جي تلائن ۾ ومنجاريو هجي. جن جي ثقافت کي فرزندان زمين جي صدين جي محنت مايه دار ۽ دل ڪش بڻايو هجي اهڙن سان محبت انسان جو فطري حق ۽ پيدائشي ڇڪ آهي.

اڄ ڪالهه ڪي ماڻهو چوندا آهن ته انسانن جي ڪنڌي جي ڳالهه کان سواءِ ڌرتيءَ جي ڳالهه ۽ محبت بي معنيٰ آهي. ان ڪري وطن سان محبت وارو جذبو ڪوبه ڀونو ڀاري نه ٿو سگهي اهڙن ماڻهن شايد هي ڳالهه نظرانداز ڪري ڇڏي آهي

ته جيئن زمين بظاهر غير فاني آهي، تيئن انسان به ظاهري طرح
اڻ مٽ آهي. ڌرتي ۽ انسان لازم ملزوم آهن. ڪنهن زمين جي
ويران ٽڪري کي چمن لائق انسان ئي بڻائيندو آهي. جڏهن
ڌرتيءَ وطن ۽ ملڪ سان محبت جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو تڏهن
لازمي طرح ان انسان جي ڳالهه ڪجي ٿي جنهن زمين جي
ٽڪري کي جنت ارضي ۾ بدلايو آهي. اهڙي جنت، جنهن ۾
جوڌي جو رت، هاريءَ جي محنت، باوقار انسان جي جاکوڙ
مصور جي برش، وادي جي وانهولي، ڪاريءَ جي ڏڻ، مترڪي
۽ سانداڻ، موچيءَ جي آر، رازي جي چوني، شاعر جي گيت،
اديب جي قلم، ڪنواري هٿ جي ڀرت ۽ وينجهر جي ٻڙي
گڏجي پرهه جي پاڪيزگي ۽ زندگيءَ جي هل چل پيدا ڪئي
آهي. انسان ڪڏهن به ڌرتيءَ کان ڪٽيل نه رهيو آهي. هن
جون پوريون ڪوششون ۽ محنتون، جاکوڙون ۽ ڏوڙون ان ڌرتيءَ
جي سونهن ۽ سينگار لاءِ وقف رهيون آهن ۽ هن هڪ نئون
خدا، خالق بنجي پنهنجي دنيا ڪائنات تخليق ڪئي آهي. انهيءَ
دنيا ۾ تخليق کي جڏهن تباهه ۽ برباد ڪيو وڃي، ويران ڪيو
وڃي، دونهاٽيو وڃي ۽ فرزندان زمين جي دلين مان وطن جي
محبت جو جذبو ختم ڪيو وڃي يا اهڙيون ڪوششون ٿيڻ لڳن
ته اهڙي وقت قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي رهنمائن جو نه
صرف فرض پر اهم فرض آهي ته هو پنهنجي ديس واسين جي
دلين ۾ ديس جي ڌرتيءَ جي محبت پيدا ڪن. ان جي ڍنڍن
جي ڇاتين تي هندوري وانگر هلندڙ ٻيڙين سان ڳانڍاپو پيدا ڪن.
سر جي سونهن ۽ مڇر جي محبت پيدا ڪن ۽ ٻڌائين ته هي
توهان جي حسين سر زمين جنهن جرڪندڙ اکين ۽ مرڪندڙ
گلابي مهاندن وارن ماڻهن کي جنم ڏنو، جنهن جي ڪنارن تي
لهندڙ سج جون لامون سونا ٻڙڇ وڇائين ٿيون. جنهن جي شامن
جي سرخي پرينءَ جي ڳلڙن تي ڇانيل لالاڻ جي ياد ڏياري ٿي.

جنهنجي آڪاش جي وسعت ۾ هنس پکين جي چال سان هلندڙ پورا ناسي بادل، ماضيءَ جي ساموندي ٻيڙن جي جهنڊن جي جهولڻ جو ڏيکاءُ ڏيا ڏين. جنهنجي چانڊوڪين ۾ چڪور جهڙن اڏامون ڪوئي انوکو گيت ڇيڙين ٿيون. جنهنجي دريائن جي ڪنارن تان جڏهن پيار ۽ پريت جا لافاني پر هلڪڙا داستان ستارن جي چال سان ٿلڻ لڳن ٿا. سياري جي شروعات ۾ جڏهن سرن جون چوٽيون اڇا مولهيا پائن ٿيون، وڻ ڦوٽ ۾ جڏهن ٽوهرن جي ٽاڻن ۾ ڪنوارن چپن کان وڌيڪ ميٺاج پيدا ٿي پوي ٿو. جڏهن هن سرزمين جا ٻيلا صف بند فوج جو نمونو پيش ڪن ٿا. جڏهن پٽ تي بيٺل ڪونيٽ جو وڻ اوسيڙي ۾ بيٺل پانهياري جي ڏيکائي ڏئي ٿو. جڏهن توهانجي شاندار جاين جا منگهه پري کان توهانکي سلام ڪندا نظر اچن ٿا. جڏهن هن قدرتيءَ جي ٻنين ۾ سنڌي ماڻهوءَ جي مرڪ وانگر سرنهه جا گل ٽڙي پون ٿا. جڏهن ڪڻڪ جا سون ورنا سنگ انقلابي جهنڊي وانگر بلند ٿيندا رهن ٿا. تڏهن اهو سڀ ڪجهه توهانجو آهي. توهانجي محنت آهي. هي حسن قدرتيءَ جي ڏين آهي. ان حسن ۽ هڳاءُ، ان سونهن ۽ سينگار، ان جوڀن ۽ جنسار مان پوري ريت لطف اندوز ٿيڻ ۽ انکي باقي رکڻ لاءِ ضروري آهي ته ان تان ڌاڙيلن، ڦورن، لٽيرن ۽ رت پياڪ رهزنن جو قبضو ختم ڪيو وڃي ۽ تسلط هٽايو وڃي.

سون دنيا جي قومي آزاديءَ جي تحريڪن ۾ ڏٺو آهي ته جڏهن هنن کي اهڙي قسم جي اپيل ڪئي ويئي آهي تڏهن هو ائين محسوس ڪري اٿيا آهن ته ڄڻ ڪائي ڪرڙي ازل کان سڏي رهي آهي. ڪائي تلقي انهن جي اوسيڙي ۾ صدين کان هنجون هاري رهي آهي. ڪائي روپا ڪوهن جي انتظار ۾ روئي رهي آهي. ڪائي سڪلي وري ڪنهن دريا خان جي انتظار ۾ آهي. ڪائي اروڙ ايجان ٻه اڄاڻل آهي. پوءِ اهو جذبو

وطن واسين لاءِ ڏرتيءَ جي داڻهن ٻڌجي پيندو آهي. پانهياري جي هٿ جي لوڙ ٻڌجي ويندو آهي. ڪڻهن ڪنواري لهڪ جي موسيقي ٻڌجي ويندو آهي ۽ عو انهيءَ داڻهن، انهيءَ لوڏ، انهيءَ موسيقيءَ ڪسي مسانح لاءِ پنهنجو سڀ ڪجهه داءَ تي لڳائي ڇڏيندا آهن.

آزاديءَ جا فائدا

قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي بنيادن مان هڪ بنياد آزاديءَ جي فائدن ۽ غلاميءَ جي نقصانن کي مقرر ڪرڻ کهرجي. موجوده دور ۾ ڪن جاين تي قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي راهه ۾ رڪاوٽون وجهڻ لاءِ چيو ويندو آهي ته آزادي ڇو ۽ ڪنهن جي لاءِ؟

اهڙي قسم جي سوالن پڇندڙ ماڻهن جي پيش نظر اهو هوندو آهي ته جيڪڏهن قومي آزادي سماجواديت وارو نظام نه ٿي ڏئي ته پوءِ اهڙي قومي آزاديءَ جي ڪابه ضرورت ڪونهي. اهڙي آزاديءَ کان غير ملڪي غلامي بهتر آهي. اهڙن ماڻهن جي گهرج ۽ خواهش کان قطع نظر ڏنو وڃي ته اهڙي قسم جي سماجوادين ۽ مسلم ليگين جي طريقهڪار ۽ نقطهءِ نظر ۾ ڪوبه فرق نظر نٿو اچي جن جو چوڻ هيو ته، جيڪڏهن انگريزن جي وڃڻ سان اسلامي نظام قائم نه ٿو ٿئي ۽ پاڪستان نه ٿو ٺهي ته پوءِ بهتر آهي ته، انگريزن جي حڪومت رهي، غلاميءَ جو گهانگهو ڳچيءَ ۾ پيو هجي ۽ محڪوميت جي ڪارڻهن پلي اسانجي ڇهرن تي ملبل رهي. اسان پل قومي ذلت ملڪي خواري ۽ باهمي انتشار جو شڪار رهون.

اهڙن ماڻهن جي پيش نظر آزادي بذات خود ڪا شيءِ ناهي اها صرف سماجواديت جي اڏاوت ۽ تعمير لاءِ هڪ ذريعو آهي ۽ سماجواديت جيڪڏهن قابض ڌرين طرفان تحفي طور ڏني

وڃي ته ٻيهر قومي آزاديءَ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي ۽ ٻيهر قومي آزادي ۽ خود مختاريءَ لاءِ جدوجهد جي ڪابه ضرورت ناهي. اهڙي قسم جا ماڻهو محڪوم ملڪن ۾ روسي ۽ چيني لابين جي آڙ ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي راهه ۾ رڪاوٽ بنجندا رهن ٿا. چيني ڪميونزم جي جارحاڻي ديو تبت جي قومي آزادي ختم ڪري اتي مائوڪٽ جارحيت پسند سوشلزم رائج ڪيو ته چيني لابي (عظيم) مائوجي انهيءَ جارحاڻي قدم تي خوشيءَ وچان نچڻ لڳي.

ساڳي ريت سونکي، هڪ اهڙي ڪميونسٽ (جيڪو پاڻ کي روسي لابيءَ سان ڳنڍيل سڏائيندو آهي) چوي ٿو ته جيڪڏهن پوري ننڍي کنڊ ۾ سماجواديت قائم ٿي وڃي ۽ انهي نتيجي ۾ سنڌ هندوستان جي غلاميءَ ۾ هلي وڃي ته اسانکي سنڌي قوم جي اهڙي غلاميءَ تي ڪابه ڳڻتي ڪانه ٿيندي.

اهي ماڻهو حقيقت ۾ پنهنجي وطن، سرزمين ۽ قوم کان وڌيڪ پنهنجي نظريي سان وفادار ٿيندا آهن.

جڏهن ته قوم پرستن جو چوڻ آهي ته قومي آزادي بجاءِ خود وڏي اهم شي آهي ۽ اها هر قسم جي نظام، نظريي ۽ طرز حڪومت کان بالا تر هوندي آهي، ڇو ته غير ملڪي ۽ غير قومي حاڪميت هڪ اهڙي لعنت آهي جيڪا قومن جي ذهني، اخلاقي، روحاني ۽تخليقي قوتن لاءِ قاتل زهر ثابت ٿئي ٿي. غير قومي غلامي فرد جي تعمير، ترقي ۽ ذاتي شناخت ۾ رڪاوٽ بڻجي انجي ذات جي اندروني نظام کي جهوري، پوري ناهي، ڦٽائي، ڪچلي، ڇچري فرد جي دل تي هڪ قسم جو هراس، خوف ۽ بيوسي، دماغ تي بار، وزن ۽ بوجهه طاري ڪري ڇڏي ٿي. انڪري هو پنهنجي شخصيت جي اڪيلائپ اداسائي، خوف ۽ هراس کي لڪائڻ لاءِ، ختم ڪرڻ لاءِ وقتي طرح ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ تيز نشي جو ۽ جنسي تسڪين

تي زور ڏيئي انهن شين ۾ پاڻ کي گم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. سستي ۽ تيز نشي جو هر وقت واهپو هن جي اعصاب کي ڪمزور ڪري زندگيءَ جي حوصلي، ولولي ۽ امنگ کان محروم ڪري ڇڏيندو آهي. نتيجي طور هن مان اڳتي وڌڻ ۽ تخليقي ڪم ڪرڻ جي صلاحيت ختم ٿيو وڃي.

جنسي تسڪين ۾ هردم پناهه وٺڻ ۽ پنهنجي ذات کي وسارڻ وارو عمل ان قسمن جي خرابين کي جنم ڏئي ٿو بيماري، ڪمزوري، گهٽي اولاد سان گڏ بي پناهه غربت؛ شاديءَ واري صورت ۾ اهو نتيجو. اڻ پرٺيل جي صورت ۾ بيشمار خونريزيون پڻ ٿي پيل غلام ۽ محڪوم ملڪن ۾ انهن ٻنهي خرابين بيشمار نقصان پهچايا آهن.

قومي دولت جي ڦرلٽ (غلاميءَ جي حالت ۾) جي ڪري ۾ شهري ۽ پڙهيل طبقن ۾ حاڪم ٽولي جي معيار زندگي تائين پهچڻ واري خواهش بي پناهه ڪرپشن (*Corrupt...*) پيدا ڪندي آهي. حاڪم ٽولو. هوٽل، ڪلب ۽ بنگلي کي چڪلي ۾ عشرت ڪدي ۾ تبديل ڪندو آهي، جتي حاڪمن ۽ انهن جي ديسي دلالن جي عيش لاءِ محڪوم قوم جون عورتون رانديڪن وانگر پنهنجون راتيون وڪڻنديون رهنديون آهن. ويٽ نام ۽ جپان ۾ آمريڪي فوجن جي موجودگي واري حالت اسانجي سامهون آهي. هڪڙي دانشور انهن حالتن تي تبصرو ڪندي ... آهي ته "جيڪو شهر ۽ ملڪ فاتحن جي حملن جي زد ۾ ايندو آهي ... جي دولت ٿي نه پر عصمت به لٽبي آهي. فاتح چڪلا ... آهن ۽ مفتوح رنڊين کي جنم ڏيندا آهن" غير ملڪي ... ۽ حاڪمن وٽ سرخرو ٿي ترقي ڪرڻ لاءِ ديسي دلال ۽ وطن فروش، پنهنجي ڌيءَ جي ڇاتين کي وڪڻڻ سان ... مادر وطن جي فرزندن جي ڇاتين ۾ گولين سان سوراخ ... آهي.

غير ملڪي غلامي ئي آهي جيڪا هڪ قوم کي ٻاهرين دنيا ۾ به ذليل ڪندي رهي ٿي.

پهرئين جنگ عظيم وقت هندوستاني مسلمانن، ترڪن جي مدد ڪئي ۽ وفد موڪليا. پر هندوستاني مسلمانن جي انهيءَ مدد جي عيوض ترڪن مٿن ٺٺولي ڪندي چيو ته "غلام آيا آهن هڪ آزاد قوم جي مدد ڪرڻ" غير ملڪي ۽ غير قومي حڪومت ۽ قبضو ڪيترو قدر نباهڪن آهي انجو اندازو اسان آزاد ۽ غلام قوم جي فردن جي تخليقي صلاحيتن کي ڏسي لڳائي سگهون ٿا.

سترهين صدي ۾ ايشيا ۽ آفريڪا جون قومون محڪوم بنجڻ لڳيون. اهو وقت هو جڏهن يورپ ۾ مزورن ننڍڙيون ننڍڙيون خود ڪار مشينون ٺاهڻ شروع ڪري ڏنيون هيون جن اڳتي هلي وڏين ديو پيڪر مشينن جي شڪل اختيار ڪئي. يورپ جا اهي مزور آزاد هئا. ايشيا ۾ انهيءَ وقت تي بهترين ڪاريگرن ۽ هنرمندن جون صلاحيتون مفلوج ٿيڻ شروع ٿيون ڇو ته هنن جي محنت، پورهئي، تخليق، صلاحيت، سوچ ۽ پلان تي يورپي ڌاڙيان حملا شروع ڪري ڏنا ۽ ايشيا ۽ آفريڪا ۾ غلاميءَ جو بدترين دور شروع ٿيو.

غير ملڪي ۽ غير قومي حاڪميت محڪوم قوم ۾ جيڪا وڏي بيماري پيدا ڪندي آهي سا آهي اختلاف ۽ انتشار جي بيماري.

ٻاهرئين حاڪم ڌر هٽرادو جهيڙا پيدا ڪرائيندي آهي. هوءَ قبيلي کي قبيلي سان، وڏيري کي وڏيري سان، هاريءَ کي هاريءَ سان، سردار کي سردار سان، پٽيل کي پٽيل سان ۽ هڪ کي ٻئي سان وڙهائيندي رهندي آهي. هيءَ مشاهدي ۾ آيل ڳالهه آهي ته غير ملڪي حاڪميت ۽ قبضي کان پوءِ ڪنهن قوم ۾ ڦوٽ پئجي ويندي آهي، پوري قوم ۾ اختلاف ۽ انتشار

جي ڀاڱي پڙڪي اُنڌي آهي- جيئن سنڌ ۾ خاص ڪري مغلن جي دور ۾ اسان کي پنهورن، سميجن ۽ ٻين قبيلن جون ڀاڻ ۾ ڇڪرئون ۽ چولون نظر اچن ٿيون.

هڪ غلام قوم جي فردن ۾ لڙائي، جهڳڙو، قتل، خونريزي جرم ۽ گناهه، ڪار ۽ فساد ننڍي ٻار کان وڏي مرد تائين نظر ايندا آهن.

سوال هي آهي ته غير قومي ۽ غير ملڪي قبضو ڪهڙي مصيبت آهي جا هڪ قوم جي فردن کي هڪ ٻئي جي رت جو پياسي بڻائي ڇڏي ٿي ۽ هو هڪ ٻئي جا جاني دشمن بڻجي وڃن ٿا.

جمال ناصر لکيو آهي ته ١٩٥٢ع جي انقلاب کان پوءِ اسان مصر ۾ زندگيءَ جي مختلف شعبن سان تعلق رکندڙ ماڻهن سان ملي ڪائنن مصر جي نئين اڏاوت لاءِ تجويزون طلب ڪيون. وڏن عالمن، اديبن، پروفيسرن، دانشورن ۽ مفڪرن، وڏيرن، هارين ۽ مزدور ليڊرن اسانکي جيڪي ڪجهه مشورا ڏنا تن تي جيڪڏهن اسان عمل ڪريون ها ته اڄ مصر ۾ ڪوبه ماڻهو زنده نه بچي ها. هر هڪ ٻئي جي گلا ڪئي هرهڪ ٻئي کي ختم ڪرڻ جو مشورو ڏنو. اهو تجزيو ڪندي جمال ناصر لکيو ته صدين جي غير ملڪي غلامي مصرين مان اجتماعيت جي سوچ ختم ڪري ڇڏي هئي.

انهيءَ سلسلي ۾ ناصر لکيو آهي اهو سڀ ڪجهه سامراج جي مشهور پاليسيءَ جو جزو آهي ته:

”ورهايو ۽ حڪومت ڪريو“

حاڪم ڌرين، قابض ڌرين ۽ ڌورو طبقن هميشه انهيءَ پاليسيءَ تي عمل ڪيو آهي ۽ نئين سامراجيت جي دوار جو پورو دارو مدار انهيءَ پاليسيءَ تي آهي- انهيءَ سلسلي ۾ ناصر جو هڪ جملو اڄ عربي ادب ۽ زبان جو مثال ۽ پهاڪو بڻجي ويو آهي

"جيڪڏهن سمنڊ جي ترّي ۾ به مڇيون پاڻ ۾ وڙهنديون ڏسو ته پڪ سمجهو اها سامراج جي سازش آهي"

اها بيماري پيدا ڪرڻ لاءِ هو حاڪم اهڙا سبب پيدا ڪندا آهن جو محڪوم ديس ماڻهو ۾ نفاق ۽ اختلاف جي باهه پڙڪي پوندي آهي، اهو سڀ ڪجهه صحيح - ليڪن محڪوم ماڻهن ۾ اختلاف ۽ انتشار جا ڪجهه نفسياتي سبب به آهن، جيڪي غير ملڪي ۽ غير قومي قبضي ۽ حاڪميت ڪري پيدا ٿيندا آهن. آءٌ هتي پنهنجي وس آهر انهن سببن جي نشان دهي ۽ مطالعي جي هڪ راهه پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو، ممڪن آهي نفسيات جا ماهر ۽ عالم ان باري ۾ وڌيڪ رهنمائي ڪن. اسان وٽ هڪ مصيبت اها به رهي آهي نه وڏن ۽ هاچيڪار قومي بيمارين جي متعلق هميشه اهو چيو ويندو آهي ته اهي سڀ وڏيري جون پيدا ڪيل آهن ۽ تمام قومي بيمارين جو جوابدار صرف اهو ئي طبقو آهي. اهو انهيءَ صورت ۾ صحيح هجي ها جڏهن صنعتڪار وانگر وڏيري ۾ به پوري ريت پنهنجي طبقاتي مفاد جي تحفظ جو شعور پيدا ٿئي ها ۽ هو هڪ منظم طبقي جي حيثيت ۾ پنهنجي ۾ نظام (جيڪو پنهنجو پيدا ڪيل ۽ ايجاد ڪيل هجي) جي بچاءُ تحفظ ۽ فروغ لاءِ ڪوشش ڪري ها. پر هتي اسان وٽ ائين نه ٿي رهيو آهي. وڏيرڪو نظام ڍهندو پيو وڃي- سنڌي وڏيري پيو ته ڏهيو پر ڍلن جي هڪجهڙائي لاءِ ڪڏهن به طبقاتي متحده ڪوشش جو مظاهرو نه ڪيو ۽ هن ۾ به اهي تمام قومي بيماريون موجود آهن جيڪي قوم جي هيٺين طبقن ۾ آهن. گوياڪ غلامي جي اها مشترڪ ميراث آهي جنهن ۾ وڏيرو ۽ هاري برابر ورنا پيا آهن.

منهنجي سمجهه ۽ مطالعي جي حد تائين قومي انتشار ۽ خونريزيءَ جا نفسياتي سبب هي آهن.

(١) جڏهن ڪنهن ملڪ جي ماڻهن تي ڪائي ڌر طاقت

جي زور سان قبضو ڪري وٺندي آهي، ان وقت غلام ۽ محڪوم ماڻهو پنهنجي پاڻ کي ابن ڏاڏن جي روايتن جي معرفت سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ۽ انهن جي روايتن جي سهاري تي پاڻ کي زنده رکڻ جي جاکوڙ ڪندو آهي- انهيءَ ڪري هو ٻٽي مصيبت ۾ گرفتار ٿي پوندو آهي. ابن ڏاڏن جي روايتن جي آڌار تي هو پاڻ کي طاقت ور، پهلوان ۽ ناقابل شڪست سمجهڻ تي قائم هوندو آهي ته ٻئي طرف ڏسندو آهي ته انهن سڀني شاندار روايتن ۽ ڳالهين جي باوجود هيءَ نئين قوم ۽ ماڻهو مون تي قبضو ڪري ويا. تنهنجي معنيٰ هي نوان آيل ناقابل شڪست آهن. اسان کان وڌيڪ پهلوان، بهادر، هوشيار ۽ لائق آهن. انهيءَ احساس اپڻ شرط هو ٻاهرين جي سامهون پنهنجي شڪست ذهني طرح قبول ڪري وٺي- پر انهيءَ ذهني شڪست سان گڏ (جيڪا ڌارين جي سامهون آهي) هو ابائي بهادري ۽ دليريءَ تان ڪنهن به صورت ۾ هٿ کڻڻ لاءِ تيار ڪونهي. جنهن دليريءَ تان هو هٿ نه ٿو کڻي ۽ جيڪا فاتح جي سامهون ڪائي حيثيت نه ٿي رکي (سندس سوچ مطابق) انکي هو پاڙيسري، هم قوم. ڀاءُ ۽ هم وطن تي آزمائي ٿو. جنهن جي طاقت ۽ قوت جي بهرحال کيس خبر آهي. اهڙي ريت هو پنهنجي ڏاڏائي بهادريءَ جو ڀرم رکڻ لاءِ خواهه مخواه جهيڙا جهڳڙا ڪندو وتندو آهي اهڙي ريت قتل ۽ خونريزي جو هڪ نه ڪٽجندڙ سلسلو شروع ٿي ويندو آهي-

۽ نئون آيل حاڪم، محڪوم ماڻهوءَ جي تشدد جي انهيءَ طريقي ۽ انفرادي قوت جي زبان جي حوصلہ افزائي ڪندو رهندو آهي ڇو ته ان ۾ سندس ڀلائي آهي هو (حاڪم) انهيءَ جهڳڙي سان هڪ فائدو ٻيو به حاصل ڪندو آهي ته طاقت ور ڌر قبيلي ۽ پاڙي کي ڌاڙيل رهزن فورو قرار ڏيئي ان کي ختم ڪرڻ ۾ ڪمزور ڌر جو ساٿ ڏيندو آهي جيئن طاقت ور ڌر هميشه

لاءِ ختم ٿي وڃي ۽ ان طرفان مقابلي جو ڪوئي امڪان باقي نہ رهي- جيئن انگريزن جي اچڻ کان پوءِ سنڌ ۾ اهو سلسلو شروع ٿي چڪو آهي. هلندو پيو اچي ۽....

(٢) بيڪي نظام انتهائي بيرحمي ۽ دردندگيءَ سان اقتصادي، معاشي، سياسي ۽ سماجي تباهي ۽ ويراني پيدا ڪندو آهي. خاص ڪري معاشي سرشتي جي تباهي اهڙي درجي تي پهچندي آهي، جو مقامي ماڻهو پيٽ گذر ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي پوندو آهي. اهڙي صورت ۽ حالت ۾ بديسي ڌورو ڪن ماڻهن ۽ فردن کي رعايتون ڏيڻ شروع ڪندو آهي، انهن رعايتن جي آڌار تي ڪجهہ مقامي ماڻهو خوشحاليءَ واري زندگي بسر ڪندا آهن- جڏهن مقامي ماڻهو جيڪو ڏينهون ڏينهن ڪنگال ٿيندو ويندو آهي، سو ڏسندو آهي تہ سنڌس پاڙيسري ۽ پروارو مقامي ماڻهو خوش ٿي اچا لٽا پائي لئي ڪندو وتي ٿو، تڏهن انساني فطرت موجب هن جي دل ۾ سنڌس پر واري ۽ پاڙيسري خلاف نفرت ۽ حسد پيدا ٿئي ٿو- آزاديءَ جي صورت ۾ هن کي اهي وسيلا ميسر ٿي سگهن ٿا، هن جي جدوجهد آزاد هوندي آهي ۽ پاڙيسري جي رتبي کي رسڻ جا موقعا پڻ.

ان ڪري هن جي دل ۾ پيدا ٿيل حسد ۽ نفرت کي هو ڪوشش ۽ جدوجهد ذريعي ختم ڪري سگهي ٿو- پر غلاميءَ جي صورت ۾ نہ سنڌس جدوجهد آزاد هوندي آهي ۽ نہ وري پاڙيسري جي رتبي کي رسڻ جا موقعا- اهڙي صورت ۾ ديسي ماڻهو جي دل ۾ پيدا ٿيل حسد ۽ نفرت وڃي خونريزي تائين پهچي ٿو، انهيءَ نوبت تائين پهچڻ لاءِ ڪيترائي سبب پيدا ٿي پوندا آهن. مثال طور لوڙهي تان نهارڻ، پاڙي سان متو اگهاڙو ڪري متڻ، ڳوٺ ۾ سيڻيڻ وڃائڻ ۽ پيون ڳالهيون.

(٣) غيرملڪي ۽ غيرقومي قبضي وقت نہ صرف انسان جي عمل ۽ تخليق تي بندش پئجي ويندي آهي. پر غيرملڪي

قبضي جي لازمي نتيجي جي صورت ۾ هن جي سوچ، فڪر، ويچار تي بندش پئجي ويندي آهي. ۽ هن جي سوچ، فڪر ۽ ويچار کي جڏهن نيڪال تيڻ عملي صورت اختيار ڪرڻ ۽ نروار ٿيڻ، ماڻهن جي سامهون ظاهر ٿيڻ، ڪجهه به نه ڪي ڏيڻ ۽ ان جي بدلي ۾ ڪجهه به ڪانه حاصل ڪرڻ جي راهه بند ٿي ويندي آهي، تڏهن هن ۾ هڪ قسم جي ذهني بيزاري پيدا ٿي پوندي آهي. اها ذهني بيزاري ۽ بوريت سندس جسم، ذهن، سوچ جي وجود ۾ ٿوهر جي ڪنڊن وانگر چڀڻ لڳندي آهي. غلام انسان انهيءَ بيزاري ۽ بوريت مان آزادي ۽ ڇوٽڪاري لاءِ انارڪزم جو شڪار بنجي ويندو آهي يا هن جي کهاڙي، بندوق ۽ لٺ تي پيل پابنديون هٽي وينديون آهن. ۽ هو پنهنجي ئي هم قوم، هم وطن ڌرتيءَ جي فرزندن کي انهيءَ جو شڪار بڻائڻ لڳي ٿو. ڇو ته ذهني بيزاري ۽ مونجهاري جي حالت ۾ صحيح سوچ ختم ٿي ويندي آهي. ذهني مونجهاري ۽ پريشانيءَ جي حالت ۾ ڪهاڙي کڻڻ وارو انسان هڪ قسم جو وحشي، ظالم ۽ خونخوار نظر ايندو آهي، پر حقيقت ۾ اهو ذهني مريض هوندو آهي. اهڙي قسم جا واقعا ڏينهاڙي اسان جي سامهون گذرن ٿا.

(۴) غيرملڪي حڪومت وقت، ديسي ماڻهوءَ کي هر قدم تي اهڙا واقعا پيش ايندا رهندا آهن، جو هن جي دل ۾ ڪاوڙ، غصي ۽ ڏر جا ڪيترا ڪورا دکي پوندا آهن. هن کي سئنيما جي گيٽ تان ”او پئڪي والا جٽ“ چئي ڌڪيو ويندو آهي. بس ۾ سيٽ نه ملندي اٿس. ٽرين ۾ سفر ڪرڻ وقت ويهڻ لاءِ محتاج هوندو آهي. اهي سڀ ڳالهيون کيس چيڙائڪ ۽ ڪاوڙ مان ڀريل ڪورو بنائي وجهنديون آهن. هن جو هڏ هڏ ۽ عضوو عضوو ڪاوڙ جي باهه ۾ جلڻ لڳندو آهي. هن جي وار وار مان غصي ۽ نفرت جون چڻگون نڪرنديون رهنديون آهن. نتيجي ۾ هو اها ڪاوڙ پنهنجي زال، ٻارن، پاڙيسرين ۽

ھر قوم تي لاھيندو آھي. اسان وٽ سنڌيءَ ۾ مشھور پھاڪو آھي تہ ”ڪنھار نہ ڀڄي ڪنھارڻ سان، ڪتي ڳنڍھ جا ڪن“.
ديسي ماڻھو حاڪم سان ڀڄي نہ سگھندو آھي. حاڪم قوم جي فرد سان الڪي نہ سگھندو آھي. حاڪم ٽولن سان چڪري کائي نہ سگھندو آھي. ان ڪري ھو ڪاوڙ، ڏمر ۽ غصي لاھڻ جو مناسب ۽ موزون ھنڌ پنھنجي ھر قوم کي سمجھندو آھي. ديسي ماڻھوءَ جي اھڙي روش کي ڏسي سنڌيءَ زبان ۾ ھڪ ٻئي پھاڪي جنم ورتو آھي تہ ”ڏاڍي تي ڪاوڙ چڙھي ني ڪانہ ۽ ھيٺي تي ڪاوڙ لھي ڪانہ“ انھن پھاڪن ۾ وطن ڇاون جي ٻاڻ ۾ ويڙھ تي ڀرپور طنز ۽ ٽوڪ ٽيل آھي. ھنن کي ھڪ قسم جو اشارو مليل آھي تہ ھو پنھنجي ڪاوڙ، پنھنجو غصو ۽ ڏمر انھن تي لاھين جن کين ھھڙي حالت تي پھچايو آھي- ھنن کي ڪپي تہ پنھنجي تشدد، طاقت ۽ بھادريءَ جو مظاھرو غير ملڪي ۽ غير قومي آقائن تي ڪن. جن سندن سرزمين کي ڀيليو ۽ لتاڙيو آھي. حقيت ۾ اھي پھاڪا ڏکئي ۽ مشڪل دور ۾ سنڌين جي قومي غيرت کي بيدار ڪرڻ لاءِ ايجاد ڪيا ويا آھن. انھن پھاڪن جي پس منظر ۾ قومي غيرت ۽ آزاديءَ جي بي پناھ تلاش موجود آھي. سونڪي اھڙن پھاڪن جي موجدن جي نالي، ھنڌ ۽ ماڳ جي ڪابہ خبر ڪانھي، ليڪن انھن پھاڪن جي موجدن جي اندر ۾ لڪل قومي غيرت ۽ آزاديءَ جي ڌڙڪن جي موسيقي اڄ ھي سڄون لڪندي تصور جي ڪنن سان ٻڌي رھيو آھيان.

(٥) غيرملڪي ۽ غيرقومي قبضي وقت ديسي محڪوم ماڻھوءَ کي ھر قدم تي بيعزتي، خواري ۽ ذلت سان دوچار ٿيڻو پوندو آھي. ھر گھٽيءَ ۾ ھن جو پٽڪو لاٿو ويندو آھي. ھر آفيس ۾ ھن کي ڌڪا نصيب ٿيندا آھن، ھر چوواڻي تي ھن کي مسخرين جو نشانو بڻجڻو پوندو آھي ۽ ھر ٿالي تي

هن جي ڏاڙهي ۽ مڇون پٽيون وينديون آهن. هر ڦيصلي وقت هن جي ڪڇي ۾ پٽڪو وجهي گهليو ويندو آهي. قدم قدم جي اها بيعزتي هن ۾ عزت جي تلاش ۽ معتبري ماڻهو جو احساس پيدا ڪندي آهي ۽ اها عزت ۽ معتبري پنهنجن تي طاقت آزمائي جي ذريعي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. جڏهن هو پنهنجي هم قوم جي خون سان ڪهاڙي رنگي اپ طرف جهولائيندو آهي، ان وقت سمجهندو آهي ته مون پنهنجين سمورين بيعزتين جو بدلو وٺي ڇڏيو آهي. هو پنهنجي حال سان هوڪا ڏيندو آهي ته ”ڏسو آءٌ ڪيڏو بهادر، دلير ۽ جانٺو آهيان، جو انساني وجود کي ڪيڙي ماڪوڙي وانگر ڇيپاڻ منهنجي لاءِ ڪو ٿي مسئلو ناهي. اج آءٌ عزت جي بلندين تي پهچي ويو آهيان. اج مان اپ ۾ اڏري رهيو آهيان.“

ذهني طرح ايڏي پست پيل قوم جي ڪنهن فرد کي جيڪڏهن حاڪمن طرفان دلالي ۽ پڙوت جي بدلي ۾ ڪا نوڪري ملي ويئي ته اهو ماڻهو پاڻ کي حاڪمن جو روحاني اولاد سمجهي، فرزندان وطن جي خلاف هر ڪارروائي وقت چوندو آهي ته

”آءٌ (ق) جو شڪرگذار آهيان جنهن مون کي هيڏي عزت ڏني.“

پهرئين خوني ۽ ٻئي دلال کي اها خبر ئي ڪانه پوندي آهي ته سندن اها بهادري ۽ عزت پوري قوم جي ذلت ۽ تباهي آهي. اصلي عزت اها آهي جو آزاديءَ جي جهنڊي جي ... سان گڏ هليءَ اڳهاڙو هلڻ ۾ آهي. آزادي ئي هڪ اهڙي ... آهي، جيڪا فرد کي انهيءَ ذلت، مونجهاري، انتشار ۽ ...يزي مان ڪڍي باعزت ۽ متحده قوم جي صورت بخشي ... آزادي، قومن جي ذهين ۽ باصلاحيت فردن مان دلالي ۽ ... جي بيماريءَ جو خاتمو آڻي سگهي ٿي. آزادي، فرد جي

تخليقي صلاحيت کي آزاد ڪري ٿي. آزادي، فرد جي طاقت کي تعمير ۽ ترقيءَ جي راهه تي هلڻ سيکاري ٿي. آزادي، هيٺين، نست ۽ نبل قوم جي رڳن ۾ طاقتور ٽانڪ بڻجي ڊوڙي ٿي. اها آزادي ئي آهي جيڪا دنيا ۾ ڪنهن قوم لاءِ باوقار ۽ مانائتو مقام حاصل ڪرڻ جا رستا کولي ٿي. آزادي ئي آهي جيڪا انفرادي خودغرضيءَ کي ختم ڪري اجتماعي ايثار جو شعور اڀاري ان کي پڪو ۽ پختو بڻائي ٿي. ان ڪري آزادي بجاءِ خود اهم آهي. آزادي ئي ڪنهن نئين نظام جي تخليق لاءِ ميدان هموار ڪري ٿي.

غلام جي سوچ.......

آزاد جي سوچ تسخير ڪائنات ۽ تعمير انسانيت ـ

قومي تحريڪ جا مرحلا

موجوده دور ۾، هر قومي تحريڪ کي اسان آسانيءَ سان ڇهن دورن يا مرحلن ۾ ورهائي سگهون ٿا.

جن مرحلن مان هر قومي تحريڪ جو گذرڻ لازمي آهي. اهي مرحلا، دور، منزلون ۽ پڙاءَ قومي آزاديءَ جي شاندار، عظيم ۽ لازوال مقصد تي پهچڻ لاءِ اهڙين فطري آهن، جيئن ڪنهن ماڙيءَ تي چڙهڻ لاءِ ڏاڪڻ تي پير رکڻ. باقي انهن مرحلن مان هرهڪ ڪيترو وقت ٿو وٺي ۽ ڪيترو آسان يا ڏکيو ٿو ثابت ٿئي، سو هر ملڪ جي حالتن تي دارومدار رکي ٿو. ڪن تحريڪن جي زور، طاقت، مضبوطي ۽ صلاحيتن ڪري اهي مرحلا تمام ٿوري وقت ۾ طئي ٿيو وڃن. ۽ ڪن ملڪن ۾ اڻاين حالتن، منجهيل مسئلن ۽ ڏکين راهن جي ڪري، آزادي جي مومل ماڻڻ لاءِ ڪيترن ڪونڌرن کي راتين ڏينهن، مهينن ۽ سالن جون ڪيتريون ڦيريون گهيريون برداشت ڪرڻيون پيون ٿيون. ۽ ڪيترائي ڪلينڊر بدلائڻ جي ضرورت پيش اچي ٿي.

ليڪن هيءَ ضروري آهي ته هڪ مرحلي ڪان ٻئي مرحلي ۾ داخل ٿيڻ واري عرصي ۾ قومي تحريڪ پنهنجي ناتواني، ڪمزوري ۽ بيوسيءَ جي جن ورن وڪڙن ۾ وقت به وقت ڦاسندي الجهندي ۽ الڪندي آئي آهي، تن تي ڪرڙي نظر رکي چولڪاري لاءِ پاڻ پٽوڙيندي رهي.

قومي آزادي جي تحريڪ کي جيترو زور دشمن کي ختم ڪرڻ لاءِ صرف ڪرڻو آهي، ان ڪان وڌيڪ گهري سوچ سان پنهنجين ڪمزورين، غلطين ۽ اوڻاين کي ختم ڪرڻ، دور ڪرڻ ۽ انهن ڪان جان ڇڏائي صفن کي مضبوط، تيار ۽ تيزرفتار بنائڻ لاءِ صرف ڪرڻ گهرجي.

قومي آزادي جي تحريڪ ڪهڙي وقت شروع ٿي ٿئي. ۽ ڪهڙي وقت ٿو عوام ۾ پنهنجي قومي، ماڪي ۽ وطني آزادي، عزت ۽ شاندار زندگيءَ جي آغاز جو احساس ۽ شعور پيدا ٿئي ۽ اها ڳالهه منهنجي خيال ۾ حاڪمن جي، هلت چلت، ڦرلٽ جي طريقن، ديسي باشندن سان برتاءَ، عوام جي معيار زندگي ۽ پيداواري ذريعن جي ڪيفيت ۽ حالت تي منحصر آهي.

قومي آزادي جي تحريڪ سان منهنجي مراد آهي، وطن ۽ قوم جي آزاديءَ جي باقاعدي ۽ منظم تحريڪ، جنهن جي صفن ۾ فرزندان زمين جي هر طبقي ۽ عوام جي اڪثريت جو ڪردار ۽ جدوجهد شامل هجي. ان جي پيٽ ۾ غاصبن جي قبضي وقت "وطن بچايو" جي نعري هيٺ وڙهيل جنگ کي اسان قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي مرحلن ۾ شامل ڪري نه ٿا سگهون ۽ نه وري اهڙي وقتي جنگ جي تياري ۽ ڪاميابي لاءِ ڪن مرحلن سان گذرڻ لازمي آهي.

"وطن بچايو" جنگ ۾ گهڻو ڪري صاحب اقتدار گروه، قبيلا ۽ جماعت پرپور حصو وٺندي آهي، ۽ وڏي بهادري، دليري ۽ جرئت سان دشمن کي روڪڻ، اُلٽي هٽائڻ ۽ ملڪ

بچائڻ جون ڪوششون ڪندي آهي. انهيءَ ابتدائي چڪري ۽ چوٽ ۾ حڪمران جي شڪست وقت حڪمران ۽ ان جي واسطيدار ترين سان سامراج ڪهڙو رويو ٿو اختيار ڪري سو مختلف وقتن ۾ تبديل ٿيندو رهيو آهي. انهيءَ رويه کان قطع نظر وطن جي بچاءَ واري جنگ ۾ حصو وٺندڙ مجاهد ٻن رويـن ۾ امان جي سامهون آيا آهن.

پهريون هيءَ ته هو دشمن جي طاقت، تشدد ۽ رعب کان ايترو هيسجي ويا آهن، جو آڻ مڃي ماٺ ڪري ويهي رهيا آهن ۽ هر قسم جي باغيانه چرپر ۽ هلچل جو خيال ئي ڇڏي ڏنو اٿن. اهڙي حالت ۾ عوام جيڪو شاهه پرست ۽ شخصيت جو مڃتائو هوندو آهي، سو وڏن جي خاموشي ڏسي ماٺ ڪري ويهي رهندو آهي ۽ اڳين حاڪمن وانگر نون حاڪمن جو به سلامي ٿي رهندو آهي. نوان آيل حاڪم جيڪي اوبر جا ٽڪر، رعايتون ۽ متاچرا فائدا ڏيندا آهن، تن لاءِ هو سندن شڪرگذار ٿي رهندو آهي. اهڙي صورت ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪ تمام دير سان شروع ٿيڻ جو امڪان هوندو آهي.

ٻيو هي ته جنگ ۾ شڪست جي باوجود ڪي جانٺا ۽ باغي سردار، جوان همت ۽ دلير شهزادا، باغيرت ۽ حوصلي مند سپاهي، ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ پهاڙن، جهنگلن، ٻيلن، ريگستانن ۽ بندرگاهن جي ڪنارن تي پنهنجي جنگ جاري رکيو ايندا آهن. انهن جي سٽيءَ ۾ آڻ جو مادو پيل نه هوندو آهي. انهن جي رت ۾ بي‌همتي ۽ بزدلي جو پاڻي مليل نه هوندو آهي. انهن جي پيشانين تي (موٺ جنين مهٽو) جي تحرير لکيل هوندي آهي. انهن جي زندگيءَ جي ڪتاب ۾ "قومي ذلت تي صبر" جو اکر لکيل نه هوندو آهي. اهڙا ماڻهو بيابان جي وڻ ۽ واچولي ۾ "اڏامندڙ باز وانگر اڪيلا، ڇڙوڇڙ ۽ ڏار ڏار رهندي به وطن جي جنگ وڙهندا رهندا آهن. جيئن‌ ته اها جنگ منظم

گوريلا جنگ ڪانءِ هوندي آهي، پوءِ به آهستي آهستي ڳالندي رهندي آهي. ڪڏهن هڪ گولي ۽ ٻي گولي جي ٺڪاءَ جي وچ ۾ مهينا ۽ سال گذري ويندا آهن، دشمن مطمئن ٿي ويهي رهندو آهي، عين انهيءَ وقت اوچتو ڪنهن جهنگل مان گوليءَ جي ٺڪاءَ ۽ تير جي سرڙاٽ مان غاصب جي دل ۾ موت جي ڏڪڻي پيدا ٿي پوندي آهي.

اهڙي حالت ۾ مقابلي، ويڙهه ۽ مزاحمت جي اها ڌيمي رفتار ۽ حملن جي بي‌ترتيبي اڳتي هلي منظم قومي تحريڪ جي جي اوسر جو سبب بنبي آهي، ۽ قومي آزاديءَ جي تحريڪ جلدي پيدا ٿيندي آهي. پر قومي تحريڪ جو جلدي پيدا ٿيڻ هن ڳالهه جي ضمانت ناهي ته اها ڪامياب به جلدي ٿيندي. ڪڏهن ڪڏهن دير سان پيدا ٿيندڙ قومي تحريڪ جلدي ڪامياب ٿيندي آهي- جيئن بنگلا ديش ۾. ۽ ڪڏهن جلدي پيدا ٿيندڙ قومي آزاديءَ جي تحريڪ تمام دير سان ڪاميابي ماڻيندي آهي. جيئن ويٽنام، انگولا وغيره ۾.

هتي هڪ ٻي ڳالهه جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. اها هيءَ ته ”وطن بچايو“ جنگ ۾ جيڪي ماڻهو وڙهندا آهن ۽ پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ رت جو نذرانو پيش ڪندا آهن، سي جيتوڻيڪ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ وقت جي حڪمران سان وابسته هوندا آهن ۽ انهن جي تائيد، حمايت، مدد ۽ پيرائي لاءِ عوام جي اڪثريت ڪانءِ هوندي آهي. تاهم قومي آزادي جي تحريڪ اڀرڻ، اسرڻ، ڦلجڻ ۽ ڦولجڻ دوران انهن ماڻهن جي ڪردار جي پختگي، حوصلي جي بلندي ۽ حب‌الوطنيءَ کي وڏ ڪان وڏ ساراهيو ويندو آهي- انهن جي قربانين جي يادين جي چراغن ذريعي عوام جي دلين ۾ روشني پيدا ڪئي ويندي آهي.

ڌرتيءَ جي سدورن پٽن کي صرف هن ڪري نظرانداز ڪري

ڇڏڻ ته اهي شڪست کائل آهن. انتهائي درجي جي مڪاري ۽ منافقي آهي ۽ اهڙي قسم جي تبليغ ڪندڙ ماڻهو ڄاڻي واڻي آزاديءَ جي قومي انقلابي تحريڪ ۽ حب الوطني جي مقدس جنگ جي وچ ۾ هڪ قسم جو خلا، دوري ۽ ڏاريائپ پيدا ڪرڻ جي ڪوشش سان گڏ قومي تاريخ جي تسلسل کي ڪٽي، تاريخ ۾ انساني ڪردار کي مسخ ڪرڻ جو ڪڌو ڪم ڪن ٿا ۽ پنهنجي (مدبرانه) حيلن حوالن سان رستن کي وڌيڪ ڏکيو پيچيدو ۽ مشڪل بنائڻ جي چڪر ۾ ڦرندا رڙهندا گيسليون ڪندا رهن ٿا.

"وطن بچايو" جنگ ۾ وڙهندڙ ماڻهن جي پيش نظر صرف پنهنجي اقتدار ۽ تخت بچائڻ جي خواهش ڪانه هوندي آهي، پر ان سان گڏ ۽ ان کان وڌيڪ حب الوطني ۽ ڌرتيءَ سان پيار جو اٽل جذبو ڪارفرما هوندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو ارغونن جي حملي وقت سنڌ جي بچاءَ جي مقدس جنگ ۾ جتي مخدوم بلاول، دريا خان شهيد جي ٻن فرزندن مولڻ ۽ محمود پاڻ ملهايو اتي نوابشاه جي سهتن ۽ عمرڪوٽ جي سوڍن عاليشان ۽ شاندار حب الوطني جو مظاهرو ڪندي جنگ ۾ ڌر ڌيڻ قبوليو. اڄ هلي سمن جي مڪمل شڪست کانپوءِ باغبان جي سولنگين، بکر جي ڌاريجن ۽ اوباوڙي جي ماڇين جون ويڙهون سر زمين سنڌ سان عشق ۽ محبت جو ڪايو ثبوت آهن.

مغلن جي حڪمرانيءَ وقت، شورن، انڙن، دلن، ٻرن، سميجن، چانڊين، ٻگهين، لاکيرن ۽ ٻين قبيلن جون سرڪشيون ۽ بغاوتون، چڪريون ۽ چولون، حملا ۽ هلائون، نافرمانيون ۽ شورشون آزاديءَ ۽ وطن پرستيءَ جو شاندار باب آهن، جنهن سنڌ جي تاريخ کي شاندار بنائي ڇڏيو آهي.

عربن جي اچڻ کان پناهگيرن جي يلغار تائين سنڌ جي

حڪمرانن ۽ عوام طرفان وطن جي آزاديءَ ۽ بچاءُ لاءِ مزاحمت ۽ ويڙهه جو ڏکيو تاريخي تسلسل موجود آهي. اهڙي تسلسل جي موجودگيءَ سان ڪابه قومي تحريڪ پنهنجي بنيادن کي مضبوط، پڪو ۽ پختو ڪرڻ لاءِ ڪافي روشني، رهبري ۽ رهنمائي حاصل ڪري سگهي ٿي.

انگريزن کان ڇوٽڪاري وقت سنڌ جي قومي هيرن ۽ انهن جي ڪارنامن ڏانهن ڪنهن به ڌيان ڪونه ڏنو، ڇو ته اها جدوجهد صحيح معنيٰ ۾ قومي ڇوٽڪاري جي تحريڪ هئي ئي ڪانه.

ليڪن (ون يونٽ ٽوڙيو) تحريڪ دوران سنڌ جي قديم قومي هيرن ۽ انهن جي ڪارنامن کي جوش ۽ عقيدت سان کنيو ۽ اپاريو ويو. ڇو ته قومي تحريڪ جي آغاز ۾ پنهنجي قديم هيرن جي ڪارنامن جو تازو ٿيڻ ۽ انهن تي فخر ڪرڻ دنيا جي قومي تحريڪن جو مڃيل ۽ مروج اصول آهي ۽ (ون يونٽ ٽوڙيو تحريڪ) صحيح معنيٰ ۾ قومي تحريڪ ڏانهن وڌڻ جو سانباهو هئي.

انهيءَ پوري پس منظر ۾ قومي تحريڪ جو پهريون مرحلو شروع ٿيندو آهي. انهيءَ مرحلي جي شروع ٿيڻ کان اڳ ۾ ڪن دانشورن، شاعرن ۽ اديبن جي تخليقن ذريعي وطن جي محبت سان گڏ محرومي، حق تلفي ۽ بيچارگيءَ جو احساس ملڪ جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين پکڙجڻ لڳندو آهي. ڪي نعرا هواجي ڪلهن تي چڙهي ملڪ جي فضا ۾ پکڙجي وطن واسين جي ذهنن ۾ مسرت ۽ محبت جا ٽڏڙا ڪيڏندا رهندا آهن. انهيءَ دور کي اسان قومي تحريڪ جي اوسر جو دور يا قومي تحريڪ جو خودرو (پاڻ پيدا ٿيل) دور چئي سگهون ٿا. انهيءَ دور جي ڏکيءَ ٿيڻ تي ڪن سوچيندڙ دماغن ۾ ملڪ اندر پکڙيل خام مواد کي گڏي هڪ ترتيب ۽ تنظيم جي

لڙهيءَ ۾ پوڻ ۽ هڪ منزل طرف سوچ، سمجهه، صلاح، مشوري ۽ دانائي سان هلائڻ جو خيال ۽ شعور پيدا ٿيندو آهي. جنهن وقت اهڙي قسم جي سوچ گهڻن دماغن ۾ گڏجي فڪر ۽ عمل جي هڪجهڙائي پيدا ڪري ٿي، ان وقت صحيح معنيٰ ۾ قومي تحريڪ جو پهريون مرحلو شروع ٿئي ٿو. جيئن ته انهيءَ دور ۾ صرف تنظيمي عمل جي تڙپ ۽ ذات اپري ٿي، ڪا تنظيم وجود ۾ اچي ٿي، تنهن ڪري ان کي اسان تنظيمي مرحلو چئي سگهون ٿا.

پهريون مرحلو

قومي آزاديءَ جي تحريڪ جو پهريون مرحلو خود رو (ازخود پيدا ٿيل) وطني شعور ۽ انفرادي احساس محرومي واري دور کانپوءِ اچي ٿو. قومي تحريڪ جي پهرئين مرحلي کي تنظيمي مرحلو چئي سگهجي ٿو. انهيءَ مرحلي جي شروع ٿين سان قومي آزاديءَ جي تحريڪ جو باقاعدي آغاز ٿئي ٿو.

تنظيمي مرحلو پوري جنگ آزاديءَ ۾ ڏکيو ۽ سخت هوندو آهي. اڳتي هلي جنگ جي هار يا سوڀ جو پورو دارومدار انهيءَ مرحلي تي ٿئي ٿو.

هڪڙي ڏاهي جو چوڻ آهي ته: ”تحريڪ جي آغاز کان انجام تائين جيڪڏهن ڪنهن شيءِ تي وڌ کان وڌ ڌيان ۽ توجه ڏيڻو آهي ته اها شيءِ صرف تنظيم آهي.“

هن مرحلي ۾ هر قدم تي نيون مشڪلاتون، هر وک تي پيچيده راهون، ماڻهن جا شڪ، ڪارڪنن ۾ نظرياتي تعليم جي ڪميءَ سبب انفراديت پسندي، عوام جا مذهبي ۽ سماجي رواج ۽ رسمون ڪم کي مشڪل بنائينديون آهن.

ملڪ جي هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين، هر گهر، هر محلي، هر ڪٽنب، هر قبيلي ۽ هر ڪوٺ ڪو نه ڪو

اهڙو ماڻهو ضرور موجود هوندو آهي، جنهن جي ذهن، ضمير،
سوچ ويچار کي پنهنجي ملڪ ۽ قوم جي غلامي، ذلت ۽
پستي انتهائي سختيءَ سان جهنجوڙيو، لوڏيو ۽ تڙپايو هوندو.
آزادي ۽ خوشحاليءَ جي خواهش جون ڪيتريون آهون، دانهون،
نعرا ۽ سوچون دلين ۾ دٻيل هونديون آهن، جيڪي پنهنجي
اظهار ۽ اعلان جون منتظر هونديون آهن. تن سڀني کي گڏي
هڪ ڪري، ڪنهن تنظيم ۽ ترتيب سان استعمال ڪرڻ،
سنئين رستي ۽ راهه تي لڳائڻ، دانائي، ڏاهپ، سرت ۽ سياڻپ
سان اڳتي وڌڻ جي ضرورت هوندي آهي. انهيءَ سان گڏوگڏ
ڪيترا ماڻهو هوندا آهن، جيڪي خود روءِ دور ۾ مختلف شاعرن،
اديبن ۽ دانشورن کان عقيدت جي حد تائين متاثر هوندا آهن
۽ ڪنهن ٻئي جي صلاح، مصلحت، مشوري ۽ ڪوشش کي
شڪ ۽ بي اطميناني سان ڏسندا آهن. اهڙن ماڻهن کي شاعر ۽
اديب صرف پنهنجي پرستش ۽ مدح خواني تائين محدود رکي
پنهنجي چوڌاري قائم ڪيو ويندا آهن. ان کانسواءِ هر وقت
هي ڌڙڪو به لڳو رهندو آهي ته ڪٿي دشمن، غاصب ۽ ڦورو
لوٽن، ڌرين ۽ طبقن جا سيکاريل ايجنٽ ۽ موڪليل دلال
تنظيم جي ڍانچي ۽ گهڙي ان جي پوري رٿ اندر کان اڳ
۾ ٿي انتشار ۽ اختلاف جو آکاڙو بنائي ان کي ختم ڪرڻ ۽
بي اثر بنائڻ جي ڪوشش نه ڪن. ان ڪري تنظيم ٺاهڻ ۽
هلائڻ وقت ڦوڪي ڦوڪي قدم کڻڻ جي ضرورت هوندي آهي.
تنظيم ۾ گهڻائي، ڪثرت ۽ انبوهه جي بجاءِ، معيار، لياقت ۽
اهليت کي اهميت ڏيڻ گهرجي. اخبارن، رسالن، ڪتابن ۽
چوپڙين ذريعي ڪارڪنن جي ذهني تعليم ۽ تربيت ضروري آهي.
اهڙي ملڪ ۾ جتي عوام جي اڪثريت اڻ پڙهيل هجي
اتي هڪڙي ڳوٺ ۾ رسالو ۽ ڪتاب پهچائڻ کان وڌيڪ مفيد
هي آهي ته ڳوٺ جي ماڻهن سان ڪچهريون ڪيون وڃن،

جن ۾ پنھنجائپ ۽ ھڪجھڙائي ھجي، گفتگو يا لکڻي ۾ زبان انتھائي سادي سلوڻي ۽ عام فھم استعمال ٿيڻ گھرجي. تحرير ۾ لفظن جي ميناڪاري ڏيکارڻ خاطر ڏيکھ، کان پرھيز ڪري ثورن اکرن ۾ حقيقت کي چٽيءَ ريت پيش ڪيو وڃي.

جتي پير، ملان، وڏيري ۽ ڪامورين جو ڏھڪاءُ ۽ اثر صديون تائين جميل رھيو ھجي، عوام جي اڪثريت، اڻجاڻائي ۽ جھالت ڪري سندن چار ۾ ڦاٿي پيئي ھجي- مٿان وري حڪمران ٽولن ۽ ڦورو قومن جو جبر و تشدد به ھجي، اتي عام ماڻھن تائين پھچڻ ذرا ڏکيرڙو معاملو آھي، پر اھڙي ماحول ۾ مضبوط، جاندار ۽ باشعور تنظيم جي ضرورت بنھ وڌي وڃي ٿي.

تنظيمي مرحلي ۾ ھڪ خطرو ھيءُ به رھي ٿو ته ڪو ڄاڻو ليکڪ، دانشور ۽ اديب پارٽيءَ ۾ پنھنجي ذھني وڏيرپ ۽ ادبي سامراجيت قائم ڪرڻ جي مرض ۾ مبتلا ٿي ويندو آھي ۽ پنھنجي ھر لکڻي تحرير، مضمون ۽ تخليق کي آخري، يقين ۽ ڏاھپ جو شھڪار سمجھي ان کي قبول ڪرڻ، مڃڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ لاءِ زور پري پارٽيءَ ۾ پنھنجي ڊڪٽيٽرشپ (آپيشاھي) قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آھي، تنھن ڪري لکڻ، پڙھڻ، تجويزون ۽ رٿون تيار ڪرڻ جي معاملي ۾ ڪنھن ھڪ ماڻھوءَ تي ھرگز نه ڀاڙڻ گھرجي ۽ نه ئي ڪنھن ھڪ جي ھر لکڻيءَ کي جيئن جو تيئن اکيون بند ڪري قبول ڪجي. ڪڏھن ڪڏھن اھڙي ماڻھوءَ تي جارحانه تنقيد به ٿيڻ گھرجي، جيئن سندس انانيت جو بت پڇي پورا ٿي پوي.

مطلب ته تنظيم واري مرحلي ۾ تمام احتياط، تدبر ۽ خبرداريءَ سان ھلڻو پوندو آھي. پارٽي کي اھڙي ترتيب ڏيڻ گھرجي جو مرڪز کان وٺي ننڍڙي برانچ تائين مسلسل ھڪ رابطو ۽ ڳانڍاپو ھلندو رھي، قيادت ھيٺ کان مٿي ايرندي

رهي. پارٽيءَ جو وڏي کان وڏو ليڊر، ننڍي کان ننڍي ڪارڪن جي گرفت ۾ پڪڙ جي چنبي کان متي نہ هجي، گڏجاڻين ۾ اهڙي ريت فيصلا ٿين گهرجن ۾ اهڙي ڍنگ سان ڪارروائي هلائي وڃي. جيئن، هر ميمبر فيصلي جو پاڻ کي خالق ۽ موجد سمجهي ۽ سندس دل ۾ ڪڏهن بہ اهو خيال ۽ احساس پيدا ٿين نہ ڏنو وڃي تہ ڪو فيصلا سندس مرضيءَ ۽ راءِ جي خلاف متس مڙهيا پيا وڃن. تنظيمي مرحلي ۾ حڪومت جي ادارن سان الجهڻ، ٽڪرجڻ ۽ سڌي تصادم کان پاسو ڪرڻ گهرجي. پورو زور ۽ سارو ڌيان پنهنجي ڪم ڏانهن ڏيڻ گهرجي.

پر ان جو اهو مطلب هرگز ناهي تہ حڪومت جي ادارن، غاصب ۽ قورو ٽولن جي پرمارپت ۾ ارهءِ زوراڻي وارين ڪارروائين کان چشم پوشي ڪري انهن جي مخالفت بہ نہ ڪجي ۽ ان جي نقصانن کان عوام کي آگاهہ نہ ڪجي، الٽو حڪمران ٽر جي صفن ۾ شامل ٿي پنهنجي لاءِ رستو کولجي، اهو طريقو انتهائي غلط ۽ نقصانڪار آهي. اهڙي مؤقف اختيار ڪرڻ سان عوام جي همدردين کان پاڻ کي محروم ڪرڻو آهي. حڪمران ٽولو جيڪي بہ بدمعاشيون ڪندو آهي، عام ماڻهو، حڪمران ٽولي سان ڪنهن بہ صورت ۾ لاڳاپيل هر ماڻهوءَ کي ان جو ذميوار سمجهندا آهن.

جيڪي هٿ ٺوڪيا اڪابر موجوده دور ۾ عوام کي اهڙي قسم جي پاليسيءَ جي صحتمنديءَ جو ميتاڻو ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، سي حقيقت ۾ موقع پرست، ابن الوقت ۽ سمجهوتي باز آهن. اهڙي قسم جا ليڊر ڪنهن بہ نازڪ موقعي تي ڌوڪو ڏيئي وقت جي ناسازيءَ جو بهانو بنائي سمجهوتي بازيءَ کان ڪين ڪسندا، تنهن ڪري قومي آزادي جي ابتدائي دور ۾ ورڪرن، ڪارڪنن ۽ همدردن جي اڳيان

اهڙي ٽوس، سامراج دشمن، ڦورو ڦوس ۽ انهن جي دلالن سان ذهني تصادم ۽ تضاد واري پاليسي، چٽي، واضح ۽ بي لچڪ هئڻ گهرجي. البته ان جو اعلان ۽ پڌرائي موقعي ۽ مهل سر ڪرڻ گهرجي، جيئن عوام ان تحريڪ جي پاليسي ۽ پروگرام جي باري ۾ ڪنهن به شڪ ۽ بي خبري ۾ مبتلا نه رهي.

خاص ڪري اهڙن وزيرن، ليڊرن ۽ اڳواڻن جي باري ۾ ڪنهن به رعايت کان ڪم نه وٺڻ گهرجي، جن کي سامراجي ٽولا پنهنجي قبضي ۽ اقتدار لاءِ هٿيار ۽ ڍال طور ڪتب آڻين ٿا. اهڙن ليڊرن، انهن جي دلال دانشورن، گنجن مفڪرن ۽ عياش شاعرن جي مڪارين، فريب ڪارين، دغابازين ۽ ڌوڪن کي همت، بهادري ۽ هوشياري سان عوام آڏو پيش ڪرڻ گهرجي.

قومي تحريڪ جي تنظيمي مرحلي ۾ هيٺين ڳالهين جو خاص خيال ۽ ڌيان رکڻ گهرجي.

(١) ڪارڪنن کي پنهنجو پاڻ قوم جي گهڻي اڪثريت جي زندگيءَ جي معيار سان ملائي ڇڏڻ گهرجي. عوام جي ڏکن ۽ سکن، ريتن ۽ رسمن، عيدن ۽ براتن، خوشين ۽ غمين، شادين ۽ مرادين ۾ شريڪ ٿي، ملي گڏجي هڪ ٿيڻ گهرجي، خاص ڪري پڙهيل نوجوانن ۾ هڪ قسم جي نفاست پسندي ۽ معتبري پيدا ٿي پوندي آهي ان کي ختم ڪرڻ گهرجي. ٻهراڙي جو غريب، پڙهيل ۽ اڇن لٽن واري ماڻهوءَ کي کٽ تي ويهاري پنهنجي احساس ڪمتريءَ جو اظهار ڪندو آهي. اهڙي صورت ۾ پڙهيل ورڪر کي معتبري ڇڏي غريبن سان گڏ پٽ تي ويهڻ، ٻنين ۾ لابارا ۽ گاهه ڪرڻ ۽ زندگيءَ جي سمورن مسئلن ۾ ان سان هڪ ٿي پنهنجائپ واري ماحول ۾ رهڻ ڪرڻ گهرجي. اهڙي ماحول ۾ ورڪرن کي پنهنجي ذهني ۽ جذباتي لاڙن ۽ سوچن تي مڪمل قبضو ڪري بهترين اخلاقي ضابطن جو ثبوت ڏيڻ گهرجي.

(٢) قومي ڀولڪاري جي تحريڪ ۾ عوام کي آزادي ڪانپوءِ باعزت زندگي ۽ خوشحاليءَ جي، رڳو پڪاندر ضمانت ڏني وڃي ۽ ان جي ئي سمجھ مطابق کيس سمجھايو وڃي- قوم پرستي جي شعور ۽ احساس کي مضبوط ۽ جٽادار بنايو وڃي. پٺي جو مثال اسانجي سامهون آهي.

آءٌ اڄ به ايمانداريءَ سان سمجھان ٿو، سنڌي عوام پٺي ۽ سندس پارٽيءَ کي سنڌي سمجھي ووٽ ڏنو هو، جيتوڻيڪ سنڌيت سان گڏ معاشي خوشحاليءَ جي تمنا به شامل هئي، پر گھڻو دخل سنڌيت ۽ سنڌي قوم پرستيءَ جي جذبي کي هو- جيڪڏهن صرف معاشي خوشحالي جي تمنا ئي هجي ها ته پوءِ پٺي کان وڌيڪ سوشلسٽ پروگرام رکندڙ پارٽيون شڪست نه کائين ها.

انهيءَ مثال سان سمجھي ڇڏڻ گھرجي ته قوم پرستيءَ جو جذبو سڀني جذبن کان مٿاهون آهي- قومي تحريڪ دوران عوام تي اهو چڱيءَ ريت واضح ڪرڻ گھرجي ته آزادي هڪ قوم لاءِ ڪهڙا ڪهڙا اخلاقي، سياسي ۽ روحاني فائدا کڻي ايندي آهي ۽ ان جي دامن ۾ عام ماڻهوءَ لاءِ تعليم، صحت ۽ معاشيات جون ڪهڙيون سهوليتون هونديون آهن.

جيتوڻيڪ آزادي بجاءِ خود جهنگلي گل کان وڌيڪ حسين ۽ پاڪيزه ٿئي ٿي- ان جي اکين ۾ ڪاڳي جو رس ۽ مينهن وسائڻ جي لالي هوندي آهي- هن جا عضوا سج جي ڪرڻن سان ڌوتل هوندا آهن- هوءَ هڪ امڙي سگھڙي آهي، جنهن جي گل پنجن سان ئي ديس جي هر گھٽي ۽ واهڻ واسجي ويندو آهي. تاهم عوام کي ان جي ٺوس ۽ محسوس تعبير پڌائڻ گھرجي. عوام وٽ ڪڏهن، ڪڏهن مينهن وسائڻ جي لالي کان وڌيڪ ماني جو سڙيل ڪنارو پيارو ٿئي ٿو- هن چوڻ جو اهو مطلب هرگز ڪونهي ته هڪ قوم کي

قومي آزاديءَ جي تحريڪ دوران طبقاتي ويڙهه ۽ رتوڇاڻ ۾ مبتلا ڪيو وڃي. مطلب صرف هيءُ آهي ته تنظيم کي جيترو عوام جي احساس، سوچ ۽ وجدان سان ملائڻ گهرجي. اوترو چڱو، سٺو ۽ فائديمند آهي.

ٻيو مرحلو

تنظيمي مرحلي جي تڪميل کان پوءِ قومي تحريڪ کي ملڪي سياست ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ ٻئي مرحلي ۾ داخل ٿيڻو آهي ۽ اهو آهي پنهنجي منشور پروگرام ۽ مقصد کي حڪمران ڌر جي اڳيان پيش ڪرڻ. اهوئي دور آهي جنهن ۾ تحريڪ کي پنهنجي مقبوليت ۽ عوام ۾ هر دلعزيزيءَ جو ثبوت پيش ڪرڻو آهي.

هن دور ۾ مطالبا، گهروڻ، جلسا، جلوس، گڏجاڻيون ۽ عام ميڙ ڪرڻا پون ٿا. مطالبن ۽ گهرڻ ڪڍڻ لاءِ ضروري آهي ته ڪارڪن پنهنجي عوام جي زندگيءَ، انهن جي سياسي ۽ سماجي، معاشي ۽ معاشرتي مسئلن کان پوري ريت واقف هجن گهري مطالعي، مشاهدي ۽ تجربي جي بنياد تي مسئلن ۽ مطالبن کي اهڙي طرح چونڊڻ گهرجي جو نا انصافيون ۽ ظلم، ڦرلٽ ۽ ڀر ماريت جا واقعا ۽ وارداتون ٿيون هجن تن جو ذميوار حڪمرانن کي ئي ٺهرائڻ گهرجي ۽ جيڪڏهن ان لوليءَ کي هٿاڻو وڃي ته اهڙين نا انصافين جو ازالي ٿيڻ جو رستو آسان ٿي پوي.

هر مطالبو عوام جي دلين جو آواز هجي. هر گهر عوامي احساسن جي ترجمان معلوم ٿئي. جيئن حڪمران ڌر انهن کي اڻگهائيندي وڃي تيئن عوام جي غضب، غصي ۽ نفرت ۾ اضافو ٿيندو وڃي ۽ ملڪ جي هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين نوجوانن جا انبوهه، هارين، پورهيتن ۽ ڪڙمين جا هجوم پنهنجي

ترجماني ڪندڙن جي ٽولين ۾ طوفانن وانگر اٿلي پون.

هن مرحلي ۾ سخت لهجي کان پاسو ڪجي. مظاهرن ۽ جلوسن ۾ پر امن رهڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. اهڙن موقعن تي ڪجهه سرڪاري گماشتا صفن ۾ داخل ٿي عوام کي پر تشدد راهه اختيار ڪرڻ ڏانهن مائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. انهن کان هوشيار رهڻ جي سخت ضرورت هوندي آهي.

مسئلن ۽ مطالبن تي اٿل رهڻ هر قسم جي خفيه سمجهوتي ۽ ڳالهه ٻولهه کان پاسو ڪرڻ گهرجي. هر ڳالهه چٽي، واضح ۽ کليل طريقي سان اخبارن وسيلي عوام تائين پهچڻ گهرجي.

هر قومي آزادي ۽ ڇوٽڪاري جي تحريڪ جيئن ته ٻاهرين غاصبن، ڦورن ۽ قابض طاقتن کان قومي آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ شروع ٿيندي آهي ۽ ٻاهرين طاقت قبضو ڄمائڻ شرط شهرن تي ڪنٽرول ڪري انهن ۾ ڌارين ۽ پنهنجي حامين، حمايتين ۽ مددگارن کي ججهي انداز ۾ آباد ڪري مقامي باشندن کي شهرن اندر ٿورائي ۾ تبديل ڪري قومي تحريڪ لاءِ شهرن اندر پنهنجي هل چل ۽ چرپر جون راهون بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي آهي.

مثال طور قومي تحريڪ طرفان عام هڙتال جي اپيل جي جواب ۾ وڏا وڏا شهر (جن تي ڌاريان ائين قابض هوندا آهن جيئن ٻيان تي سوئر) کليل رهندا آهن. تنهن ڪري حڪمران ٽولو جيڪو ڪجهه مقامي دلالن، وطن فروشن ۽ غدارن تي مشتمل هوندو آهي (ظاهري طرح) سو خود بخود ريڊيو ۽ اخبار ذريعي پروپيگنڊا ڪندو آهي ته فلاڻا فلاڻا وڏا شهر هڙتال جي اپيل جي باوجود کليل رهيا ۽ ڪاروبار بدستور جاري رهيو.

حڪمران ٽولي طرفان اهڙا اعلان ۽ پروپيگنڊا مقامي ۽ غير مقامي ماڻهن جي وچ ۾ تضاد وڌائيندڙ آهن. مقامي ماڻهو

ٻاهرئين جي انهيءَ سنگدلانه هلت سبب ڪين ڪنهن به صورت
۾ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه ٿيندو ۽ نه ئي انهن کي پاڻ
سان سمجهڻ لاءِ تيار ٿيندو.

اڪثي وڏنديڪاهي ماهي جلوسن ۽ جلسن جو بندوبست
وڏن شهرن ۾ ڪرڻ گهرجي.

ظاهر ڳالهه آهي ته اهڙن جلسن ۽ جلوسن جي هٿن ۾ اهڙا
بينر ۽ زبانن تي نعرا ۽ مطالبا، خواهشون ۽ گهرجون لکيل هونديون
جن ۾ جيتوڻيڪ نرم زبان استعمال ٿيل هوندي (هئڻ گهرجي)
تاهم قوم پرست عوام جو ايڏي وڏي تعداد ۽ انداز ۾ گڏجڻ ئي
حڪمران ٽولي ۽ غير مقامي پرمارن لاءِ ناقابل برداشت هوندو
آهي. سي اهڙن سمادن، پرامن ۽ سانٺيڪي وارن جلوسن کي به
سبق سيکارڻ ۽ چٿروچٿر ڪرڻ لاءِ طاقت استعمال ڪندا آهن.
انهيءَ طاقت ۽ تشدد جي نتيجي ۾ ٻهراڙين سان آيل هارين،
نارين، پورهيتن، ڪڙمين ۽ ڪاميين جي دلين ۾ حڪمران ٽولي
سان گڏ غير مقامي باشندن لاءِ ڌڪار ۽ نفرت پيدا ٿي پوندي
آهي. قومي تحريڪ جي باشعور ڪارڪنن جو فرض آهي ته
اهڙن موقعن تي پيدا ٿيل منفي جذبن کي وطن ۽ قوم جي
ڇوٽڪاري جي واٽ تي صحيح نموني سان هلائين جيئن اهي
منفي جذبا وقتي طرح ابري ختم ٿي نه وڃن.

تضادن جي سلسلي ۾ مقامي هاري ۽ مزور غير مقامي
هاري ۽ مزور جي وچ ۾ تضاد پيدا ٿيڻ قدرتي ۽ فطري آهي.
ڪن سالهن جي نه چاهڻ جي باوجود شهرن ۾ ڪيتيل غير مقامي
مزور ڪڏهن به نه چاهيندو ته ڏڪارن، سوڪ، ٻوڏ ۽ ٻهراڙين
۾ وڌندڙ بيروزگاري سان تنگ ٿي ٻهراڙيءَ جي هارين ۽ بيروزگارن
جو سيلاب ڪارخانن جو رخ ڪري ۽ مزوريءَ ۾ پنهنجو حصو
پتي طلب ڪرڻ شروع ڪري ڏئي، نه وري غيرمقامي مزور چاهيندو
ته محدود ڪارخانن ۾ سندس اجاره داريءَ کي ڌڪ لڳي ۽ مقامي

مزور جهجهي انداز ۾ پرتي ٿئي. غير مقامي سيٺ، صنعتڪار ۽ ڪارخانيدار مقامي مزور رکڻ لاءِ تيار ئي نه ٿيندو. اهڙي وقت ۾ غيرمقامي مزور به مقامي بيروزگارن جو ساٿ نه ڏيندو آهي ۽ نه وري ڪٿي ڏنو اٿس.

تاريخ ۾ اسان ڏٺو آهي ته هندوستان جي مزور جي غلاميءَ ۽ بيڪسيءَ تي، بنگال ۾ ڏڪار وگهي مزورن جي لاتعداد هلاڪت تي برطانيه جو مزور خاموش رهيو. جرمنيءَ جي مزور جي پريشانيءَ تي پکهر نه آيو. آمريڪا جو مزور اجرتن وڌائڻ لاءِ هڙتالون ڪندو رهيو. شڪاگو جتي سڀ کان پهرين مزورن جو ڳاڙهو جهنڊو جهوليو هو اتي جو مزور هڪ به چرپر، ڪا به حرڪت، ڪو به نعرو ۽ ڪا به هڙتال ڪرڻ لاءِ تيار ئي نه ٿيو. ساڳيءَ ريت سنڌ ۾ پوڙن ۽ سوڪن، ٿر ۽ ڪوهستان ۾ ڏڪارن، بنگال ۾ هارين مزورن ۽ پورهيتن جي نسل ڪشيءَ وقت اولهه پاڪستان جو مختلف مزور نه صرف خاموش رهيو پر بنگال جي عوام جي نسل ڪشيءَ لاءِ هلندڙ جنگ وقت ڪارخانا چالو رکي قابض ٽولن جي اڻ سڌي طرح مدد ڪندو رهيو.

اهي سڀ اهڙيون ڳالهيون آهن، اهڙا تضاد آهن جيڪي قومي تحريڪ جي شاندار هڏي، جدوجهد ۽ يڪجهتيءَ لاءِ مددگار ثابت ٿي سگهن ٿا.

بيٺڪي سرشتي هيٺ جڪڙيل ملڪ ۾ مزور ۽ هاريءَ جي مطالبن ۽ بنيادي ضرورتن جي نوعيت ۽ نمونو ڌار قسم جو هوندو آهي. مزور گهٽ ڪري غير مقامي ٿورو ٽولن جو ۽ قوم ۽ رعايت يافته طبقو ٿئي ٿو ۽ هاري مظلوم، غلام ۽ ... قوم جو فرد، جيڪو ڇڙوڇڙ اڻ پڙهيل تمدني زندگيءَ ... پري پنهنجن حقن ۽ فرضن کان بي خبر ۽ اڻ پڙهيل هو به ... صورت ۾ جڏهن قومي سرمايه دار، صنعتڪار ۽ زميندار ... جي غلامي هيٺ نه زراعت کي سڌاري سگهي ٿو نه وري

صنعت ۾ توسيع ۽ واڌارو ڪري سگهي ٿو. اهڙي حالت ۾ غير مقامي مزدور ۽ مقامي هاريءَ جو اتحاد ناممڪن آهي.

هاريءَ جي زبان کي ڏيهه نيڪالي ۽ مزدور جي زبان حڪمران، هاريءَ جي ثقافت ٻانهي ۽ مزدور جي ثقافت (قوالي سميت) راڄ راڻي، هاريءَ جي سياست محڪومي ۽ غلاميءَ جا بند ٽوڙڻ واري ۽ مزدور جي سياست مزدوري جو وقت گهٽائڻ ۽ اجرت وڌائڻ جي مطالبي تي ٻڌل.

قومي تحريڪ جي ڪارڪنن پنهنجي محڪوم ملڪن ۾ ڏيهي هاري ۽ مزدور جي اتحاد ۽ ٻڌي جي تبليغ ضرور ڪئي آهي ۽ اها تبليغ هر جڳهه ڪارائتي ۽ مفيد ثابت ٿي آهي.

پرڏيهي محڪوم هاري، بورجيت ۽ پرڏيهي مزدور جيڪو حاڪمن ۽ قابضن سان گڏ آيو هجي، تن جي اتحاد ۽ ٻڌي جي تبليغ ڪٿي به نه ڪئي ويئي آهي.

عالمي پرولتاريت جي منزل جي تبليغ قومي خوداختياري ۽ آزاديءَ کانپوءِ ٿيڻ گهرجي.

قومي آزاديءَ جي تحريڪ جا ڪارڪن ۽ رهنما جيڪڏهن مطالبن دوران ۽ پڌرنامي پيش ڪرڻ وقت مٿي ذڪر ڪيل ڳالهين کي ڌيان ۾ رکندا ته پوءِ سندن تحريڪ هڪ واضح روپ ۾ اڳتي وڌي ان لئين مرحلي ۾ داخل ٿيندي جيڪو آزاديءَ جي جنگ جو صحيح اعلان ۽ حاڪم ڌرين کان مڪمل نفرت ۽ مايوسي جو دور ۽ مرحلو آهي.

قومي آزاديءَ جي هلچل جي مطالباتي مرحلي ۾ اليڪشن ۾ حصو وٺجي يا نه؟ انهيءَ باري ۾ انقلابي سياستدانن ۾ ڪافي اختلاف موجود آهي. انهيءَ اختلاف کي بيان ڪرڻ ۽ هرهڪ جي دليل بازي کي ٻاهرو رکي هن وقت آءٌ رڳو پنهنجي راءِ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان. هي

ڳالهه طئي ٿيل آهي ته اليڪشن ۽ ووٽ ذريعي قومي انقلابي آزادي (هن دور ۾) حاصل ٿي ڪانه سگهندي ۽ نه وري ووٽ ذريعي انقلاب ئي اچي سگهي ٿو. جيتوڻيڪ هن وقت اولهه يورپ جون ڪميونسٽ پارٽيون ووٽ ذريعي انقلاب جون حامي بنجي ويون آهن، ليڪن منهنجي خيال ۾ ووٽ ذريعي اقتدار ۾ اچڻ ڪانپوءِ يورپ ۾ ڪميونسٽ ليڊرن جو به اهو حشر ٿي سگهي ٿو، جهڙو لاطيني آمريڪا جي ملڪ چليءَ اندر صدر الينڊي مرحوم جو ٿيو.

پر اليڪشن ۾ قومي تحريڪ جي ورڪرن جي ڪاميابي ڪانپوءِ دنيا جون همدرديون غاصب قوتن بجاءِ قومي آزاديءَ جي تحريڪ سان ٿي سگهن ٿيون ۽ آزاديءَ جي جنگ ۾ دنيا وڏي حصي جون اخلاقي ۽ مادي مددون ملي سگهن ٿيون، جيئن بنگلاديش جي تحريڪ آزاديءَ دوران ٿيو.

اليڪشن مان صرف اهو فائدو حاصل ٿي سگهي ٿو. پر اهو به ان صورت ۾ جڏهن ڪٺن جي يقين سان ڳڻ ۽ سرڪاري مداخلت جو امڪان نه هجي، (جيڪو ناممڪن آهي). اهي صورت ۾ اليڪشن ۾ اصل حصو نه وٺڻ گهرجي ۽ هر قدم تي عوام کي پڌايو وڃي ته قومي آزادي اليڪشن جي بجاءِ جدوجهد ذريعي حاصل ٿيندي آهي.

نوٽ: قومي تحريڪ جي بنهه ابتدائي مرحلي ۾ قومي تحريڪ جي ڪارڪنن جي ذهنن ۾ حاڪم ٽولن طرفان ڪرايل اليڪشن جي باري ۾ مونجهارا پوڻ شروع ٿيندا آهن ۽ هو عجيب قسم جا دليل ڏيندا آهن ته انهيءَ اليڪشن جي ذريعي عوام تائين پهچڻ جا موقعا پيدا ٿيندا ۽ عوام سان رابطو پيدا ٿيندو. انهن دليلن جي آڌار تي هو اختلاف ڪري تنظيم مان نڪري ويندا آهن. حقيقت هي آهي ته انهن ماڻهن عوام سان رابطي جو ذريعو صرف اليڪشني جلسن کي سمجهيو هوندو

آهي جڏهن ته انهن جلسن تي جيترو خرچ ۽ وقت ضايع ٿئي ٿو، ان جو ڪجهه حصو جيڪڏهن انقلابي تبليغ تي خرچ ڪيو وڃي ته جلسي کان وڌيڪ اثرائتو رابطو پيدا ٿي سگهي ٿو. ٻيو هيءَ ته تنظيم جي ابتدائي مرحلن ۾ تنظيم مالي طرح ايتري طاقتور نه هوندي آهي، جو اليڪشن جي پروگرام کي ترتيب ڏيئي سگهي. ٽيون هيءَ، قابض ڌريون انقلابي پارٽين کي اليڪشن ۾ جاٽي واٽي هارائي عوام ۽ دنيا تي اثر وجهنديون ته هيءَ تنظيم عوام جي ٺڪرايل ۽ ڌڪاريل آهي. اهڙيءَ حالت ۾ انقلابي پارٽي اليڪشن جي ذريعي صرف ووٽن جي تعداد جي آڌار تي پنهنجي حمايت جو اندازو لڳائي سگهي ٿي. پر پنهنجي قوت جي اندازي لڳائڻ جا اليڪشن کانسواءِ ٻيا طريقا به ٿي سگهن ٿا. مثال طور هڙتال جي اپيل، احتجاجي مظاهرا ۽ ڪو جلسو وغيره.

ٽيون مرحلو

قومي آزاديءَ جي تحريڪ، عوامي مطالبن، احتجاجن، پنهنجي قوم جي خطري ۽ پيدائشي حقن جي واپسيءَ جي گهرن واري مرحلي ۾ پنهنجي موقف، نظريي ۽ منشور تي سختي ۽ مضبوطي سان عمل ڪندي، هر سمجهوتي بازي، لچڪ ۽ مصالحت پسندي کان مٿي ٿي، سخت موقف اختيار ڪندي آهي ۽ حڪومت سان منهن ڏيڻ ۽ اڳتي جي تياري ڪندي آهي. پهريان ٻئي دور، مرحلا، مطالبا، احتجاج ۽ گهرون قومي آزاديءَ جي شاندار ۽ عظيم جنگ لاءِ تياريءَ جون نشانيون ۽ علامتون هوندا آهن.

هاڻي وقت اچي وڃندو آهي جو عوامي مطالبن، احتجاجن ۽ پنهنجي قوم جي پيدائشي ۽ فطري حقن جي واپسيءَ جي گهرن کي گڏي قومي آزادي ۽ خود مختياريءَ جي اصلي مقصد

سان ملائي، هڪ الٽيميٽم جي صورت ۾ جابر ۽ قابض قوتن
جي سامهون پيش ڪيو وڃي. انهيءَ الٽيميٽم جي پٺڀرائي ۽
پشت پناهيءَ لاءِ ايجيٽيشن شروع ٿيندي آهي. پوءِ اها ايجيٽيشن
حالتن پٽاندر ڪٿي پر امن هوندي آهي ۽ ان لاءِ پر امن هٿيار
استعمال ڪيا ويندا آهن؛ مثلاً بک هڙتالون، مظاهرا، عدم تعاون
يعني سرڪار جي هر حڪم ۽ ڪم ۾ سهڪار نه ڪرڻ،
ٽيڪس ادا نه ڪرڻ، بسن، گاڏين، ريلن، هوائي جهازن، ٽرامن،
ڪارخانن ۾ ڪم بند ڪرڻ، بندرگاهن تي مال لاهڻ کان
انڪار ڪرڻ، ڪاليجن، اسڪولن ۽ يونيورسٽين مان نڪري
اچڻ، بهراڙين مان ڀاڄيون، اناج، کير، گيهه، ڪوئلي ۽ ٻين
ضروريات زندگيءَ جي شين جي فراهمي ۾ رڪاوٽون وجهڻ،
جيئن سرڪاري مشنري پوري جي پوري مفلوج ٿي وڃي ۽
سرڪار مجبور ٿي مطالبن تي ڳالهائڻ لاءِ تيار ٿئي. سرڪار
طرفان ڳالهين جي ميز تي ويهڻ لاءِ آمادگي مان هڪ فائدو
هي پهچندو ته دنيا ۾ آزاديءَ جي مطالبن جي اهميت تسليم
ٿي ويندي. پر ٻئي طرف حڪومت انهيءَ ڪوشش ۾ مصروف
ٿي ويندي ته انهن ڳالهين ٻولهين جي بهاني مان تحريڪ جو
جوش ٿڌو ڪري ان کي ختم ڪرائجي. تنهن ڪري قومي
تحريڪ جي رهنمائن ۽ ڪارڪنن کي حاڪم ڌرين جي انهيءَ
چال کان بچڻ لاءِ انتهائي هوشياريءَ سان قدم کڻڻو پوندو آهي
۽ هر گفتگو ۽ ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ ڪابه مشروط پيشڪش
قبول نه ڪندا آهن. ڪانفرنس جي ڪارروائي دوران به تحريڪ
جاري رکندا آهن. جيئن سرڪاري ڌر تي دٻاءُ سان گڏ عوام
جي سرگرمين ۽ جوش کي ٿڌو ٿيڻ نه ڏين. اهي هٿيار ۽ احتجاج
جو بيان ڪيل طريقو انهي ڪامياب ۽ ڪارگر ٿي سگهي ٿو
جتي شهرن ۽ بهراڙين ۾ مقامي ماڻهن جي اڪثريت هجي،
ليڪن جڪڏهن شهرن ۾ اڪثريت غيرمقامين جي آهي ۽

اهي ساڳيا ظالم چڱي چوکي تعداد ۾ ٻهراڙين اندر به موجود آهن، انتي احتجاج جو اهو طريقو قطعي مناسب، موزون ۽ ڪارائتو ٿي نه ٿو سگهي.

اهي ملڪ جن جي شهرن ۾ ڏارين ۽ غيرملڪين جي اڪثريت هجي، شهرن خواهه ٻهراڙين ۾ پيداواري ذريعن تي ٻاهران آيل، گهرايل ۽ درآمد ڪيل ماڻهن جو قبضو ۽ تسلط هجي؛ ڪو ڪارخانو، دڪان، مارڪيٽ مقامي ماڻهن وٽ نه هجي، اسڪولن، ڪاليجن يونيورسٽين، آفيس، ٿاڻن، ورڪشاپن ۽ بندرگاهن تي ڏارين جو ضابطو هجي؛ ٻهراڙين ۾ به ٻهترين باغ زمينون ۽ فارم به انهن وٽ هجن ته اهڙي ملڪ ۾ ماحول ۾ عدم تعاون ۽ بائيڪاٽ وارو هٿيار استعمال ٿي نه ٿو سگهي ان ڪري جتي به اهڙي صورتحال پيدا ٿئي، اتي احتجاج ۽ ايجيٽيشن جو طريقو پرامن بائيڪاٽ جي بجاءِ تشدد آميز بائيڪاٽ اختيار ڪيو ويندو آهي- جنهن کي نالو ڏنو اٿن. ”هٿياربند احتجاج“. جنهن جو مطلب آهي ڪارخانن، دڪانن، تعليمي ادارن، دفترن، بندرگاهن، بينڪن، رستن ۽ ٿاڻن کي انفرادي تشدد وارين ڪاررواين جي ذريعي بند ڪرائڻ. هٿياربند ايجيٽيشن مسلح جدوجهد کان هيٺ وارو ڏاڪو آهي ۽ انهيءَ مسلح جدوجهد کان جدا آهي، جيڪا ملٽريءَ جي مقابلي ۾ سنئين سڌي شروع ڪئي ويندي آهي، جنهن کي موجوده سياسي اصطلاح ۾ ”گوريلا جنگ“ سڏيو ويندو آهي. هٿياربند ايجيٽيشن جو مقصد قابض قوتن ۽ غيرملڪين کي ذهني، نفسياتي ۽ اعصابي طرح مرعوب، خوفزده ۽ غيرمحفوظ بنائڻ هوندو آهي. انهيءَ طريقي اختيار ڪرڻ سان واپارين ۽ ڪارخانيدارن جي ذهنن تي ڌماڪا ۽ تشدد آميز ڪاررواييون اهڙو ته سوار ٿي وينديون آهن، جو هو پنهنجي ڪارخاني، دڪان، بينڪ، بندرگاهه، اسڪول ۽ گاڏيءَ کي هر وقت

غيرمحفوظ سمجهندا آهن. هڪ قسم جو نامعلوم خوف، خطرو ۽ موت جو ڏڙڪو هر ويلي سندن ذهن تي سوار هوندو آهي. قابض قوتن جا اهي آباد ڪار جيڪي ڀهراڙين ۾ هوندا آهن، سي ڀهراڙين ۾ هوندا آهن، سي ڀهراڙين ۾ رهڻ پنهنجي لاءِ نقصانڪار سمجهي شهرن جو رخ ڪندا آهن يا شهرن ۾ مال موڪلڻ ڪان پيا ڏچندا ۽ لهرائيندا. شهري ماڻهو خوف، هراس ۽ خطري جي گهيري ۾ ڪارخانو يا بينڪ، دڪان يا آفيس کوليندا ۽ اوچتو ڪو ڌماڪو ٻڌي ازخود ڪاروبار بند ڪري هليا ويندا.

اهڙي نموني سان ملڪ جي اندر هڪ قسم جي معاشي، سماجي ۽ سياسي افراتفري پيدا ڪرڻ ۽ قابض ڌر ۽ ان جي طرفدارن کي اقتصادي طرح مفلوج بنائڻ واري مقصد ۾ تحريڪ ڪافي حد تائين ڪامياب ويندي آهي. اهڙي قسم جي جدوجهد کي روڪڻ لاءِ گهڻو ڪري ملٽري کي گهٽ استعمال ڪيو ويندو آهي، البته اهڙين ڪاررواين کي ختم ڪرڻ لاءِ پوليس ۽ سي. آءِ. ڊي کان ڀرپور طريقي سان ڪم ورتو ويندو آهي. جن ڪان اهڙي قسم جون ڪارروايون ختم ٿيڻ ناممڪن هوندو آهي.

آزاديءَ جي تحريڪن جي تاريخ ٻڌائي ٿي ڪن جاين تي اهڙي قسم جي احتجاج کي روڪڻ لاءِ ملٽري به استعمال ڪئي ويندي آهي. ملٽري جي ڀهراڙين ۾ بنا امتيازي ڪارروائي ڀهراڙين جي عوام کي همه گير ۽ بيساخته تشدد تي اياريو آهي. عوام بنان ڪنهن رٿا ۽ پروگرام جي لٺين، ڪهاڙين، ڀالن ۽ بندوقن وسيلي مقابلو ڪرڻ ۽ وڙهڻ لاءِ ميدان ۾ نڪري آيو آهي. اهو تشدد جيڪو صدين ۽ جڳن کان قوم جي ذهن ۾ پرورش وٺي پنهنجن جي خلاف استعمال ٿيندو رهيو آهي، سو پرندڙ جبل وانگر قابض غاصبن تي ڪاڙيا ۽ ڇيهون اڇلائڻ شروع

ڪندو آهي. اهڙي دور واري عوامي تشدد ۽ ايذار کي بيساختگيءَ وارو تشدد ۽ ايذار چيو ويندو آهي. اها بيساختگي اڪثر هلي قابض قوتن جي وحشيانه تشدد ۽ ظلم، غارتگري ۽ آتش زنيءَ جي رد عمل ۾ بي پناهه سيلاب وانگر ملڪ جي هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين ڦهلجڻ وڃڻ ۽ وڌڻ شروع ڪندي آهي. انهيءَ موقعي تي قومي تحريڪ آزاديءَ جي تنظيم جو فرض آهي ته انهيءَ بي پناهه سيلاب جي وهڪري ۽ خود سر طوفان جي رفتار کي منظم طريقي سان گوريلا جنگ ۾ تبديل ڪري اهڙي طريقي سان قومي آزاديءَ جي جنگ جو اهو دور شروع ٿي ويندو آهي، جنهن کي آزاديءَ جي جنگين ۾ فيصلاڪن دور چيو ويندو آهي يعني مسلح جدوجهد، هٿياربند لڙائي يا گوريلا جنگ.

دنيا جا اهي ملڪ جيڪي صدين کان اڻ پڙهيل، وحشي ۽ جهنگلي هئا، تن ۾ جڏهن سامراجين جي خلاف تشدد پسندي جي لهر پيدا ٿي، تڏهن انهي جي عوام نه صرف سامراجي حاڪمن ۽ انهن جي دلالن کي قتل ڪيو، پر انهن جي گوشت جو قيمون ڪري کاڌو، ڪينيا اندر 'ماؤ ماؤ تحريڪ' وقت ائين ٿي ٿيو.

هتي هڪڙي ڳالهه جي وضاحت ضروري آهي ته هٿياربند ايجيٽيشن ۽ دهشت پسنديءَ ۾ فرق آهي- هٿياربند ايجيٽيشن باقاعدي هڪ تنظيم، تحريڪ يا جماعت جي هڪ مرحلي جو پروگرام هوندو آهي. اها تنظيم اهو مرحلو طئي ڪرڻ کان اڳ ۾ ٻين مرحلن مان ڪاميابيءَ سان گذري ايندي آهي. جڏهن ته دهشت پسندي، چند خود سر ۽ ڇڙواڳ ماڻهن جون ڪارروايون هونديون آهن- جن وٽ نه طاقتور تنظيم هوندي آهي ۽ نه ڪي پروگرام جا مرحلا ۽ دهشت پسند پارٽيءَ کان وڌيڪ ڀروسو پنهنجي بندوق تي ڪندو آهي، هن کي عوام

جي حمايت جي ضرورت جو احساس ٿي نہ ھوندو آھي، ھن جي سياست صرف بندوق ھوندي آھي ۽ انقلابي روحانيت پسنديءَ جو شڪار ھوندو آھي.

ڇوڏون مرحلو

دنيا جا اھي ملڪ جيڪي صديون تائين غلام رھيا، جن تي ٻاھرين، پرمارن ۽ سامراجين، زور زبردستي يا دوکي دولاب ذريعي قبضو ڪري ڪين بڪيو، ڏکيو، تباھ حال ۽ ڪنگال بڻايو، انھي جي عوام جيڪڏھن انھن پرماريت ڪندڙ سامراجين خلاف آواز بہ اٿاريو تہ نھايت سختيءَ، بيرحمي ۽ ڪميڻپ سان کين ڪچليو دٻايو ۽ ھيسايو ويو. حق گھرندڙن جي زبان ۽ ھٿ وڍيا ويا. مادرِ وطن جي ھر ڪنڊ کي فرزندان زمين لاءِ قيدخاني ۾ بدلايو ويو ۽ زمين جي اصلي وارثن ۽ مالڪن کي پنھنجي ئي ڀومي ۽ ڀونءِ ۾ ڌاريو بڻايو ويو. اھڙن ملڪن ۾ جڏھن داد، انصاف، حق، انسانيت، شرافت، ڳالھ، ٻولھ جا سڀ ھٿيار بيڪار ٿي ويندا آھن، ان وقت مظلوم عوام جو ھٿ تسبيح جي بدران تلوار ۽ دعا جي بجاءِ ٻاروڪا ڏانھن وڌندو آھي، مظلوم جي ظالم خلاف نفرت، ڌڪار، ڪروڌ ۽ ٻيڇان پنھنجي انتھا کي پھچي ويندي آھي، ۽ ھو قابضن، ڌارين ۽ غاصبن خلاف پنھنجي سون ورني ڌرتيءَ جي ھر ڪنڊ، ھر ڪھڙ، ھر جھنگ ۽ ھر جبل ۾ مرڻ ۽ مارڻ جي جنگ شروع ڪندو آھي. اھا ويڙھ جيڪا ڌڪار ۽ نفرت واري ماحول ۾ شروع ٿيندي آھي، سا ٻن صورتن کان خالي نہ ھوندي آھي.

(١) اھا چند ناراض، غيرمطمئن ۽ بيزار ماڻھن جي جنگ ھوندي، جن جو ڪم صرف دشمن کي مارڻ ھوندو آھي ۽ بس ٻيو ڪوبہ نصب‌العين، ڪوبہ پروگرام ۽ ڪوبہ مقصد ھن جي سامھون نہ ھوندو آھي ۽ نہ وري سواءِ نفرت ۽ ناراضگيءَ جي

انهن جي ويڙهه کي ڪو بس منظر هوندو آهي. اهڙي ويڙهه ۽ اهڙي لڙائي کي اسان آسانيءَ سان سمجهڻ لاءِ 'انارڪزم' جو نالو ڏيئي سگهون ٿا. جنهن جو مطلب آهي، ڪنهن به تعميري مقصد کانسواءِ تخريب يعني پيچ ڏاهه، اهڙي ويڙهه کي ڪنهن به صورت ۾ گوريلا وار يا هٿياربند جدوجهد جو نالو نه ٿو ڏيئي سگهجي.

اسان کي سمجهڻ گهرجي ته قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ هٿياربند لڙائي به سياست آهي، پر اها استعمال ان وقت ٿيندي آهي، جڏهن سامراج ۽ قابض طبقا پر امن سياست جا سڀ دروازا بند ڪري ڇڏيندا آهن، جنهن ته سياست کي اسان پر امن ۾ ورهائي سگهون ٿا. پر امن سياست ۽ هٿياربند سياست. هر انقلابي پارٽيءَ جي خواهش هوندي آهي ته ڪيس بنان هٿيار سياست ڪرڻ ڏني وڃي، پر قابض ٽولا پر امن سياست کي هٿياربند سياست ۾ تبديل ڪرڻ تي مجبور ڪندا آهن.

(٢) ته اها ويڙهه ۽ لڙائي باقاعدي ڪنهن منصوبي تحت هوندي آهي. ان ۾ تخريب کان وڌيڪ تعمير مدنظر هوندي آهي. گوليءَ کان وڌيڪ اهميت عام راءِ کي هوندي آهي. وڙهندڙ هر گوليءَ جي ٺڪاءَ کانپوءِ ڪنائيندو آهي ته ان گولي جو اثر پنهنجي قوم جي فردن جي جذبن جي بيداري لاءِ ڪيتري قدر ثابت ٿيو آهي. اهڙي جنگ مختلف مرحلا طئي ڪري پوءِ شروع ٿيندي آهي. ڌار ڌار ڏاڪا ٽپي مخصوص مرحلي ۾ داخل ٿيندي آهي. اهڙي جنگ جي پٺيان باقاعدي پارٽي ۽ تنظيم هوندي آهي، جنهن جو اثر ۽ عمل جنگ جي هر قدم تي رهندو آهي. ڪابه گولي، ڪوبه بم، ڪوبه ڌماڪو ۽ ڪابه ڪارروائي پارٽي جي فيصلي کانسواءِ ڪانه ٿيندي آهي. بين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو ته جنهن جنگ ۾ بندوق پارٽيءَ جي تابع هجي ۽ پارٽي هر قدم، وقتي، ملڪي ۽ عالمي

حالتن ۾ ڪي ڏسي پوءِ ڪٿي ۽ باقاعدي هڪ مقصد، هڪ نصب‌العين ۽ هڪ پروگرام عوام جي مفاد وٽان ان جي اڳيان هجي. پوءِ اهو مقصد قومي آزاديءَ جي مومل ماڻڻ جو هجي يا سرمايه‌دارانه نظام جي خاتمي ۽ پورهيت جي حڪومت قائم ڪرڻ جو.

اهڙيءَ جنگ کي هٿياربند سياست ۽ گوريلا جنگ چئي سگهجي ٿو. اهڙي قسم جون لڙايون پهرين جنگ عظيم کان شروع ٿيون، ٻي جنگ عظيم ڪانپوءِ انتهائي تيزرفتاري اختيار ڪيائون ۽ اڄ هر جڳهه فاتحانه جهنڊا جهولائي رهيون آهن. هند چيني ۾ اها جنگ قومي آزاديءَ سان گڏ سرمايه داري نظام جي خاتمي لاءِ وڏي همت ۽ دليري سان وڙهي وئي. آفريڪا ۽ ڏکڻ ايشيا ۾ قومي آزاديءَ لاءِ قوم پرست طاقتن جيڪي نوان تجربا ڪيا ۽ گوريلا جنگ ۾ جيڪي مفيد واڌارا ڪيا، تن لابش ۽ جابر طاقتن کي ڏينهن جا تارا ڏيکاري ڇڏيا آهن. جيئن ڪنهن وقت چين ۾ نعرو لڳو هو ته: ”اسانجو رستو روس جو رستو آهي“ ساڳي طرح ٻي جنگ عظيم جي اثرات جي مڪمل خاتمي ڪانپوءِ هر مظلوم ۽ غلام قوم جو نعرو اهو هو ته ”اسانجو رستو اهو آهي، جيڪو قوم پرست انقلابي الجزائر جو آهي.“

آءٌ بنيادي طرح اهنسا جو قائل آهيان. مون کي انساني رت وهائڻ کان نفرت آهي. مون کي عام طرح اهي مذهبي يا سياسي رهنما وڌيڪ پسند آهن، جن امن، محبت ۽ عدم تشدد جي تعليم ڏني آهي. اهو ئي سبب آهي جو مهاتما ٻڌ، حضرت مسيح، ٽالسٽاءِ، گانڌي، بادشاه خان، سائين جي.ايم.سيد ۽ نيگرو رهنما مارٽن لوٿر ڪنگ جهڙا معصوم ۽ مقدس شخصيتون منهنجي دل ۽ دماغ تي ڇانيل آهن. پر انهيءَ سان گڏ منهنجي طبيعت ۾ هڪ عجيب تضاد آهي ته اهي انسان ۽ جماعتون جن

غلامي جا زنجير ڇنڻ لاءِ قيدن جا ڪوٽ ڪيرائڻ لاءِ، تشدد پسند حڪمرانن ۽ قومن کي نيست و نابود ڪرڻ لاءِ بندوق کنئي آهي، منهنجي دل انهن جي عظمت اڳيان به جهڪي پوندي آهي.

آءٌ جڏهن تاريخ جي صفحن تي الجزائر جي بدوين، گني بساءِ جي شيدين، ڪانگو جي ڪارن، ننڍڙن ويٽناميين، وڏين ڏاڙهين وارن ڪيوبائين، مختصر جسم وارن عظيم بنگالين ۽ بهادر بلوچن جي هٿ ۾ بندوق جي اٺ گس گولي ڏسندو آهيان، ان وقت، بن بالله، املياڪار، ڪبرال، لومبا، هوچي منهه، فيڊرل ڪاسترو، شهيداعظم مجيب الرحمان ۽ عطاءالله مينگل جي سچائي ۽ انسانيت دوستيءَ کي به سلام ڪرڻ ڪانسواءِ رهي نه سگهندو آهيان. انهيءَ تضاد جو منهنجي نظر ۾ بهترين حل اهوئي ٿي سگهي ٿو، جيڪو هڪ فوجي جرنيل هڪ سپاهيءَ جي سوال جي جواب ۾ پيش ڪيو هو. گوريلا جرنيل چيو ”مون کي جنگ کان نفرت آهي. جيڪڏهن آءٌ ڪنهن مذهب کي مڃيندو هجان ها، ته اهو مذهب پڌ ازم ئي هجي ها، پر مون کي افسوس آهي جو جن انسانن سان مون کي محبت آهي، منهنجي پوري عمر انهن انسانن سان جنگ ڪندي گذري آهي، انسانيت جي عظيم تر مفاد لاءِ.“

آءٌ سمجهان ٿو ته دنيا ۾ سواءِ ڪن ذهني بيمارن جي ڪو اهڙو ماڻهو مشڪل هوندو، جنهن کي جنگ کان نفرت نه هجي. ان جي باوجود اهي انسان جن کي جنگ کان نفرت هوندي آهي ۽ جو انساني خونريزي جي هولناڪ تباهين کان ڏڄندا آهن، سي به ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ جنگ جي هولناڪين ۾ ڪاهي پون ٿا ۽ انسانيت جي عظيمتر مفاد لاءِ ڪين انساني رت وهائڻ تي مجبور ٿيڻو پوي ٿو. ساڳيو حال وطن جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪندڙ جماعتن، تنظيمن ۽ پارٽين جو آهي.

هنن جي پيش‌نظر پنهنجي وطن جي آزاديءَ سان گڏ عالمي سطح تي امن، محبت ۽ مساوات تي مبني معاشري جو قيام هوندو آهي. پر قابض طاقتون ڪين وقتي طرح مجبور ٿيون ڪن ته هو هٿيار کڻن، انساني رت وهائين ۽ قابض طاقتن جي سپاهين کي مارڻ سان گڏ پنهنجي سرزمين جي ڳڀرو جوانن کي هٿيارن سان سينگاري قتل‌گاهه ۽ ميدان ڪارزار ۾ موڪلين.

جنهن وقت ڪابه قومي تحريڪ ڪنهن به منصفانه ۽ امن پسندانه حل کان مايوس ٿيندي آهي، انهيءَ وقت هو پنهنجي سرزمين جي معصوم ۽ مقدس عوام جي ڳچين مان غلاميءَ جا پنجوڙ ڇنڻ لاءِ هٿياربند سياست جو آغاز ڪندي آهي. اهو قومي تحريڪ جو آخري ۽ فيصلاڪن مرحلو هوندو آهي جيڪو ڪڏهن تمام مختصر (نون مهينن تي مشتمل) ٿيندو آهي. ته ڪڏهن طويل کان طويل (پنجاهه سالن تي مشتمل) ٿيندو ويندو آهي. انهيءَ مرحلي شروع ٿيڻ ڪانپوءِ ڪنهن به قوم جو غلاميءَ تي راضي ٿي ويهڻ ناممڪن آهي. گوريلا جنگ جي ڪاميابيءَ لاءِ انيڪ ڳالهين مان ٻه مکيه ۽ اهم آهن.

(١) عوامي تعاون ۽ حمايت. گوريلا جنگ صحيح معني ۾ چئبو ئي انهيءَ هٿياربند جدوجهد کي آهي، جنهن کي عوام جي ڀرپور تائيد ۽ حمايت حاصل هجي، جنهن تحريڪ کي عوام جي همدردي حاصل ناهي، تنهن لاءِ هٿياربند جدوجهد جو ارادو ڪرڻ ئي خودڪشي ۽ تحريڪ جي خاتمي جي دستاويز تي صحيح ڪرڻ جي برابر آهي، جيڪا جنگ پنجويهه ماڻهو وڙهن ٿا، پر انهن کي قوم جي حمايت حاصل آهي ته انهن پنجويهن ماڻهن جي جنگ صحيح معني ۾ گوريلا جنگ آهي، پر اهڙي جنگ جيڪا پنج سو ماڻهو وڙهن ٿا، پر انهن کي عوام جي حمايت حاصل نه آهي ته اها گوريلا جنگ نه پر دهشت انگيزي آهي.

(٢) موجوده دور ۾ بيشمار هاڃيڪار هٿيارن جي ايجاد ٿيڻ ڪري ڪنهن به قومي آزاديءَ جي تحريڪ جو ٻئي ملڪ قوم ۽ حڪومت جي مدد کانسواءِ جابر حڪومتن جو مقابلو ڪرڻ انتهائي ڏکيو آهي.

ٻاهرين مدد، پروپئگنڊا، هٿيارن، گوريلن جي تربيت ۽ پئسي جي صورت ۾ هوندي آهي. جيئن موزمبيق جي تحريڪ آزاديءَ لاءِ الجزائر ڪيو، يا هو اڄ به اسپيني صحرا جي آزاديءَ واري تنظيم پوليسارو محاذ لاءِ ڪري رهيو آهي يا جيئن بنگال جي آزاديءَ واري جدوجهد ۾ڀارت ڪيو.

هن دور ۾ ٻاهرين جي مدد، هٿيارن، تربيت، پروپئگنڊا ۽ پئسي کان وڌي وڃي، رضاڪار فوجين تائين پهتي آهي؛ جيئن انگولا ۾ ڪيوبا پنهنجا رضاڪار موڪليا ۽ هن وقت روڊيشيا جي آزاديءَ لاءِ موزمبيق ڪري رهيو آهي. خود چين جي جنگ آزاديءَ ۾ روسي هوائي جهازن ڀرپور حصو ورتو هو. بهرحال هيءَ ڳالهه تسليم ٿيل آهي ته ٻاهرين امداد کان، سواءِ قومي تحريڪ آزادي لاءِ ڏکي جنگ وڙهڻ ڏاڍو ڏکيو مسئلو آهي ۽ آزاديءَ جي تحريڪ ۾ غير ملڪي تائيد ۽ حمايت حاصل ڪرڻ ۾ ڪو به جرم يا عيب ڪونهي. دنيا ۾ جن به جاين تي انقلاب آيا آهن، تن ۾ سواءِ روس جي ٻيو ڪو به اهڙو ملڪ ناهي، جنهن کي انقلاب ۽ آزاديءَ لاءِ غير ملڪي امداد، تائيد ۽ حمايت نه ورتي پئي هجي.

انهيءَ ڪري آفريڪا ۾ گوريلا لڙاين جي ماهر ۽ هڪ وڏي مفڪر جو چوڻ آهي ته ”انهيءَ انقلاب کان وڌيڪ ٻيو ڪو به بدقسمت ڪم ناهي، جنهن انقلاب لاءِ ٻاهرين دنيا ۾ دوست ۽ همدرد نه هجن.“ پر انهيءَ جو اهو مطلب هرگز هي ناهي ته جدوجهد جو سارو دارو مدار ٻاهرين حمايت ۽ مدد تي رکي ويهي رهجي. حقيقت ۾ آزاديءَ جي جنگ غلام ملڪ جو عوام ئي وڙهندو آهي ۽ تحريڪ جي ڪاميابي ۽ ناڪامي

جو سارو بار ملڪ جي عوام ۽ پنهنجي قوت تي هوندو آهي، ان ڪري پورو زور، قوت ۽ ڀروسو پنهنجي طاقت ۽ عوام تي رکڻ گهرجي. غير ملڪي دوستن جي امداد ۽ حمايت ٻئي درجي ۾ اچي ٿي ۽ پنهنجي عوام جي تياري ۽ طاقت پهرين درجي ۾ شامل آهي.

”هتي اڃا انهيءَ بحث ۾ وقت ضايع ڪرڻ نه ٿو چاهيان ته قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ اصلي ۽ حقيقي وڌندڙ طبقو ڪهڙو آهي؟“ دنيا جي انقلابي تحريڪن ۾ مزدور وڌيو آهي جيئن روس ۾ هاري وڌيو آهي. جيئن چين ۾ هاري ۽ مزدور گڏجي وڌيا آهن. جيئن ويٽنام ۾ وچولو ڪلاس، شاگرد، وڪيل، ڊاڪٽر، ماستر، سرڪاري ملازم، پوليس وارا ۽ فوجي وڌيا آهن. جيئن ڪيوبا، الجزائر، گني بسائو، موزمبيق ۽ انڊونيشيا ۽ بنگلا ديش ۾.

دنيا جي ڪن حصن ۽ ملڪن ۾ سماجي مجرمن، معاشري جي ڌڪاريل فردن، جاگرافيائي ۽ مارڪسي نظريه مطابق ڦورو طبقن جي ماڻهن به نهايت بي جگريءَ ۽ دليري سان آزادي ۽ انقلاب جي جنگين ۾ حصو ورتو آهي. انهيءَ زمري ۾ چور، ڌاڙيل، بشني، رنڊيون ۽ جاگيردار اچي وڃن ٿا. قومي آزادي جي جنگ ۾ اصلي شيءِ آهي وطن، قوم ۽ ملڪ سان وفاداري ۽ پارٽيءَ جي پروگرام تي ايمان جو عملي اظهار ۽ قربانيءَ جو جذبو —

(۳) قومي آزاديءَ لاءِ هلندڙ گوريلا جنگ لاءِ ضروري آهي ته پنهنجي ملڪ جي سرحدن سان لڳ اهڙو ملڪ هئڻ گهرجي، جنهن ۾ داخلا گوريلن لاءِ آسان هجي، جيئن هو ڪارروائي ڪري سولائي سان ٻئي ملڪ ۾ داخل ٿي وڃن، يا جتان هٿيارن جي امداد پهچندي رهي يا جتي گوريلن جو هيڊ ڪوارٽر ٿي سگهي، جيئن قابض قوتن جا هوائي جهاز ان تي بمباري ڪري نه سگهن. عام طرح اڄ ڏينهن تائين گوريلا

جنگ لاءِ جاگرافيائي حالتن جي سازگاري ضروري قرار ڏني پئي ويئي آهي. يعني ڇاپا مار لڙائي لاءِ گهاٽا ٻيلا، جهنگ جبل لازمي قرار ڏنا ويا آهن، پر آفريڪا جي موجوده جنگين ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته اهي شيون هر وقت ضروري ناهن. اهڙي ملڪ ۾ گوريلا جنگ وڙهي سگهجي ٿي، جنهن جي ايراضي ۽ پکيڙ وڏي هجي پوءِ ڀلي ڪٿي ان ۾ پهاڙ، ٻيلا ۽ جهنگ نه هجن. اهڙي ملڪ ۾ دشمن جي ميداني فوج ڪنهن جيترو ٿي سگهي گهٽي ايراضيءَ ۾ پکيڙجي، باهمي رابطا ڪٽي ڇڙوڇڙ ڪري آسانيءَ سان موچڙا هڻي سگهجن ٿا. گوريلا مختلف طرفن کان پنهنجي ڪاررواين ذريعي فوج کي پکيڙيندا وڃن ۽ جڏهن اها پوري ملڪ ۾ ڦهلجي وڃي، تڏهن گوريلا گڏجي حملو ڪري ڌار ڌار يونٽن کي تباهه ڪري سگهن ٿا. گني بسائو ۾ اهو طريقو انتهائي ڪاميابي سان آزمايو ويو آهي.

ڇاپا مار جنگ جو مقصد دشمن کي مارڻ يا ختم ڪرڻ ڪونه هوندو آهي؛ ان جو اصلي مقصد هوندو آهي ته دشمن ان ڳالهه کي شدت سان محسوس ڪري ته جن ماڻهن تي هو صدين تائين حڪومت پئي ڪئي آهي، سي ايڏا طاقتور ۽ پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ آتا ٿي ويا آهن، جو هاڻي ڪنهن به صورت ۾ کين قابو ڪرڻ سندن وس کان ٻاهر آهي. ڇاپامار جنگ دشمن کي اهو احساس ٽن نمونن سان ڪرائيندي آهي.

(الف) حاڪم ڌولو غلام ملڪ مان پئسو ڏوڪڙ ۽ سامان ميڙي پنهنجي ملڪ کي شاهوڪار ۽ خوشحال بنائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. جنگ جي حالت ۾ مال جي پيدائش، ڪارخانن ۾ ڪم، زمين ۾ پوک، بئنڪن ۾ ڪاروبار ۽ مارڪيٽن ۾ خريد فروخت گهٽجي ويندي آهي. جنگ وڙهڻ جي حالت ۾ خرچ وڌي ويندو آهي. ڪچي مال جي سپلاءِ ۽ تيار مال جو نيڪال بند ٿي ويندو آهي. نتيجي طور جنگي خرچ پورو ڪرڻ لاءِ حاڪم ڌولن کي پنهنجي ملڪ جي عوام تي ٽئڪس مڙهڻا

پوندا آهن. اها ڳالهه اٿي جو سرمائيدار برداشت ڪرڻ لاءِ تيار ڏي ڪونه ٿيندو آهي ڇو ته ڪيس سيڙپ ڪان وڌيڪ اپت جو آسرو نه هوندو آهي.

(ب) ڪچي مال جي سپلاءِ بند ٿيڻ سبب ڪارخانن ۾ ڪم بند ٿيڻ لڳندو آهي، تنهن ڪري پورهيت طبقي ۾ حڪمران ٽولن جي خلاف، بي روزگاري جي واڌاري جي ڪري نفرت وڌڻ لڳندي آهي.

سرمائيدارن جو سامراجي ٽولو پنهنجي ملڪ ۾ پنهنجي حڪومت بچائڻ لاءِ جنگ بند ڪري بيهڪن مان ٽپڙ ويڙهڻ شروع ڪري ڏيندو آهي، جيئن برطانيا، فرانس ۽ پورچوگال ڪيو.

قومي تحريڪ ۾ رڪاوٽون

هن وقت تائين ذڪر ڪيل قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي بنيادن ۽ مرحلن مان هرگز اهو نه سمجهڻ گهرجي ته قومي آزاديءَ جي تحريڪ آسانيءَ سان پنهنجي مرضيءَ پٽاندڙ اڳتي وڌندي، ڪاميابيءَ سان همڪنار ٿيندي آهي، ۽ اهي طاقتون جيڪي صدين کان هڪ قوم، ملڪ جو رت ستّ چوسينديون رهنديون آهن. سي آساني سان قبضو خالي ڪري اقتدار قومي تحريڪ جي اڳواڻن جي حوالي ڪري هليون وينديون آهن. معاملو انهيءَ سوچ سمجهه جي بلڪل ابتڙ آهي. ڪابه قابض طاقت ۽ ڌر آسانيءَ سان ڪڏهن به قبضي کان دستبردار نه ٿي آهي. طاقتور جي دل ۾ نه ٻارڙن جون ڇيڙون نرمي پيدا ڪري سگهنديون آهن. نه وري ڪنوارين جون ڪيهون ۽ نه وري انهن اڳهاڙن انسانن جا سڪل پيٽ. دنيا ۾ ڪهڙو ڏنو ويو آهي ته هڪ چور جي دل ۾ همدردي جو جذبو پيدا ٿيو ۽ هن چوري جو مال ڇڏي ڏنو، هڪ ڌاڙيل جي دل ڪنهن عورت جي اوساري تي پوسرجي ويئي ۽ هو بنا ڌاڙي هٿن جي هليو ويو. هڪ قاتل جي دماغ تي مظلوم جي دانهن هٿوڙي وانگر لڳي، ۽ هن ڪهاڙي جو وار روڪي ڇڏيو. هڪ ڪنهن چور مردي جي ڇهري جي بيڪسي تي هراسجي هليو ويو هجي.

انساني سماج جي تاريخ اهڙن واقعن سان ڀري پئي آهي پر سامراجي قوتن جي پوري سرگذشت اهڙي واقعي کان اڻين ڏي خالي آهي. جيئن ويلاج خور جي دل محبت کان خالي هوندي آهي.

سامراجي قوتن ڪڏهن به آسانيءَ سان قبضو نه ڇڏيو آهي. ڪڏهن به حقيقتن جي بنياد تي ڪنهن قوم جي پيدائشي حق تسليم ڪرڻ ۾ فراخ دليءَ جو مظاهرو نه ڪيو آهي. ڪڏهن به نه سوچيو اٿن ته اسانجو قبضو، تسلط ۽ جبر ڪو ناجائز، ۽ حقيقت جي خلاف آهي. انڪري اسانکي وڃڻ گهرجي. قبضو ڇڏڻ گهرجي ۽ حق حقدارن جي حوالي ڪرڻ گهرجي. انهيءَ ذهنيت جي آڌار تي اهي قوتون قومي تحريڪ جي اوسر

ڏانهن وٺي انهيءَ ڪاميابيءَ تائين انهن جي راهه ۾ بيشمار رڪاوٽون ۽ رنڊڪون وجهنديون آهن، ۽ بند ٻڌڻ جي ڪوشش ڪنديون آهن

قومي تحريڪ جي زندگيءَ سان پربور وجود لاءِ هر اهڙو هٿيار، حيلو، حوالو ۽ اٽڪل استعمال ڪنديون آهن. جيڪو زهر بنجي قومي آزاديءَ جي تحريڪ کي بي جان ۽ مردو بنائي وجهي. دنيا جي قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي تاريخ پڙهڻ ڪان پوءِ خبر پوي ٿي ته سامراج، بي پناهه وحشيانه تشدد قبضي ڪرڻ وقت ڪندو آهي ۽ پيو قبضي ڇڏڻ کان اڳ ڪندو آهي.

قومي تحريڪ آزادي پنهنجي آخري منزل تائين پهچڻ لاءِ جيئن جيئن اڳتي وڌندي ويندي آهي ۽ مرحلا طئه ڪندي ويندي آهي، تيئن تيئن سامراج ان جي راهه ۾ رڪاوٽون وجهڻ ۽ رنڊڪ ڪونه پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو ويندو آهي. هو نهايت هوشياري ۽ ڪاريگري سان قومي تحريڪ آزاديءَ جي وڌڻ ويجهڻ، ترقي ڪرڻ ۽ طاقت حاصل ڪرڻ کي روڪيندو آهي.

قومي آزاديءَ جي تحريڪ کي روڪڻ، ناڪام بنائڻ يا ان جي رفتار کي سست ڪرڻ لاءِ سامراج جي جهوليءَ ۾ بيشمار هٿيار، چالون، حرفتون ۽ اٽڪلون هونديون آهن. اڻ ڳڻيا مهرا ۽ انيڪ پتا هوندا آهن، جن کي موقعي، محل تي استعمال ڪري هو قومي آزاديءَ جي تحريڪ کي ناڪام يا سست رفتار بنائيندو آهي.

قومي آزادي يا سوشلسٽ سماج لاءِ هلندڙ انقلابي تحريڪون سامراجي حرفتن ۽ اٽڪل بازين جو شڪار ٿي سست رفتاريءَ سان اڳتي وڌيون آهن ۽ جلدي حاصل ٿيندڙ ڪاميابيون دير سان حاصل ڪيون، اهڙين تحريڪن جي رهنمائن پنهنجي انهيءَ سست رفتاريءَ جو نالو رکيو "طويل ورن وڪڙن ۽ پيچرن واري انقلابي جنگ" انهيءَ طويل انقلابي

جنگ کان پوءِ عوام تي وري جبري محنت ۽ مشقت لاڳو ڪري ملڪي شان شوڪت، چمڪ دمڪ وارا هٿيار ۽ ايجاد ڪري ورتائون. ليڪن عوام جي معيار زندگي ۾ ڪوبه فرق يا ڦيرو نه آيو.

بهتر اهو، هيو ته طويل انقلابي جنگ جا خالق اهو اعتراف ڪن ها ته فلاڻي موقعن ۽ مرحلن تي اسان سامراجي سازشن جو شڪار ٿي وياسين. سامراجي چالن اسان جي رستي، راهه ۾ هند ڪي وڌيڪ مشڪل، ڏکيو ۽ اڙانگو بڻايو ۽ اسانجي تنظيم سامراجي سازشن کي بروقت ناڪام بڻائي نه سگهي. ڇو ته انهن سازشن کي سمجهي نه سگهي.

هيءَ ڳالهه صاف آهي ته جڏهن ڪنهن قوم ۾ آزادي ۽ خود مختياريءَ جي جنگ جوڙڻ جو جذبو پنهنجي انتها ۽ عروج تي پهچي ويندو آهي، ان وقت قابض طاقت کي يقين ٿي ويندو آهي ته هاڻي هڪ ڏينهن مون کي هتان ٽپڙ ويڙهڻا پوندا. انڪري هو چاهيندي آهي ته جنگ جيتري طويل ٿئي اوترو چڱو، ان مان هڪ ته مقبوضه ملڪ جا پيداواري ذريعا تباهه ٿيندا ويندا ۽ ان کي وڌيڪ لٽ مار جو موقعو ملندو. ٻيو هي ته ڊگهي جنگ مان ماڻهو ٿڪجي بيزار ٿي ويهي رهندو ۽ آزادي جي جنگ مان نڪتل مايوسي شڪار فردن مان حاڪم ٽولو، وڏا خطرناڪ ۽ پنهنجي لاءِ فائديمند ڪم وٺندو آهي. قومي جنگ مان نڪتل فردن جي جاءِ ڀرڻ لاءِ نون ڀرتي (ڀيل) ٿيندڙ ماڻهن جي تياري قومي تحريڪ لاءِ مٿي جو سور ثابت ٿيندي آهي. ڪڏهن ائين به ٿيو آهي ته قومي آزادي جي جنگ ۾ شريڪ عوام، جنگ مان بيزار ٿي دشمن فوج لاءِ رستا ڏاهڻ ۽ ڀرڪن تعمير ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويو آهي.

فرانز، آفريڪي قومي آزاديءَ جي جنگين جي متعلق لکندي، الجزائر، ڪانگو، انگولا ۽ ڪن ٻين آفريڪي ملڪن

۾ عوام جي انهيءَ ذهني تبديليءَ جا مثال ڏنا آهن. ڏکڻي آزاديءَ جي جنگ کان پوءِ قومي ملڪيت جي بهاني عوام کان جبري محنت وٺڻ جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ معاشي ۽ اقتصادي بدحاليءَ جا مثال پڻ ڏنا آهن.

موزمبيق جو مثال اسان جي سامهون آهي اهو ملڪ اڄ ڏڪار جي حالت ۾ آهي ۽ پاڪستان جهڙي پٺتي پيل ملڪ کان فني امداد وٺڻ تي مجبور آهي.

انهيءَ ڪري قومي آزاديءَ جي جنگ جيتري مختصر ٿئي، اوتري سٺي آهي. ۽ پرامن طريقي سان قومي آزادي حاصل ٿئي ته ان جهڙي ڪا به نعمت ٿي نه ٿي سگهي. ليڪن پرامن قومي آزاديءَ جي جنگ ۾ به سامراج رڪاوٽون پيدا ڪري ٿو ۽ پيدا ڪندو رهيو آهي. ان لاءِ ننڍي کنڊ ۾ آزاديءَ جي تحريڪ جو مثال اسان جي سامهون آهي. سامراجي ملڪ ۽ قومون، آزاديءَ جي جنگ ۾ جيڪي رڪاوٽون پيدا ڪندا آهن. سي آزاديءَ جي تحريڪن جي مطالعي کان پوءِ سون کي هيٺيون نظر آيون آهن:-

(١) قبيلي وار تنظيمون
(٢) مذهب
(٣) ذاتي رنجشون
(٤) هٺرادو ليڊر
(٥) دانشور جو ٻٽو ڪردار
(٦) قومي سرمائيدار ۽ وڏيرو
(٧) ناپائيدار مسئلا
(٨) لاڙن ۾ تبديلي
(٩) جبر ۽ لڙائي.

موجوده دور ۾ قومي آزاديءَ جي جنگ، جيئن نوان تجربا ڪندي، سامراج جي حربن کي بيڪار بنائيندي، اڳتي وڌي رهي آهي، تيئن سامراج طرفان ان جي تيزي تيز رفتاري ۽ فتح مندي کي روڪڻ لاءِ نوان نوان طريقا ۽ چالون ايجاد ٿينديون پيون وڃن.

اهڙي حالت ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي رهنمائن جو فرض ٿئي ٿو ته هو نقالي، تقليد ۽ ڪتابن جي پرائين سٽن

جي گس وٺڻ بجاءِ پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي سان انهن رڪاوٽن جو حل پيش ڪن ۽ قابض ڌرين جي چالن کي ناڪام بنائي، اونداهين مان پنهنجي قومي ٻيڙيءَ کي سلامتيءَ سان ڪناري تائين پهچائين. قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي تاريخ پڙهندي هر مرحلي ۽ هر ميدان ۾ امانڪي اهي رڪاوٽون ۽ انهن تي داناءُ اڳواڻن جون فتح يابيون نظر اچن ٿيون ۽ قابض طاقت جون پيدا ڪيل رڪاوٽون هنن جي تحريڪ ۽ تنظيم ۾ تمام گهٽ اثرانداز ٿي سگهيون آهن.

”قبيلي وار تنظيمون“

دنيا جا اهي ملڪ جتي قبائلي نظام موجود هوندا آهن، اتي قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي راهه ۾ رڪاوٽ وجهڻ لاءِ سامراجي ۽ قابض قوتون قبائلي دشمنيون، جهيڙا ۽ جهڳڙا پيدا ڪري قومي اتحاد ۾ ڏار جي راهه روڪينديون آهن. قبيلن جي سردارن جي پٺيان عوام جي اڪثريت هوندي آهي، اها اڪثريت قبيلي جي سردار جي عزت کي پنهنجي عزت سمجهندي آهي ۽ سردار جي بيعزتي کي پنهنجي بيعزتي. اهڙي سرشتي ۽ صورتحال ۾ سامراج ۽ ڦورو ٽولو ڪن قبيلن جي سردارن کي نوازڻ شروع ڪندو آهي، انهيءَ نوازش ۽ انعام اڪرام، لقب، خطاب سان گڏ، مخالف قبيلي سان نوازيل قبيلي جي هر زيادتي معاف ڪئي ويندي آهي. اهڙي طريقي سان سامراجي ۽ غاصب حڪومتون هڪڙن قبيلن جون طرفدار ٿي، ٻين قبيلن کي ختم ڪنديون آهن- پراڻين قبيلائي دشمنين کي نه صرف زنده ڪنديون آهن، پر انهن کي تيز ڪرڻ، ڀڙڪائڻ ۽ ناقابل حل بنائڻ جا جتن ڪنديون رهنديون آهن. طاقت ور ۽ زور آور قبيلن کي انهيءَ طريقي سان ختم ڪرڻ کان پوءِ رهيل سهيل قبيلن جي سردارن جي سرڪشي ختم ڪري کين صفا فرمانبردار بنائي ڇڏينديون آهن. نيٺ حڪومت

جي نوازيل قبيلن جي سردارن جي حالت هي وچي بيهندي آهي جو ڪهن ماري ڪٿي صاحب بهادر جي گاڏي ڇڪڻ لاءِ گهوڙي وانگر وهايو ويندو آهي يا ڦاسي ڏني ويندي آهي.

ڪڏهن ڪڏهن قبيلي جي سردار جي پوءِ لڳن جي غصي نفرت ۽ ڪاوڙ کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ قبيلي جي سردار، چڱي مڙس رئيس کي صاحب بهادر جي ڪورٽ ۾ ويهڻ لاءِ ڪرسي پيش ڪئي ويندي آهي. اهو سردار، چڱو مڙس، وڏيرو انهيءَ بي‌غيرتي، ذلالت، بيعزتي ۽ قومي غلاميءَ جي علامت ڪرسيءَ کي عزت جو نشان سمجهي ان تي ويهي پنهنجي قبيلي کي قومي بيعزتيءَ جي خوشخبري پڌائيندو آهي- عين انهيءَ وقت جڏهن سامراج جي قائم ڪيل ڪورٽ ۾ هڪ سردار اعزازي ڪرسيءَ تي ويٺو هوندو آهي- هڪ محب وطن باغي ۽ انقلابيءَ کي زنجيرن ۾ جڪڙي ڪورٽ ۾ آندو ويندو آهي ۽ حاڪمن طرفان مقرر ڪيل جج ۽ منصف ڪين ڦاسيءَ جي سزا پڌائيندو آهي ۽ ڪوڙن هڻڻ جو حڪم ڏيندو آهي. قومي آزاديءَ جي جنگ ۾ شريڪ جيڪو شخص غاصبن جي ٺهيل عدالت کان يا اسٽيٽ جي مشينريءَ کان ڪنهن سهوليت ۽ عزت ملڻ کي پنهنجي برتري ۽ وڏائي جي نشاني ٿو سمجهي ۽ ان تي فخر ٿو محسوس ڪري. اهڙي شخص متعلق اهو سمجهي ڇڏڻ گهرجي ته سندس دل ۾ قومي ذلت جو احساس ناهي يا اهو به ڪنهن قبيلي جي سردار وانگر حڪمران ڌر جو پٺو ۽ دلال آهي، جيڪو قومي تحريڪ جي صفن کي منتشر بنائڻ لاءِ موڪليو ويو آهي. (جيئن ڪنهن قبيلي جي سردار کي موڪليو ويندو آهي).

اهڙو ملڪ جنهن ۾ قبائلي نظام پوري طرح موجود نه هوندو آهي پر نيم قبائلي ۽ خانه بدوشي وارو نظام ۽ سرشتو رائج هوندو آهي. اتي قابض ڌر قومي تحريڪ کي روڪڻ، پنهنجي گرفت مضبوط ڪرڻ ۽ پنهنجي قبضي کي برقرار رکي

محڪوم قوم جي غلاميءَ جي رسيءَ کي ڍگهي ٻنائڻ لاءِ قبائلي نظام کي نئين سر جيارينديون آهي. انجي حوصله افزائي ڪندي آهي. ذات وار تنظيمون ٺهرائي، تنظيمن جي سربراهن کان پنهنجي يا پنهنجي هٿ ٺوڪي ڳڌي جي حق ۾ بيان بازيون ڏيارڻ شروع ڪندي آهي ۽ ٽار ڏار ذاتين کي قومن جي نالي سان سڏڻ ۽ مشهور ڪرڻ جون چالون هلائيون وينديون آهن.

ٿوري دير لاءِ فرض ڪريون ٿا ته ”الف“ هڪ اهڙي خطي تي قابض آهي، جيڪو ڪجهين قومي رياستن جو مجموعو آهي، اتي ”الف“ هڪڙي پاسي اها ڪوشش ڪندو ته مختلف رياستن جي عوام کي پنهنجي قومي وجود جي سڃاڻپ ۽ تنظيم کان محروم ڪرڻ لاءِ قومي نعرا هڻندڙن خلاف سخت محنت، اذيت ناڪ ۽ ذلت آميز قانون ٺاهي انهن تي عمل ڪرائي. ان سان گڏ اهو مشهور ڪري ته هتي هڪ قوم رهي ٿي. اها جنتي، دوزخي ۽ برزخي آهي ۽ هر ماڻهو پاڻ کي ان جنتي، دوزخي يا برزخي قوم جو فرد سڏائي. جيڪو ماڻهو انهيءَ قانون جي خلاف ورزي ڪندو يعني پاڻ کي قيدي، آسماني يا زميني سمجهندو، تنهن کي هيٺري کي هيٺري سزا ڏني ويندي وغيره. ٻئي پاسي اهو ساڳيو ”الف“ قومي تحريڪ جي راهه روڪڻ لاءِ نفسياتي طريقا ۽ حربا استعمال ڪندو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هو هر ذات، هر قبيلي، هر پاڙي ۽ هر خاندان کي پنهنجي نشرياتي ذريعن وسيلي قومون سڏڻ شروع ڪندو آهي.

قبيلي وار تنظيمون ٺهرائي انهن جي حوصله افزائي ڪندو آهي. مثال طور آريسر قوم جي ڳڌجاڻي، انڙ قوم جو ميڙ، دل قوم جو اجلاس وغيره. انهيءَ سڀ ڪجهه جي باوجود قومي چوڌڪاري جي تحريڪ اڳتي وڌندي رهي ته پوءِ انکي روڪڻ لاءِ قابض ٽولا ۽ انهن جا پٺو هڪ منظم حڪمت عملي

تيار ڪندا آهن جيڪا انتهائي خطرناڪ ثابت ٿيندي آهي. انهيءَ حڪمت عمليءَ هيٺ هو هڪ ئي وقت ٻن رياستن تي ڪم ڪرڻ شروع ڪندا آهن. هڪ طرف ميرن، پيرن، وڏيرن ۽ پنهنجي پروهيائتن دلالن ۽ پيدائشي وفادارن جي ذريعي قبائلي نظام کي جيارڻ، منظم ڪرڻ ۽ ذاتين جا سردار چونڊي ۽ انهن جون دستار بنديون ڪرائڻ شروع ڪنديون آهن. ذات وار ڪا هڪ تنظيم ٿي ناهي جنڻ ٻڪري ويامڻ شروع ڪيو ۽ ڏڙاڏڙ ذات وار تنظيمون ٺهڻ لڳنديون. هر تنظيم پنهنجو پاڻ کي قوم جي نالي سان متعارف ڪرائيندي آهي ۽ اهڙي ريت قبائلي وابستگيءَ وارو ذهن تيار ٿيڻ لڳندو آهي.

ٻئي پاسي نظرئي جي نوڪرن، پيٽ پوڄارين، لالچين، مڪارن، ابن الوقتن، گندي ۽ واهيات سياست جي مالڪن (جن جي ذهنن ۾ قومي غيرت ڪانسواءِ هر قسم جو بدبودار مواد هوندو آهي) تنکي هڪ مخصوص قسم جي پروپيگنڊا جو ڪم سونپيو ويندو آهي. جنهن کي "غريبن جي حڪومت" ۽ "پورهيت جو راڄ" چيو وڃي ٿو. اهي ماڻهو هيٺين طبقن ۾ طبقاتي پروپيگنڊا ڪندا آهن ۽ طبقاتي رتوڇاڻ لاءِ پڙ ميدان هموار ڪندا آهن.

هاڻي صورتحال وڃي هي بيهندي آهي ته عوام ۾ هڪ ئي وقت ٻن قسمن جي سوچ اڀرڻ لڳندي آهي. هڪ طرف پنهنجي طبقي سان سچائي جو اڻ پورو شعور ۽ ٻئي طرف پنهنجي قبيلي سان وفاداري جي سوچ. ڇو ته ٻنهي سوچن جا حامل دلال پنهنجو پنهنجو ڪم ڪندا رهندا آهن.

جڏهن قومي تحريڪ پنهنجي عروج تي پهچندي آهي ان وقت پورهيتن جي راڄ جا داعي ننڍين طبقن کي مٿين طبقن جي خلاف وڙهڻ ۽ لڙائي جي تبليغ ڪندا آهن پر جيئن ته ننڍين طبقن ۾ قبائلي وفاداري به موجود هوندي آهي، انڪري جيڪڏهن ميربحر هاري، سيال زميندار خلاف جدوجهد ڪندو

۽ سيال هاري قبائلي وفاداريءَ جي جذبي هيٺ زميندار طرفان ميربحر هاريءَ سان وڙهڻ لڳندو ڇوته ميربحر هاريءَ جي ڪوليءَ جو نشان بهرحال سيال هاريءَ جو قبائلي سردار، زميندار هوندو ۽ هو پنهنجي قبائلي وفاداري ڇڏڻ لاءِ تيار ڪونه ٿيندو.

جنهن جي ڪيس ڦورو ٽولن طرفان تعليم ڏني ويئي هوندي آهي، اهڙي ريت ڦورو ۽ غاصب ٽولو پنهنجي دلالن جي معرفت قبائلي نظام جي جياپي ۽ سماجواديت جي تبليغ ذريعي غلام ملڪ ۾ هڪ قسم جي خانه جنگي پيدا ڪري، قومي تحريڪ جي راهه ۾ رڪاوٽ وجهڻ جي ڪوشش ڪندو آهي- قومي تحريڪ جي ڪارڪنن ۽ رهنمائن کي هڪ ڏي وقت هلندڙ مٿين ٻنهي قسمن جي ڪوشش مان اندازو لڳائي انهن کي ناڪام بنائڻ لاءِ اثرائتا اپاءَ وٺڻ گهرجن- ۽ طبقاتي تعليم ۽ شعور کي قومي آزاديءَ جي جنگ لاءِ ڪتب آڻڻ ۽ صدين کان موجود قبائلي روايتن کي ڇيڙڻ بدران پورن قبيلن کي به آزاديءَ جي ويڙهه جو حصو بنائڻ جا ڀرپور جتن ڪرڻ گهرجن.

مذهب

هتي آءٌ مذهب جي پيدائش، تخليق ۽ نزول جي ڪارڻن جي وضاحت ڪرڻ نه ٿو چاهيان ۽ نه وري منهنجو هن ڳالهه سان واسطو آهي ته دنيا جا مذهب مجموعي طرح انسان ذات لاءِ ڪيتريقدر مفيد يا نقصانڪار ثابت ٿيا آهن. منهنجو واسطو جيئن ته مسئلي ڏي پڻ سان آهي انڪري آءٌ ان مسئلي سان مذهب جي لاڳاپي تي ڪجهه لکڻ چاهيان ٿو. هن ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ شبهو ناهي ته ڦورون وسطي ڪان وٺي اڄوڪين صديءَ تائين جن به قومن ۽ ملڪن مجبور ۽ ڪمزور قومن تي قبضا پئي ڪيا آهن. ماڻهن جي آزادي ڦري سندن ڳچين ۾ غلاميءَ جا ڳٽ پئي وڌا آهن. شهر ڳوٺ ۽ ملڪ ويران پئي ڪيا

آهن ڏن ڦورو ۽ جابر ڦومن مذهب جي آڙ ۾ ورتي آهي ۽
اها پوري تباهي، غارتگري ويراني ۽ انسانيت دشمني مذهب
جي نالي ۾ ٿيندي رهي آهي. ڦورو قومن پنهنجا قبضا مڪمل
ڪرڻ ڪانپوءِ قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي راهه ۾ رڪاوٽ
وجهڻ ۽ آزاد سوچ جي نسلي اپڙڻ ۽ اسرڻ کان اڳ ۾ انکي
ختم ڪرڻ لاءِ مذهب کي هٿيار طور استعمال ڪيو آهي-
انساني تاريخ ۾ مذهب حاڪمن جي طرفداريءَ ۾ ايترو ته
استعمال ٿيو آهي جو محڪوم ۽ مظلوم انسان کي انهيءَ
انهيءَ لفظ مان ئي رت جي ڌپ اچڻ لڳي آهي. دنيا ۾ جن
ماڻهن ٺڳي ۽ ڌوکيبازي سان قبضو ڪري مقامي محڪوم
ماڻهن جي آزاديءَ کي مذهب جي ذريعي کُٺو آهي تن مذهب
کي ٽن طريقن سان استعمال پڻ ڪيو آهي-(۱) فاتح ۽ مفتوح،
حاڪم ۽ غلام جي مذهب جدا هئڻ جي صورت ۾ حاڪم
ٽولو ڪوشش ڪندو آهي ته محڪوم ۽ غلام قوم جا ماڻهو
گهٽي ۾ گهٽ سندس مذهب جا پوئلڳ ٿين، سندس قبضي کي
مذهبي بادشاهت طور قبول ڪن ۽ انهن سمجهن ته هاڻي مٿن
حڪومت ڪرڻ وارو سندن ئي مذهب جو پوءِ لڳ آهي- سندن
دين جو علمبردار آهي ۽ سندن ڌرم جو محافظ آهي.

فاتح جي انهيءَ ڪوشش ۾ ڪافي ماڻهو فاتح جو مذهب
اختيار ڪري وٺندا آهن ۽ حڪمران ٽولو سندس مذهب اختيار
ڪندڙ کي رعايتون ۽ فائدا پهچائي وڌيڪ پنهنجي طرف بنائيندو
آهي. قومي آزاديءَ جي جنگ شروع ٿيڻ وقت حاڪم ڌر
شيخن" کي قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي خلاف استعمال
ڪندي آهي. انهن شيخن جا ملان، پادري، پنڊت آزاديءَ جي
جنگ جي خلاف وسيع پيماني تي فتوائون ڏيئي قومي تحريڪ
کي بي دينن ۽ ملحدن جي شورش پسندي قرار ڏيئي
عامي عوام کي آزاديءَ جي جنگ کان پري رکندا آهن ۽
۽ خود ڌر بنجي ڌار پارٽي يا سيا ڻاهي پنهنجا مطالبا ۽

ڳهرون وقت جي حڪمرانن اڳيان پيش ڪري فرقيوارانه جنگ جون تياريون شروع ڪري ڏيندا آهن. ردعمل جي چڪر ۾ اچي قومي تحريڪ جا ڪارڪن ۽ ڪي جذباتي رهنما مذهب جي هر شڪل ۽ صورت جي خلاف لکڻ ۽ ڳالهائڻ لڳندا آهن. نتيجي طور هڪ اهڙي ملڪ ۾ جتي عوام جي اڪثريت اڻ پڙهيل هوندي آهي ۽ ڪنهن مذهب جو ان تي گهرو اثر هوندو آهي (رڳو نالي جي حد تائين سهي) اها قومي تحريڪ کان ڪٽجي ويندي، ۽ آزاديءَ جي جنگ شروع ڪندڙ، قومي فڪر ڏيندڙ ۽ قومي ڇوٽڪاري جي واٽ ۾ بي پناهه قربانيون ڏيندڙ شخصيت ڪنهن اهڙي قبيلي سان واسطو رکندڙ هوندي آهي. جيڪو قبيلو مذهبي طرح عوام وٽ عزت ۽ احترام، پرستش ۽ پوڄا جو لائق هوندو آهي جيتوڻيڪ قومي مفڪر جي شخصيت مذهبي بنيادن تي تقدس جي خلاف هوندي آهي ۽ حڪمران ٽولو ان شخصيت جي قبيلي يا برادريءَ مان ڪو ماڻهو چونڊي انکي ڪاڏ خوراڪ ڏيئي قومي تحريڪ جي قيادت ۽ اڳواڻيءَ تي پهچائڻ ۽ ان کان پوءِ قومي تحريڪ کي پنهنجي مرضيءَ مطابق هلائڻ لاءِ انهيءَ شخصيت سان واسطيداريءَ سان گڏ مذهبي برتريءَ جي لاف هڻڻ جو گر به سيکاريندو آهي- مثال طور: قومي رهبر يا مفڪر جو ڪو مفاد پرست عزيز-قوم پرستن جي جلسي ۾ هن ريت داڦيندو آهي، ”آءٌ نه صرف قومي مفڪر جي فڪر جي پيداوار آهيان پر انجي نسل جي پيداوار پڻ آهيان. قومي مفڪر پيغمبر جي نسل سان تعلق رکي ٿو. انجي واسطي سان آءٌ به حسين ع جو اولاد آهيان. منهنجي رڳن ۾ قومي مفڪر جو رت ڊوڙي رهيو آهي. انڪري هن تنظيم تي نسلي طرح منهنجو قبضو ۽ ڪنٽرول هئڻ گهرجي“

هڪ باشعور قومي ڪارڪن هن ريت جواب ڏيندو آهي: اسان سڀ ان قومي مفڪر جي فڪر جي پيداوار آهيون باقي جيستائين نسلي پيدائش جو حق آهي ته ان لاءِ قومي

مفڪر جي نسل سان واسطو رکندڙ فلاڻا فلاڻا ماڻهو چور، ڌاڙيل، رهزن ۽ قومي غدار آهن. ڪنهن محب وطن جي نسل لاءِ ضروري ناهي ته اهو به محب وطن هجي. سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ بادشاهه ڄام نظام الدين عظيم محب وطن ٿي گذريو آهي. پر ان جو پٽ ڄام فيروز اول درجي جو غدار ۽ وطن فروش نڪتو. انڪري نسل جي بنياد تي قيادت ۽ اڳواڻي جي دعوي ڪندڙن جون زبانون اسان هميشه هميشه لاءِ بند ڪري ڇڏينداسين."

بعض ته، پر گهڻو ڪري قبائلي سردارن وانگر مذهبي مهندارن، ديني پيشوائن ۽ گادي نشين پيرن کي سنڌن عقيدت مندن سميت قابض حڪومتون ڇوٽڪاري جي واٽ خلاف هٿيار طور استعمال ڪنديون آهن. پر ڪڏهن ڪڏهن پير مذهبي مهندار ۽ بزرگان دين قابض ڌرين لاءِ موت جو پيغام بڻجي ويندا آهن. جيئن برصغير جا علماء ديو بند . الجزائر جا درويش، لبيا جا سروسي، شام جا دروزي ۽ سنڌ ۾ حر تحريڪ جو قائد پير صاحب پاڳارو سيد صبغت الله شاهه راشدي وغيره.

اهو قومي تحريڪ جي ڪارڪنن تي ڇڏيل آهي ته هو ڪهڙي ريت اهڙين مذهبي ۽ ڌرمي طاقتن کي قابض ۽ ڦورو ڌولن جي ڪڇين تي ڪٺاريءَ جي وار وانگر استعمال ڪن ٿا.

(٢) قابض ڌر ڪڏهن اهڙي ملڪ تي قبضو ڪندي آهي. جنهن ۾ ٻه يا ٽي وڏيون مذهبي جماعتون هونديون آهن. اهڙي صورت ۾ قابض ڌر انهن مذهبي جماعتن کي پاڻ ۾ ويڙهائڻ لاءِ قوم جو نئون ۽ انوکو مقصد پيش ڪندي آهي. ۽ ٻنهي جماعتن کي وطن، زبان ۽ ثقافت وارن صدين جي گڏيل قدرن کان هٽائي معمولي، خسيس ۽ ڪين جهڙين ڳالهين ۾ الجهائي مذهبي منافرت فرقه پرستي ۽ مت ڀيد پيدا ڪري پاڻ ٽي ثالث (ٽيا ڌر) بڻجي، ٻنهي جماعتن جا فيصلا ڪندي آهي. ظاهر ڳالهه آهي ته قابض ڌر جا فيصلا نه صرف ٻنهي جماعتن جي

مفاد جي خلاف هوندا آهن، پر پوري ملڪ جي مفادڪي ڇيهو رسائيندڙ ٿين ٿا. جهڙڪي پنهي جي وچ ۾ تصادم ۽ خونريزيءَ جي ليڪ ڪيئي ڇڏيندا آهن. پنهي جماعتن جي هٿ مان امن جو جهنڊو ڦري، بندوق جي نالي ڏيئي ڇڏيندا آهن. پنهي مذهبي جماعتن جي دلين مان انسان ڪيئي انهيءَ جي جاءِ تي بگهڙ ويهاري ڇڏيندا آهن. جنهن جو نتيجو هي نڪرندو آهي جو اهي جماعتون جن فاتح جي اچڻ وقت متحد ٿي ديس دروهين کي ڪڍيو سي، تمام دير سان ويندڙ قابض قوت جي موڪلائڻ وقت خود هڪ ٻئي جي معصوم ۽ مقدس عوام جي مسون جا ڍير، ويندڙ طاقت جي حضور ۾ نذرانه طور پيش ڪري پنهنجي بيروني طاقت، تنگ نظريءَ ۽ جهالت جو ثبوت ڏينديون آهن. جيئن برصغير ۾ انگريزن ڪيو جتي هندو مسلم مذهبي منافرت پيدا ڪري هو پنهنجي ڇاڙتن جي معرفت نه صرف قومي تحريڪ کي ٻه سو سال روڪڻ ۾ ڪامياب ويو پر قوميت جي هڪ نئين تصور جو زهر ڏيئي هن ننڍي کنڊ جي عوام کي هڪ وڏي ڏچي ۾ وجهي ويا. اهڙي صورت حال هنن مصر ۾ به پيدا ڪرڻ چاهي پر مصر جي بيدار مغز سياستدان "سعد زغلول پاشا" جي ڪوششن ۽ محنت سان مصر ۾ انگريزن جي اها چال ناڪام ٿي ويئي. مذهبي منافرت ۽ فرقه پرستيءَ کي سامراجي طاقتون ڪهڙي ريت هوا ڏينديون آهن انجو هلڪو نظارو هن وقت لبنان جي صورتحال مان ٿي سگهي ٿو.

مذهبي نفرت ۽ مت پيد قومي تحريڪ جي راهه ۾ وڏي رڪاوٽ ثابت ٿئي ٿي انهيءَ منافرت واري رڪاوٽ کي ختم ڪرڻ جي هڪ ئي صورت آهي ته سيڪيولر بنيادن تي قومپرستي، وطن دوستي ۽ آزاديءَ سان عشق جو بي پناهه جذبو ۽ جوش پيدا ڪيو وڃي. انهيءَ ڪانسواءِ عارضي پيدا ٿيل يا ايري آيل مسئلن تي مختلف مذهبي جماعتن جو اتحاد نا پائدار ثابت

ٿيندو آهي ۽ انهن مسئلن جي ختم ٿيڻ سان اهو اتحاد ختم ٿي ويندو آهي ۽ وڏيڪ انتشار جي صورت حال پيدا ڪندو آهي. جيئن ننڍي کنڊ ۾ خلافت تحريڪ واري دور جو هندو مسلم اتحاد يا ڪن شرطن تي لهڪ ڪانگريس سمجهوتا.

سامراجي ٽولا ڪڏهن هڪ ئي مذهب جي مڃيندڙ مختلف فرقن جي اختلافن کي هوا ڏيئي، قوم پرستيءَ جي تحريڪ کي روڪڻ ۽ ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. جيئن شيعا، سني، وهابي، بدعتي وغيره. انهن سڀني اختلافن کان بچڻ جو واحد طريقو، رستو ۽ وسيلو قوم پرستيءَ جو طاقت ور طوفان آهي. جيڪو سڀني اختلافن کي جنس و خاشاڪ وانگر وهائي وڃي. جيئن بنگال ۾ ٿيو.

(۳) قابض ڌر ۽ مفتوح قوم جو مذهب ساڳيو هوندو آهي. ان صورت ۾ ”سڀ مسلمان، عيسائي ڀائر آهن.“ وارو نعرو لڳايو ويندو آهي ۽ ان نعري جي آڙ ۽ اوٽ ۾ مظلوم جو رت ۽ ست چوسيو ويندو آهي. ٽيڙ ٽاڙي ڀهاريا ويندا آهن. ڦرلٽ جي بازار گرم ڪئي ويندي آهي. اهڙيءَ صورت ۽ حالت ۾ قابض ڌر قومي تحريڪ جي راهه ۾ رڪاوٽون وجهڻ لاءِ ٽي طريقا اختيار ڪندي آهي.

(الف) غلام قوم جي ڪن ماڻهن کي وڏا عهدا ۽ نوڪريون ڏيئي ڪانئن دلالي ۽ چاپلوسي، وطن فروشي ۽ مادر وطن سان غداري ۽ قومي شعور جو قتلام جو ڪم وٺندي آهي ۽ جڏهن به قوم پرست طاقتون پنهنجي حقن جي حاصلات لاءِ پنهنجي سرزمين جي بازيابي لاءِ ۽ پنهنجي عوام جي صحيح ۽ سچي حاڪميت لاءِ آواز اٿارينديون آهن ته اها حاڪم ۽ قابض ڌر انهن ناشتي ڪُڏن ۽ وطن فروش غدارن کي عوام جي اڳو پيش ڪندي آهي ته: ”ڏسو ٿوهان جي ئي قوم جو فرد ٿوهان تي ئي حڪومت ڪري رهيو آهي.“

اهو وطن فروش ٽولو يا شخص قومي تحريڪ کي روڪڻ

لاءِ وڏا وس ڪندو آهي، ۽ لٽ چٽ پڻ استعمال ڪندو آهي. اهو ٽولو پنهنجي پيءُ کان وڌيڪ قابض ڌر جو وفادار هوندو آهي ۽ ان کي خوش ڪرڻ ۽ پنهنجي وفاداريءَ جو ثبوت ڏيڻ لاءِ هو نه رڳو پنهنجي قوم جي وطن دوست انسانن کي قيد و بند ۾ وجهندو آهي. انهن جي مٽن مائٽن، عزيزن قريبن ۽ عورتن جي ٽاٽن، لاڪبن تي بيعزتي ڪندو آهي ان فعل ۾ هو ڪوبه شرم، حيا ۽ غيرت محسوس نه ڪندو آهي. پر پنهنجي سرزمين جي پيدائشي وسيلن ۽ خزانن جا سڀ دروازا غاصبن لاءِ ائين کولي ڇڏيندو آهي. جيئن ڪائي رنڊي پنهنجي ڪوٺي جو دروازو گراهڪن لاءِ کولي ڇڏيندي آهي. اهو وطن فروش ٽولو نه صرف ملڪ اندر قومي تحريڪ جي ڪمزوريءَ جو سبب بڻبو آهي. قوم جي اخلاق کي اڏوهي وانگر ڪائي چٽ ڪندو آهي. قوم ۾ اختلاف ۽ انتشار جا جيوڙا پيدا ڪندو آهي. پر عالمي سطح تي به قومي تحريڪ ۽ قومي ڪيس جي ڪمزوريءَ جو سبب بڻبو آهي. هر عالمي تنظيم هر عالمي اداري، هر عالمي ميڙ ۽ هر عالمي گڏجاڻيءَ ۾ اهو ٽولو مقبوضه ملڪ جي نمائندگي جي دعويٰ ڪرڻ سان پنهنجو پاڻ کي غلام ملڪ جو نمائندو سڏائي قومي غلاميءَ تي رضامنديءَ جو اظهار ڪندو رهندو آهي. ان ڪري قومي تحريڪ کي پنهنجو وجود عالمي سطح تي مڃائڻ لاءِ انتهائي مشڪلاتون درپيش اينديون آهن. ۽ هر اداري ۾ انهيءَ غدار ۽ وطن فروش ٽولي سان مقابلو ڪرڻ پوندو آهي.

ڪڏهن ڪڏهن قوم پرستن جي دٻاءَ کان مجبور ٿي حاڪم ڌر وچئين وقت اقتدار ۽ قبضو به پنهنجي پاليل ٽولي ۽ ڪتن وانگر حاڪمن جي اوبر جي هڏي چوسيندڙ گروهه جي حوالي ڪيو ويندو آهي. اهڙي حالت ۾ قوم پرست تحريڪ کي هڪ نئين جنگ وڙهڻي پوندي آهي، جيڪا شايد طويل کان طويل تر ٿيندي وڃي جيئن اڄڪلهه اسان جي ڇوڏاري

ٿي رهيو آهي. سنڌ ۾ هڪ ٻئي مذهب وارن جي حاڪميت جي قريب ڪي سپ ڪان ڀهرياڻون مخدوم بلاول ۽ شاهه حيدر سجادو ۽ هم مذهب غاصب حاڪمن ۽ انهن جي دلالن جي خلاف ڀرپور جهاد ڪيائون.

(ب) مفتوح قوم جي اديبن، دانشورن ۽ ملن کي خريد ڪري قوم پرست تحريڪ خلاف چوپڙيون، ڪتابڙا، پمفليٽ ۽ رسالا لکايا ويندا آهن. ريڊيو ۽ اخبارن ۾ انهن کي اهميت ڏيئي مذهب جي نالي ۾ قوم پرست تحريڪ خلاف پروپيگنڊا ڪرائي ويندي آهي.

جي- هي تحريڪ ڪافرن جي آهي. هي تحريڪ مسلمانن، عيسائين يهودين کي ڀاڻ ۾ ويڙهائڻ جي سازش آهي ”ڏسو موجوده ايمانداران جي دؤر ۾ مسجدون/ مندر، گرجائون آباد ۽ شاداب آهن.“ هنن ڀلارن سڳورن جي اچڻ کان اڳ ملڪ جي حالت ڇا هئي ۽ اڄ ڇا آهي؟

قوم پرست چاهين ٿا ته هتي وري بيدينيءَ جو دور دورو شروع ٿئي. انهيءَ ڪم لاءِ سامراج بي پناهه پئسو ۽ دولت خرچ ڪندو آهي، اهڙن دلالن ۽ وڪائو گهوڙن ڪوڙن ۽ ڏاڙهي پوش رهزنن ۽ مادر وطن جي ذليل غدارن کي جواب ڏيڻ، قوم جي دشمنن ۽ عوام جي ويرين کي بي نقاب ڪري کين اگهاڙو ڪري سندن اصلي مڪروهه ۽ ڪريهه روپ ۾ پيش ڪرڻ لاءِ وطن پرستن جي جوابي هٿيارن تي قابض ٿيڻ ۽ انهن جي دلالن طرفان مڪمل بندش هوندي آهي ۽ شيخ سعدي وارو مثال صورتحال جي صحيح ترجماني ڪندو نظر ايندو آهي.

سعدي لکيو آهي ته ڪو فقير اچي هڪ ڳوٺ کان لانگهائو ٿيو ته ڪتن اچي ورايس- ڪتن کان بچڻ لاءِ فقير هيٺ نمي پٿر کڻڻ چاهيو ته اتي پٿرن بجاءِ برف ڄميل ته هئا جيڪي اکڙي نه پئي سگهيا، اها حالت ڏسي فقير چيو ته:

مردمان ايـن دهر چـــه حرام زاده اند گـه
سنگان را بسته اند و سگان را کشاده اند

يعني هن ڪوٽ جا ماڻهو ڪيڏا نه ڏنگا آهن جو پٿر ٻڌي ۽ ڪتا ڪولي ڇڏيا اٿن.

وطن دوست تحريڪ ۾ به تحريڪ جي مخالف ۽ ڌارين دلال ڪتن کي هر قسم جي موڪل ڏني ويندي آهي ۽ انهن ڪتن کي ڏک ڏيڻ واريءَ شيءِ تي بندش وڌي ويندي آهي.

(ب) ڪن ملن ۽ مذهبي مجنونن طرفان اهڙيون جماعتون قائم ڪيون وينديون آهن جن جو ڪم ئي هوندو آهي اها پروپيگنڊا ڪرڻ ته ماڻهن جي سڀني مسئلن ۽ مشڪلاتن جو حل ديني نظام حڪومت ۾ آهي. اهڙو نظام حڪومت جيڪو تاريخ جي ڪنهن دور ۾ ڪجهه سالن لاءِ قائم ٿيو هو. اهڙي نظام جون حامل ۽ حامي جماعتون، ماڻهن کي هڪ قسم جي مذهبي روحانيت ۾ مبتلا ڪري پوري انساني يا مذهبي برادريءَ جي وحدت ۽ يڪجهتيءَ لاءِ زور شور سان ڪم ڪنديون آهن- انهن جو ڪم صرف حاڪمن ۽ غاصبن جي حاڪميت ۽ غضب کي جائز ۽ برقرار رکڻ هوندو آهي. انهن جماعتن وٽ پروپيگنڊا جا بيشمار هٿيار هوندا آهن جيڪي سامراجي برادريءَ طرفان مختلف صورتن ۾ کين ملندا رهندا آهن.

اهي مذهبي ۽ تبليغي جماعتون نه صرف قومي شعور کي ختم ڪنديون آهن پر ڪن ڏڻن ۽ دلاسن تي عوام کي سست ڪاهل ۽ بي عمل پڻ بڻائينديون آهن.

قومي تحريڪ جي ڪارڪنن کي انتهائي دانشمنديءَ سان دشمن جي ايجاد ڪيل هٿيارن سان جواب ڏيڻو پوندو آهي. مذهبي ٺيڪيدارن جي ڪرتوتن ۽ عملن کان ماڻهن کي اهڙي ريت واقف ڪرڻ گهرجي جو دشمن جا اڇلايل تير موٽي وڃي سندس ئي سيني ۾ لڳن.

”ذاتي رنجشون“

قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ جيئن ته مختلف خيالن، سوچن ۽ نظرين جا حامل فرد شامل ٿيندا آهن جن جو سماج جي مختلف حصن ۽ طبقن سان تعلق ۽ واسطو هوندو آهي.

ان ڪانسواءِ تحريڪ جي مختلف ڪارڪنن ۾ مختلف سببن ڪري ذاتي رنجشون ۽ ناراضگيون پڻ هونديون آهن. اهي ڌار ڌار سوچون، طبقاتي تفاوت، ذاتي ناراضگيون ۽ رنجشون تنظيم ۾ ڪجهه اندروني تضادن ۽ اختلافن جو ڪارڻ پيدا ڪنديون آهن. اهي ننڍڙا ۽ هلڪڙا اختلاف تضاد قابض ڌر کان ڳجها ڪين رهي سگهندا آهن. انڪري قابض ڌر قومي تحريڪ کي ناڪام بنائڻ يا انجي راهه روڪڻ لاءِ انهن تضادن مان فائدا وٺڻ لاءِ ڪيتريون ئي ترڪيبون، اٽڪلون ۽ تدبيرون اختيار ڪندي آهي جنهن جي نتيجي ۾ اهي معمولي ڳالهيون تحريڪ لاءِ هاڃيڪار ۽ نقصانڪار ثابت ٿينديون آهن. ڪڏهن ته هڪ زبردست قومي تحريڪ انهن اختلافن ۽ تضادن جي نتيجي ۾ مختلف ڌڙن، گروهن ۽ گروپن ۾ ٽٽي ويندي آهي ۽ پوءِ اهي گروپ، گروهه ۽ ڌڙا گڏيل دشمن کي ڇڏي هڪ ٻئي جي ڏاڙهي پٽ ۾ مصروف ٿي ويندا آهن، اخبارن، رسالن ۽ پمفليٽن جي ذريعي، هڪ ٻئي جون خاميون، ڪچايون ۽ ڪمزوريون ظاهر ڪندا آهن. انهيءَ مناظري بازي ۽ وٺ وٺان ۾ ڦورو ٽولو قومي تحريڪ جي انهن ڪمزور پهلوئن کان وڌيڪ واقف ٿيندو آهي جيڪي اڃان سوڌو ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ ڪائنس لڪل ۽ ڳجها هوندا آهن ۽ هن کي انهيءَ ڇتا پيتيءَ دوران اها خبر پئجي پوندي آهي ته قومي تحريڪ سان واسطيدار مختلف ڪارڪنن مان اهم ماڻهن جي ڪمزوري ڪهڙي شيءِ آهي جنهن جي وسيلي خريدي يا قومي تحريڪ کان ڪٽي سگهجي ٿو.

حقيقت ۾ اهڙي قسم جون هلڪڙيون ناراضگيون ۽

رنجشون به قابض ڌر جا ڇڏيل ايجنٽ وڌا ڏيندا آهن جيئن انهن ناراضگين ۽ رنجشن جي بنياد تي اڳتي هلي قومي آزادي جي تحريڪ جي صفن ۾ شگاف وجهي سگهجي.

هڪ وڏي قومي مفڪر جو چوڻ آهي ته ” قومي تحريڪ جي ڪارڪنن جي هڪ ٻئي تي عدم اعتمادي ۽ گلا خوري قومي آزاديءَ جي تحريڪ لاءِ سخت نقصانڪار آهي.“

جڏهن به قومي تحريڪ ۾ اهڙا ماڻهو داخل ٿين جن جو ڪم ئي گلا خوري هجي. جڏهن به قومي آزادي جي تحريڪ ۽ تنظيم جي صفن ۾ اهڙن ماڻهن جي پرمار شروع ٿي جيڪي قومي ڪارڪنن تي عدم اعتمادي سان گڏ انهن جي خوبين کان وڌيڪ خامين جي تشهير جو ڪم زور شور سان ڪن. جڏهن به قومي آزادي جي تنظيم جي ڪارڪنن ۾ حسد، ساڙ، ڪينو ۽ بغض باهه وانگر پڙڪڻ لڳي، جڏهن به قومي آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ جماعت ۾ سس پس جي سياست ڦولارجڻ لڳي ۽ جڏهن به ڪارڪنن ۾ ليڊر جي قرب حاصل ڪرڻ لاءِ زور آزمائي شروع ٿي، ان وقت اهو يقين ڪرڻ گهرجي ته تنظيم ۾ نظرياتي تعليم جي ڪمي ڪري سامراج جي دلالن وسيع پيماني تي پنهنجي سازش جو چار پکيڙي ڇڏيو آهي.

وسيع تر قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ نظرياتي تعليم جي ڪمي سبب پرائيون قبيلائي دشمنيون ۽ ناراضگيون به رڪاوٽ ثابت ٿينديون آهن. ڪڏهن ڪڏهن قبيلن جا قبيلا اڳرائي ۽ اڳواڻيءَ لاءِ تحريڪ ۾ شامل ٿيندا آهن. اهڙن ماڻهن جو مقصد وطن جي آزاديءَ کان وڌيڪ حاصل ڪيل آزاديءَ تي قبضو ڪرڻ هوندو آهي. اهڙي صورت ۾ تنظيم اندروني تضادن ۾ جڪڙجي ڪري اڳتي وڌي نه سگهندي آهي.

شاعرن، اديبن ۽ دانشورن جي عقيدتمندن جي گروپ بازيءَ جي صورت ۾ به تنظيم اختلافن جي ڍُڪ ۾ ڦاسي پوندي

آهي. انهن مڙني صورتن ۾ سامراج پنهنجي ايجنٽن ۽ دلالن جي معرفت ناراض ڪارڪنن سان همدردي ظاهر ڪرائي هن ريت تبليغ شروع ڪرائيندو آهي. توهان سان واقعي زيادتي ٿي آهي گهٽ ۾ گهٽ توهان جهڙي مخلص، وفادار ۽ جان نثار ماڻهون جي ته ڪا اهميت هئڻ گهرجي. آخر ميٽنگ ۾ توهان جي راءِ کي ڇو نه اهميت ڏني وئي. جلسي ۾ تقرير جي اجازت نه ڏني فلاڻن آپيساهيءَ جو مظاهرو ڪيو آهي. اوهان جي متعلق تنظيم ۾ باقاعدي سازش هلي رهي آهي ته، اوهان کي ڪنهن به صورت ۾ اڀرڻ نه ڏنو وڃي.

سامراجي دلالن طرفان اهڙي قسم جي پڇڪار ۽ هٿ ٺاپري، معصوم ۽ ڪچڙن ذهنن تي انتهائي خراب اثر وجهندي آهي ۽ هو پنهنجي عظيم مقصد کان هٽي پنهنجي ذات جي خول ۾ بند ٿي سوچڻ شروع ڪندا آهن ۽ اهڙي ريت قومي تحريڪ جي رفتار کي روڪڻ جون سامراجي ڪوششون، پنهنجو اثر ڏيکارڻ شروع ڪنديون آهن، جنجو نتيجو، تنظيم ۽ تحريڪ جي گروهن ۾ ورهاست جي صورت ۾ نڪرندو آهي. جيڪا ملڪ ۾ خانه جنگي جي صورت اختيار ڪري وٺندي آهي.

انگولا، عدن، هندستان، چين ۽ تيمور ۾ اهڙي قسم جا مظاهرا ڏسڻ ۾ آيا آهن. ڪاهي ماهي ائين به ٿيندو آهي ته ڪو ليڊريءَ جو شوقين ۽ شهرت جو بکيو ليڊر هميشه جي لاءِ پنهنجي ليڊريءَ جي دوڪانداري چمڪائڻ ۽ برقرار رکڻ لاءِ تنظيم جي ڪنهن متاهين عهدي تان لهندو ٿي ناهي ۽ پنهنجي چوڌاري چند خوشامندڙين، چمچن جي حضورين جو هڪڙو ٽولو پيدا ڪري تنظيم جي بجاءِ پنهنجي شخصيت ڦاهڻ جا جتن ڪرڻ لڳندو آهي. پنهنجي شخصيت کي برائتر بنائڻ لاءِ ڪوڙين ڳالهين بي بنياد انسانن ۽ هوائي دعوائن جي مشهوري ڪرائيندو آهي.

اهڙي مالهوءَ کي جڏهن پارٽيءَ جي عهدي تان لهاو

پيو ته هو انهيءَ ڳالهه، کي پنهنجي عزت ۽ وقار جو مسئلو بڻائي پنهنجي جي‌حضورين کان تنظيم تان استعيفائن جا اعلان ڪرائيندو آهي وري دوڪانداري چمڪائڻ لاءِ ڪنهن متوازي تنظيم جو ڍانچو کڙو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. يا تنظيم ۾ رهي بيڪار، بيفائدي ۽ تنظيم جي طئه ٿيل پاليسي ۽ پروگرام جي خلاف قدم کڻي پوري تنظيم ۽ تحريڪ کي ڏچي ۾ وجهي ڇڏيندو آهي، دنيا جي آزاديءَ جي تحريڪن جي تاريخ پڌائي ٿي ته تحريڪن کي نقصان هميشهه اهڙن ماڻهن پهچايو آهي جن جي ذهن، دماغ ۽ دل تي سدائين عهدي جي لالچ جو ڀڪ سوار هوندي آهي. اهي ئي ماڻهو هوندا آهن. جيڪي پنهنجي شخصي شهرت لاءِ قومن، جماعتن ۽ تنظيم جي تباهي جو رستو اختيار ڪندا آهن. اهي ئي ماڻهو هوندا آهن جيڪي شخصي شهرت لاءِ قومن جماعتن ۽ تنظيمن جي تباهي جو رستو اختيار ڪندا آهن.

اهي ئي ماڻهو هوندا آهن جيڪي پنهنجي لئه بازي ۽ شو بازي قائم رکڻ لاءِ حاڪم ٽولي جي دلال ۽ ايجنٽ جو ڪردار ادا ڪندا آهن.

اهي ئي ماڻهو هوندا آهن، جيڪي قومي ڪارڪنن جي سياسي تعليم ۽ تربيت کي ڇڏي پنهنجي شخصيت هوائي انسانن جي آڌار تي ڪجهه، ماڻهن کي گڏ ڪندا آهن ۽ اهي ماڻهو وقت اچڻ تي، ڪنهن به صحيح فيصلي ۽ سوچ تي نه پهچي ليڊر صاحب جي غلط ڳالهه، نقصانڪار فيصلي ۽ تباهه ڪن اعلان تي زنده باد جا نعرا لڳائيندا رهندا آهن. جن ماڻهن جي ذهنن ۾ اها ڳالهه، ويٺل هجي ته عهدي کانسواءِ سندن شخصيت ڏهي نه سگهندي ۽ مشهوريءَ کان سواءِ چتا تي پون سي حقيقت ۾ قومي تحريڪ جي راهه ۾ وڏي رڪاوٽ ثابت ٿيندا آهن. اهي نه صرف قومي تحريڪ ۽ تنظيم جي راهه روڪيندا آهن. پر پنهنجي غلط ڳالهين، بيهوده فيصلن، گندين عادتن ۽

ٻچڙن لچڻن جي ڪري عوام کي قومي تحريڪ کان ڪٽڻ
۽ بدظن ڪرڻ جو سبب بڻجندا آهن. اهڙا ماڻهو وڏن ۽ خوشحال
ماڻهن کي ڏسي انهن جي زندگيءَ جي معيار جي نقالي ڪرڻ
لاءِ پارٽي فنڊن ۾ خرد برد چنده خوري ۽ بليڪ ميلنگ جي
عادت ۾ گرفتار ٿي ويندا آهن ۽ قومي جماعت کي پنهنجي
ذهني ۽ جسماني عياشيءَ جو ذريعو بڻائي وجهندا آهن. ڪي
ماڻهو نه مرڻ نه منجو چڙڻ واري پهاڪي جي سچي پچي
تصوير ٿيندا آهن. اهڙن ماڻهن وٽ ذهن اڌارو عقل اڌارو ۽
سوچ اڌاري هوندي آهي جن جو ڪم ۽ سياست صرف مس
پُس ۽ ڪنهن هوٽل يا دڪان تي ٽهڪن جي محفل آزاديءَ
تائين محدود هوندي آهي. جن ۾ نه ڪم ڪرڻ جي صلاحيت
هوندي آهي ۽ نه وري سوچڻ جي اهليت. پر ان جي باوجود
هو پنهنجن عهدن سان چنبڙيا پيا هوندا آهن. ان جو واحد
سبب هيءُ هوندو آهي ته هنن کي عهدن جي طفيل هڪ قسم
جي معتبري ۽ ذهني برتري ميسر هوندي آهي، ۽ انهيءَ معتبري
۽ وڏيري تي هر شهري سوسائٽي يا انتظامي مشينريءَ ۾ اهميت
وارا ليکيا ويندا آهن. اهڙن ماڻهن جي موجودگي قومي ڪارڪنن
۾ مايوسي مونجهارو بيوسي ۽ لاچاري پيدا ڪندي آهي جيڪا
نيٺ قومي تحريڪ کان جدائي تي پهچندي آهي. انهن سڀني
مرحلن کان بچڻ جو طريقو هي آهي ته قومي تحريڪ جو زور
۽ دارو مدار شخصيتن جي بجاءِ پروگرام تي هجي ۽ قومي
ڪارڪنن کي هر قسم جي سياسي تعليم ڏني وڃي. قومي آزادي
جي تحريڪ دوران ڪنهن فرد جو غير جانبداريءَ وارو تصور
به انتهائي خطرناڪ آهي. هڪ ماڻهو ڪنهن قومي تحريڪ
دوران پنهنجي ڪنهن عمل سبب شهرت حاصل ڪندو آهي،
پر هو بظاهر ڪنهن تنظيم گروپ، جماعت ۽ گروهه سان وابسته
ڏيکاري نه ڏيندو آهي.

عام ماڻهن ۾ سندس ڪنهن عمل سبب ٿورو گهڻو قدر

۽ مرتبو هوندو آهي. ملڪ ۾ سامراجي طاقت طرفان پيدا ڪيل ۽ واپاريل ڪي گروهه، قومي تحريڪ جي ناليءَ ۾ وطن فروشي ۽ قومي دشمنيءَ جي ڪاروبار ۾ مصروف هوندا آهن اهڙي حالت ۾ نئين قسم جو ماڻهو پنهنجي غير جانبداريءَ جو سهارو وٺي، قوم پرستن سان قوم پرست، سوشلسٽن سان سوشلسٽ روسين سان روسي، چينن سان چيني، وڏيرن سان وڏيرو ۽ هارين سان هاري ٿي هلڻ جي روايت تي عمل ڪري سڀني جون همدرديون پنهنجي ذات ۽ شخصيت لاءِ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. جڏهن اهڙي شخص کي ڪنهن واضح روپ ۾ ظاهر ٿيڻ لاءِ چيو ويندو آهي ته سندس جواب هن ريت هوندو آهي ”منهنجا سڀني سان واسطا آهن، سڀني سان ٿورا گهڻا اختلاف به آهن، آءٌ ڪنهن به واضح فيصلي تي نه پهتو آهيان. آءٌ ديس سان وفادار آهيان. ان جي خدمت ڪندو رهندس هر جلسي ۾ ويندس چو ته آءٌ اديب / مفڪر - شاعر آهيان.“ انهيءَ جواب مان ٿي سمجهي ڇڏڻ گهرجي ته هو قومي تحريڪ جي بجاءِ پنهنجي ذات سان وفادار آهي ۽ پنهنجي ذات لاءِ هر گروهه، هر جماعت ۽ هر گروپ جون همدرديون حاصل ڪرڻ ٿو چاهي. ان سڀ ڪجهه جي باوجود اهڙي ماڻهوءَ تي جڏهن ڪو قومي تحريڪ جو ڪارڪن تنقيد ڪندو آهي ته ان ماڻهوءَ جي وجود ۽ شخصيت، عمل ۽ ڪردار تي ٿيندڙ تنقيد قومي تحريڪ جي ڪارڪنن ۾ اختلاف ۽ تضاد جو سبب بنجي ويندي آهي. ۽ قومي تحريڪ سان وابسته مخلص، سادا ۽ دشمن جون چالون نه سڃاڻندڙ ڪارڪن پنهنجو پنهنجو قيمتي وقت انهيءَ تنقيد جي صحيح يا غلط هجڻ جي باري ۾ ميٽنگون ڪوٺائي ضايع ڪندا آهن. ۽ عجيب غريب مثال ڏيندا آهن.

هيءَ طئه ٿيل ڳالهه آهي، ته جنهن ملڪ ۾ سچي قومي تحريڪ جي مقابلي بيشمار وطن دشمن ۽ ڌارين جا دلال گروهه

ڪم ڪندا هجن، اتي ڪوبہ دانشور، اديب، شاعر ۽ فنڪار سياست ۾ رهندي واضح طريقو اختيار ڪرڻ کان لنوائڻ سبب رڳو منافق آهي ۽ بس.

ٽئگور، نذير کنبہ جو تسليم ٿيل شاعر ۽ مفڪر هئو ليڪن هن ڪڏهن بہ غير جانبدار سڏائيندي رجعت پسند ليگ، فرقہ پرست مهاسڀائي، ڪوڙن ڪامريڊن جي جلسن ۾ شرڪت ڪانہ ڪئي. جيتوڻيڪ هو وحدت الوجودي صوفي هو پر پوءِ بہ هن جون همدرديون ۽ حمايتون هندستان جي جماعت ڪانگريس سان وابستہ هيون ۽ رهيون. اگرچہ هو عملي سياست جي ميدان ۾ نہ هو.

دنيا جي هر قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ شاعر ۽ اديب ڪي واضح رستو اختيار ڪرڻو ٿو پوي ڇو تہ هن کي پنهنجي ذات کان وڌيڪ پنهنجي قوم سان همدردي هوندي آهي ٻيءَ صورت ۾ هن جي ذات جو پيدا ڪيل اثر غلط طريقي سان استعمال ٿيندو رهندو.

(٤) هڙادو ليڊر

قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي هڪ خاص موڙ تي سامراج ۽ قابض ٽولو قومي تحريڪ جي راهہ روڪڻ، انکي غلط رستي ۽ راهہ تي لڳائڻ ملڪ جي آزادي عوام دشمن ۽ قوم جي ڏاتل ٽولن جي هٿ ۾ ڏيڻ، ملڪ جي وحدت کي ختم ڪرڻ جو هڪ منصوبي تي ڪم شروع ڪري ڏيندو آهي.

ان منصوبي جا ٻہ رخ ٻہ طريقا ٻہ ڍنگ هوندا آهن ۽ انت جي مناسبت سان هو ٻنهي مان ڪنهن هڪ رخ جو ڏي انتخاب ڪري انتهائي هوشياري، چالاڪي ۽ مڪاريءَ سان ان تي عمل ڪندو آهي. ان منصوبي جو هڪ رخ هي آهي تہ قومي آزاديءَ جي ليڊرن، ڪارڪنن ۽ ورڪرن کي ڏڙا ڏڙ گرفتار ڪري جيل موڪليو ويندو آهي ۽ پنهنجن ليڊرن ۽

ورڪرن جي اڻ موجودگي ۽ غير حاضري ۾ وطن دشمن ۽ قوم فروش ٽولن لاءِ پنهنجي عوام دشمن ۽ قوم ڪش ڪاروائين لاءِ ميدان صاف ٿي ويندو آهي. اهي ٽولا سامراج جي پشت پناهيءَ سان قومي آزاديءَ جي تحريڪ تي راتاهو هڻي ۽ حقيقي قوم پرست تنظيم جي پيدا ڪيل ۽ اپاريل اثرن کي زائل ڪرڻ واري روزگار سان پارن پچن سميت لڳي ويندا آهن. اهڙي وقت ۾ سامراج، وطن فروش ٽولن کان قومي تحريڪ جي ليڊرن ۽ ورڪرن جي خلاف هن قسم جي پروپئگنڊا شروع ڪرائيندو آهي، ۽ اها پروپئگنڊا آهستي آهستي زهر وانگر اثر ڪندي ويندي آهي.

”هنن انتها پسنديءَ جو مظاهرو ڪيتري وقت کان اڳ ۾ قدم کڻي پاڻ سان گڏ پوري قوم کي ڏچي ۾ وجهي ڇڏيو. اسان اڳ ۾ ئي چوندا هياسين ته قومي آزاديءَ ۽ خوشحاليءَ جو راز اسان جي حڪمت عمليءَ ۾ لڪل آهي. اڄ اوهان ڏسي ورتو ته انتها پسند سڀ جيلن ۾ هليا ويا آهن ۽ قوم بيواهي ٿي پئي آهي، ان وقت اسان ئي آهيون، جيڪي قوم جي پرگهور لهڻ لاءِ ميدان ۾ نڪري آيا آهيون. اسانجي ڪم جي طريقه ڪار اهڙو آهي جو ان مان رکو فائدو ئي فائدو آهي. نقصان جو ته نالو ئي ڪونهي، پلا رکو جيلن ۾ وڃڻ ته قوم جي خدمت ناهي وغيره.“ اهڙي طريقي سان عوام دشمن ٽولا ۽ گروپ سامراج جي سهڪار سان قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ ذهني ۽ ذهني مونجهارا پيدا ڪري گهٽي حد تائين پنهنجي لاءِ ميدان هموار ڪري پنهنجي پوزيشن مضبوط بنائي، حالتن کي اهڙي درجي تائين پهچائيندا آهن، جو قومي ليڊرن جي آزاديءَ کان پوءِ حالتون مڪمل طور سامراج ۽ ان جي چاڙتن وارن مطالبن ۽ گهرجن جي رحم و ڪرم تي هونديون آهن، جن تي قومي ضابطو رکي نه سگهندا آهن. جيئن ۱۹۴۲ع ۾ هندستان خالي ڪريو تحريڪ وقت ٿيو.

اها تحريڪ شروع ٿيڻ کان اڳ ۽ پوءِ هندستان جي قومي جماعت ڪانگريس جي پوري ليڊرشپ سان گڏ، سڀني قوم پرست تنظيمن جا ليڊر ۽ ڪارڪن وسيع پيماني تي جيلن ۾ بند ڪيا ويا. پوءِ ان رجعت پسندن کي ميدان خالي مليو جن قابض طاقتن جي مدد سان ٽن سالن اندر اهو ڪجهه حاصل ڪيو، جيڪو هو چاليهن سالن ۾ حاصل نه ڪري سگهيا هئا.

جيتوڻيڪ ڪانگريس جي صدر مولانا آزاد مختلف صوبن جي ڪارڪنن کي ڪجهه خفيه هدايتون ڏيئي ڇڏيون هيون ته اهي ڪهڙيءَ ريت برطانيه جي جنگي ڪاروائين ۾ رڪاوٽ وجهن پر جيئن ته مرڪزي قيادت موجود نه هئي، سياسي ميدان به خالي هو، جنگ ۾ رڪاوٽ واريون ڪاروايون زير زمين هيون، اخبارن طرفان اهڙين ڪاروائن جو مڪمل بائيڪاٽ هو. ان ڪري نتيجو اهو ئي نڪتو جيڪو سامراج چاهيو ٿي.

جڏهن قوم پرست ليڊر جيل مان ٻاهر نڪتا ته ان وقت حالتون هنن جي ضابطي کان ٻاهر نڪري چڪيون هيون، جنهن ڪري ڪانگريسي قيادت کي سامراج ۽ ان جي دلالن جي شرطن تي آزادي ڏيڻي پئي.

منصوبي جي پٺي رخ جو مقصد به قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي اڳواڻيءَ پنهنجي وفادارن ۽ دلالن جي هٿ ۾ ڏيڻ ئي هوندو آهي. قابض ٽولو ابتدا کان ئي قومي تحريڪ آزادي ۾ پنهنجا ماڻهو ڇڏي ڏيندو آهي ۽ خاص وقتن تي انهن کي گرفتار ڪري انهن جي متعلق پنهنجي ڇاڙتن جي معرفت ڪيترائي افسانا مشهور ڪرائيندو آهي. اخبارن ۾ ان جي متعلق بي شمار ڪوڙي سچي پروپيگنڊا ڪرائي سندس حيثيت کان مٿي اهميت ڏيئي قومي هيري جي صورت ۾ پيش ڪرائيندو آهي.

اهڙي ماڻهوءَ جي پروپيگنڊا لاءِ ٻاهر، اهڙن ماڻهن کي مقرر ڪيو ويندو آهي، جيڪي جلسن، جلوسن، مظاهرن، بيانن، ميٽنگن ۽ تقريرن ۾ چوندا رهندا آهن ته، ”اسان ٽولائي جي مقصد جي تڪميل لاءِ ميدان ۾ آيا آهيون، هن پنهنجي زندگيءَ جا

بهترين ڏينهن جابرن جي جبر جي حوالي ڪري، جنهن مقصد جو آغاز ڪيو آهي، تنهن کي اسان پنهنجو رت ڏيئي به توڙ تائين پهچائينداسين."

انهيءَ سان گڏ اها پروپئگنڊا شروع ڪرائي ويندي آهي ته فلاڻي ليڊر کي ايترو ته ماريو ويو آهي جو سندس سمورو جسم رت هاڻو ٿي ويو آهي ۽ هو ڪيترن ڏينهن کان بيهوش آهي. حالانڪ اصلي حالت هيءَ هوندي آهي، جو اهو ليڊر صاحب جيل ۾ يا ڪنهن ريسٽ هائوس ۾ سرڪار جي معزز مهمان جي حيثيت ۾ ترسيل هوندو آهي. اهڙي قسم جي ليڊر جي متعلق ٿوري گهڻي شور تي سرڪار ڪنهن خاص حڪم تحت بهترين رعايتون ڏيڻ جو اعلان ڪندي. انهيءَ اعلان ٿيڻ شرط ليڊر جا ڇڏيل گماشتا ائين چوڻ شروع ڪندا ته فلاڻو ليڊر صاحب ايڏو ته باڪمال آهي جو ان جي ليڊري ۽ شخصيت حڪومت وٽ به فلاڻن فلاڻن ليڊرن جي برابر آهي. ۽ صحيح معنيٰ ۾ اهو صاحب ئي قوم جي نمائندگي ڪري سگهي ٿو. ۽ قومي تحريڪ جو قائد بڻجي سگهي ٿو.

اهڙيءَ ريت پاڙيتو دلال، وڪائو مال، مفاد پرست ۽ ڦورو ٽولي جي ايجنٽ ماڻهن کيقوم جي سامهون هيرن جي صورت ۾ پيش ڪري' انهن جي شخصيت ڏاهي جيل کان ٻاهر ڪڍيو ويندو آهي ۽ ڪانئن ڦورو ٽولو پنهنجي مفاد جا ڪيترائي ڪم وٺندو آهي.

جيڪڏهن اهڙي ليڊر کي ڪن ماڻهن موقعي تي سڃاتي ورتو ۽ وقت تي پڪڙي ورتو ۽ سندس اصلي روپ کان عوام کي واقف ڪرڻ لڳا، ته پوءِ اهو ليڊر صاحب پنهنجي چيلن سميت تنظيم کان علحدگي اختيار ڪري ڌار پنهنجو گروپ قائم ڪندو، جيڪو قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي راهه ۾ رڪاوٽون وجهندو رهندو يا عوام جي بي شعوري ۽ همروازم واري ذهنيت جو فائدو وٺي ٿوري تنظيم ۽ تحريڪ تي مڪمل

طرح قابض ٿي ويندو.

پٺتي پيل ملڪن اندر جتي عوام ۾ تعليم جي گهٽتائي هوندي آهي، اتي تحريڪ جي وچ ۾ گهڻو ڪري تحريڪ تي قبضو ڪرائڻ لاءِ قابض ٽولو پنهنجن ڇاڙتن کي قومي هيرو جي حيثيت ڏيڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ۽ تحريڪ جي آخري مرحلن ۾ تحريڪ جي صحيح رهنمائن کي گرفتار ڪري نقلي، جڙتو ۽ وطن ويچ وڻجارن، غريبن جي نام نهاد همدردن کي ميدان صاف ڪري ڏيندو آهي.

اهي بيماريون عوام ۾ صحيح سياسي تعليم جي گهٽتائي ۽ تنظيم جي ڪميءَ سبب پيدا ٿينديون آهن ۽ جنهن به تحريڪ جو بنياد جذباتيت يا شخصيت پرستيءَ تي مبني هوندو آهي، انهن تحريڪن اندر سامراج جون اهڙيون چالون گهڻو ڪري ڪامياب وينديون آهن.

(٥) دانشور جو ٻٽو ڪردار

هن ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ڪنهن قوم جو حساس ۽ ذهين حصو اديبن، شاعرن ۽ دانشورن تي مشتمل هوندو آهي. اهو ئي حصو قومي بدحالي، غربت، مظلومي ۽ مجبوريءَ جي حقيقت محسوس ڪري ان کي پنهنجي فڪر جي ذريعي آزاديءَ جي اڪير ۽ اتساهه جي روپ ۾ عوام جي آڏو پيش ڪندو آهي.

انهيءَ احساس، شعور، اڪير ۽ اتساهه جي ذريعي جڏهن قومي تحريڪ اڀري وڌندي آهي ته ان وقت اهو حصو انجي راهه ۾ رڪاوٽ بڻبو آهي. انهيءَ لاءِ واجبي سبب آهن ۽ انهن سببن جي نتيجي ۾ دانشور حلقا قومي تحريڪ لاءِ نقصان جو سبب بڻيا آهن.

حقيقت هيءَ آهي ته هر غلام ۽ محڪوم قوم جو دانشور هڪ ئي وقت ٻن متضاد ڪيفيتن ۾ مبتلا هوندو آهي. ان کي هڪ طرف پنهنجي قوم جي مظلومي، محڪومي

۽ مسڪيني جو شديد احساس هوندو آهي. جنهن احساس جي اثر جي شدت ڪان مجبور ٿي هو قومي آزاديءَ ۽ وطني رسنگاري لاءِ سوچيندو ۽ لکندو آهي ۽ سنڌس ليک بلاشڪ نوجوانن ۽ پڙهيل لکيلن ۾ قومي آزاديءَ جو جوش ۽ جولان پيدا ڪندا آهن. جنهن جوش ۽ جولان کي عملي روپ ونائڻ لاءِ قومي آزاديءَ جون علمبردار جماعتون وجود ۾ اينديون آهن.

ٻئي پاسي اهو ساڳيو دانشور هڪ مخصوص ماحول جي نشست و برخواست جو هيراڪ هوندو آهي. اهو مخصوص ماحول هوندو آهي. نيشنل سينٽرن ۽ ڪلچرل هائوس جو. جتي هر وقت ڪنهن نه ڪنهن قسم جي تقريب ٿيندي رهندي آهي. جنهن ۾ حاڪم قوم ۽ ٽولي جي اديب ۽ دانشور سان گڏ محڪوم ۽ مجبور قوم جو دانشور پاڻ کي ريڊئي، ٽي- وي، اخبارن جي مشهوريءَ ۽ خوشبوءِدار ماحول ۾ پاڻ کي بلڪل گم ڪري ڇڏيندو آهي.

جيستائين قومي آزاديءَ جي تحريڪ ڍلي، بي جان، ڪوڪلي ۽ سست هوندي آهي. ان وقت تائين محڪوم قوم جو دانشور ٻئي پاسا نڀائيندو آهي. هو قوم پرستن جي جلسن جلوسن ۾ شريڪ ٿيندو آهي، جتي بهرحال ڪيس پذيرائي ۽ عزت افزائي ملندي آهي. انهيءَ سان گڏ هو نيشنل سينٽرن ۽ ڪلچرل هائوسن جو ماحول به نه ڇڏيندو آهي ۽ انهيءَ ماحول ۾ رهڻ ڪري محڪوم ۽ غلام قوم جي اديب ۽ دانشور ۾ هڪ عجيب ۽ غريب خواهش ٿيندي آهي ته سندس معيار زندگي ۽ مشهوري به انهيءَ نموني ۽ پيماني تي اچڻ گهرجي، جنهن معيار، نموني ۽ پيماني حاڪم قوم جو اديب ۽ دانشور پهچي چڪو آهي.

اهڙي قسم جي خواهش ايرڻ شرط هو پنهنجي انجمن ۽ سڀا ذريعي پنهنجي لاءِ اهي رعايتون، اهي سهوليتون ۽ اهي آسائشون طلبڻ شروع ڪندو آهي، جيڪي حاڪم قوم جي اديبن، دانشورن ۽ مفڪرن کي مليل هونديون آهن. محڪوم

قوم جي دانشور حلقي جون اهي گهرون ته محڪوم قوم جي ڪهن اهڙي ماڻهوءَ جي معرفت هونديون آهن، جيڪو قوم جي غلاميءَ جي زنجيرن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ حاڪم ٽولن جو دلال بڻجي ويندو آهي. اهڙي ريت گوياڪه غلام قوم جو اديب ۽ دانشور انڻ سڌيءَ طرح ان دلال کي اهو عرض ڪندو آهي ته دلاليءَ جي ڪاروبار ۾ کيس به شريڪ ڪيو وڃي.

ديسي دانشور اهڙن مطالبن ڪرڻ وقت اهو قطعي وساري ڇڏيندو آهي ته هو هڪ اهڙي قوم جو فرد آهي، جنهن قوم جي هر ماڻهوءَ جي ڪڇيءَ ۾ غلاميءَ جو نوڙ پيل آهي. ۽ جيڪا قوم بهرحال غلام، مجبور ۽ محڪوم آهي.

ديسي اديب، حاڪم قوم جي اديب جي معيار زندگي ڏسڻ وقت ٻي هيءَ ڳالهه وساري ڇڏيندو آهي ته حاڪم قوم جي اديب جي لکڻ جي مقصد ۽ محڪوم قوم جي اديب جي قلمي ڪاوشن جي مقصد ۾ بنيادي فرق ٿئي ٿو. حاڪم قوم جو اديب ٽ ادب وسيلي ٻه شيون حاصل ڪرڻ چاهيندو آهي:

(١) سيني نشرياتي ادارن تي قابض ٽولي جي قبضي سبب انهي ٽولي سان انساني تهذيبي ۽ نسلي واسطو رکندڙ اديب، قلم وسيلي تجارت ڪندو آهي ۽ دولت ڪمائيندو آهي.

(٢) حاڪم ٽولي جا ڪجهه فرد وڏن عهدن سرڪاري نوڪرين ۽ دولت جي فراوانيءَ جي باوجود ادب کي ذهني عياشي، وسيع تعارف ۽ مخصوص مجلس پيدا ڪرڻ لاءِ قلم هٿ ۾ کڻندا آهن. محڪوم قوم جو اديب يا شاعر هڪ ٻئي مقصد لاءِ قلم هٿ ۾ کڻندو آهي ۽ اهو مقصد آهي، قوم کي جسماني ۽ ذهني غلاميءَ مان نجات ڏيارڻ ۽ پنهنجي قومي وجود جي تحفظ جو احساس پيدا ڪرڻ. جيستائين اها مظلوم ۽ مجبور قوم حاڪم ٽولي کي ڌڪي پنهنجي ملڪ جي سيني وسيلن تي قبضو نه ٿي ڪري، ان وقت تائين اديب به انهيءَ ڏچي ۾ گرفتار رهندو، جنهن ڏچي ۾ پوري قوم ورتل هوندي آهي.

محڪوم قوم جي اديب ۽ دانشور جون گهرون ڏاڍيون چيڙائيندڙ سان گڏ ڪلهي ڇاپ هونديون آهن. مثال طور محڪوم قوم جي اديبن کي حاڪم ٽولي جي اديبن وانگر هائوسنگ سوسائٽيون ٺهرائي ڏنيون وڃن. ڇو جنهن قوم لاءِ همراهه قلم کڻي ميدان ۾ نڪتو هئو، تنهن کي گهر تڙ ۽ تخت تاج ملي ويو آهي. باقي صرف ويچارو اديب ۽ دانشور رهيو آهي، جنهن کي بهترين هائوسنگ سوسائٽي جي ضرورت آهي.

(٦) قومي سرمائيدار ۽ وڏيرو

قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ سرمايه دار ۽ وڏيري جو مسئلو به بحث مباحثي جي ذريعي هڪ وڏي رڪاوٽ جي صورت ۾ پيش ايندو آهي.

بهتر آهي ته ان رڪاوٽ متعلق گفتگو ڪرڻ کان اڳ هن ڳالهه جو فيصلو ڪجي ته جنهن ملڪ ۾ قومي ڇوٽڪاري جي تحريڪ هلي رهي آهي، ان جي حيثيت ڇا آهي؟ اڳ ۾ آئون ٻڌائي آيو آهيان ته سرمايه دار ملڪ اندروني گهوٽالي مان نڪرڻ لاءِ سامراجيت جو رستو اختيار ڪيو ۽ جڏهن قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي ذريعي سامراجيت واري هٿيار کي مڏو ۽ جڏو ڪري فرزاندان زمين ڦورو ٽولن کي ساڳين رستن تان اگهاڙو ۽ شرمندو واپس موٽايو، جن رستن تان هو فاتحانه حيثيت ۾ داخل ٿيا هئا، ان وقت سامراجي ٽولن نيوڪالونائيزم ”جديد بينڪ سرشتو“ جاري ڪيو.

هاڻي سوال آهي ته قومي آزاديءَ جي تحريڪ ڪهڙي نظام جي خلاف هوندي آهي. قومي آزاديءَ جي تحريڪن متعلق پڙهڻ کان پوءِ آءٌ هن نتيجي تي پهتو آهيان، ته قومي آزاديءَ جي تحريڪ چئبو ئي اهڙي تحريڪ کي آهي، جيڪا سامراج جي هر شڪل ۽ صورت کان ملڪ جو سياسي اقتدار ڦري، پنهنجي اختيار ۾ وٺي.

قومي تحريڪ آزادي سامراج کان سياسي اقتدار ڦرڻ
کان پوءِ سامراج جي هر نشاني کي ختم ڪري پٺتي پيل زرعي
ملڪ کي صنعتي مرحلي ۾ داخل ڪندي آهي. صنعتي مرحلي
کان پوءِ اهو ملڪ معاشي انقلاب جي رستي تي هلڻ لائق بڻبو
آهي. هندستان، الجزائر، مصر، شام ۽ لبيا وغيره قومي تحريڪ
آزاديءَ کان پوءِ فطري اوسر مطابق هلندڙ ملڪ آهن. جيڪو
ملڪ ظاهري طرح پنهنجي سياسي اقتدار اعليٰ جو مالڪ آهي،
پر عالمي سطح تي ڪنهن سامراجي ملڪ جي زير تسلط آهي
ته اهڙي ملڪ کي آزاديءَ ڏيارڻ لاءِ قومي آزاديءَ جي تحريڪ
جي ضرورت هوندي آهي، پر اتي قومي جمهوري متحده محاذ
جي تشڪيل ڪرڻي پوي ٿي. جيئن ڪمبوڊيا ۾ لون ازم جي
حڪومت خلاف جدوجهد ۽ ڏکڻ ويتنام ۾ جنرل ٿيو جي
سرڪار خلاف هلچل. پوءِ اهي قومي جمهوري انقلاب معاشي
رستو اهوئي اختيار ڪندو، جهڙن نظرين جون حامي پارٽيون
ان جي قيادت ۽ ڪنٽرول ڪن ٿيون.

اهڙي جدوجهد ۾ سامراج دشمنيءَ سان گڏ جاگيردار
دشمني ۽ سرمايه دار دشمني وارو پروگرام شامل هوندو آهي.

قومي آزاديءَ جي تحريڪن جيڪڏهن سياسي اقتدار
جي واپسي جي گهر سان گڏ طبقاتي تضادن جي حل تي حد
کان وڌيڪ زور ڏنو آهي ته انهن تحريڪن کي بيشمار نقصانن
سان گڏ تمام ڏگهو، اڙانگو ۽ اوکو سفر ڪرڻو پيو آهي ۽
تحريڪ جي ڪاميابيءَ کان پوءِ ملڪ جي نئين سر تعمير ۽
پرامن زندگيءَ لاءِ پيڙهيون جون پيڙهيون ختم ٿي ويون آهن.
انهيءَ سلسلي ۾ اسان جي سامهون بي شمار مثال آهن، اڄ جيڪا
انگولا ۾ صورت حال آهي، سا ڪيترو وقت ملڪ جي نئين سر
تعمير ۽ تشڪيل ۾ رڪاوٽ وجهندي ۽ ڪيتري قدر پنهنجي
اندروني باغين کان روس، ڪيوبا طرفان تحفي ۾ مليل نظام
باقي رهي سگهندو، ان لاءِ گهڻي وقت تائين انتظار ڪرڻ جي.

ضرورت ناهي ۽ ان جو عڪس اسان اوير يورپ ۽ ٻين آفريڪي ملڪن ۾ آسانيءَ سان ڏسي سگهو ٿا.

هاڻي هتي اسان مارڪسي نقطهء نظر موجب پاڪستان جو مثال وٺون ٿا: اهي سماجوادي، جيڪي پاڪستان کي واحد ملڪ سمجهن ٿا. انهن جي نقطهء نظر موجب هيءَ ملڪ نيو ڪالونائيز سرشتي ۾ جڪڙيل آهي ۽ هو عالمي سطح تي هڪ سامراجي طاقت جو مهرو آهي. پاڪستان جي حيثيت کي ختم ڪرائي هتي قومي جمهوري معاشري جي قيادت لاءِ جدوجهد هلائڻي آهي ۽ ملڪ کي زراعتي دؤر مان ڪڍي صنعتي دور ۾ داخل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته عالمي سامراجي طاقت سان گڏ جاگيرداريءَ جي خاتمي جي ڪوشش جو پروگرام پڻ ساڳئي وقت تي هئڻ گهرجي ڇو ته بظاهر هن ملڪ جو سياسي اقتدار ڪنهن ٻاهرين طاقت جي هٿ ۾ نه آهي. ان ڪري سامراجي دلال طبقي جي هٿ مان اقتدار جي منتقلي معاشي تبديليءَ جي پروگرام کان سواءِ ممڪن ئي ڪونهي. انهيءَ لاءِ قومي جمهوري جدوجهد جي ضرورت آهي.

ساڳئي وقت اهي ماڻهو جيڪي پاڪستان کي هڪ ملڪ نه ٿا سمجهن پر ان کي ائين ٿا سمجهن ته جهڙي ريت فرانس آفريڪي ملڪن تي قبضا ڪري پنهنجا صوبا ٺاهي ڇڏيا هئا. اهڙي نموني سان هتي به هڪ طاقتور ۽ جارح ملڪ پنجاب سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان جي سياسي اقتدار تي قبضو ڪري قانون سازيءَ جو حق سدائيءَ طرح پنهنجي هٿ ۾ رکيو ويٺو آهي. اهڙي صورت حال ۾ هو پنجاب کي سامراج جي حيثيت ۾ سمجهي، سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان کي ان جي گرفت ۾ محسوس ڪن ٿا.

سامراج جي روايت آهي ته هو صنعتون محڪوم عوام جي فائدي جي بجاءِ پنهنجي نفعي لاءِ لڳائيندو آهي ۽ اهي جايون جتان سنڌس خلاف وڏي پيماني تي هنگاما برپا ٿين جو

امڪان هوندو آهي. اتي پنهنجا اتحادي يا پنهنجو هڪ حصو
آباد ڪري ڇڏيندو آهي.

جيئن سنڌس صنعتون محفوظ رهي سگهن ۽ اهي جايون صرف شهر ئي هوندا آهن، ۽ هر سرمائيدار معاشري ۾ شهر، ٻهراڙين جو ڀرپور طريقي سان استحصال ڪندا آهن. پنجاب به ساڳي حالت ڪئي آهي. ٽنهي ملڪن يعني سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان جي مرڪزي شهرن ۾ پنجابين ۽ پناهگيرن کي سٿي ڇڏيو اٿس، جيڪي ٻهراڙين جي لساني، ثقافتي ۽ معاشي پرماريت ۾ ڀرپور حصو وٺي رهيا آهن. انهيءَ صورت ۾ جيئن ته سنڌ بلوچستان ۽ پختونستان سڌي طرح سامراج جي گرفت ۾ آهن ۽ اهو هنن جي سياسي اقتدار تي قبضو ڪري ويٺو آهي تنهن ڪري انهن ملڪن ۾ قومي آزاديءَ جون تحريڪون ئي هلڻ گهرجن ۽ قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ هروڀرو وڏيري ۽ قومي سرمائيدار جي مسئلي کي اهميت ڏيڻ اڳتي وڌائڻ ۽ قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ سامراج طرفان رڪاوٽ وجهڻ جي هڪ چال آهي. هن حقيقت کان ڪو به انڪار ڪو نه ڪندو ته سامراجي دور ۾ جڏهن شهرن تي پوري ريت ٻاهرين جو قبضو هوندو آهي. ننڍڙي دڪان کان وٺي ڪارخاني تائين، هر ادارو سامراجي ٽولن جي هٿ ۾ هوندو آهي ان وقت محڪوم ملڪ جي هاريءَ ۽ وچولي ڪلاس سان گڏ زميندار ۽ اڀرندڙ سرمائيدار جو به استحصال ٿئي ٿو ۽ هو پنهنجي مفاد خاطر سامراج کان سياسي اقتدار ڦرڻ واري جنگ ۾ شريڪ ٿي ويندو آهي. اگرچه ڏٺو ويو آهي ته وڏيرو سرمائيدار اسيمبليءَ جي سيٽ يا وزارت جي عيوض پنهنجو وسيع پيماني جو نقصان برداشت ڪري به اسيمبليءَ ۾ پهچڻ لاءِ سامراج جي دلالي ڪرڻ کان ڪين ٿو گسي، پر جنهن نظام جي هو پيداوار آهي، ان جي اصلاح يا پنهنجي طبقي جي مفاد لاءِ ئي هو ڪو قدم کڻي يا تجويز پيش ڪرڻ جي جسارت ڪري ٿو ته هڪدم تڏي کڻي اسيمبليءَ

کان ٻاهر ڪيو ٿو وڃي.

ان کان سواءِ موجوده دور ۾ جڏهن زراعت خود صنعت ۾ تبديل ٿيندي پئي وڃي، ان وقت قابض ڌر جي سرمائيدار ۽ محڪوم ملڪ جي زميندار ۾ تضاد پيدا ٿيڻ ممڪن آهي. زميندار زراعت جي ذريعي صنعت ڪار ٿيڻ چاهيندو آهي، ۽ قابض ڌر جو سرمائيدار پنهنجي هڪ هٽي قائم رکڻ لاءِ زراعت جي پراڻي ڍانچي کي جيئن جو تيئن برقرار رکڻ تي اصرار ڪندو آهي. جيئن صنعت تان سندس هڪ هٽي ختم نه ٿئي ۽ زميندار پراڻي نظام هيٺ ڪچو مال مهيا ڪندو رهي. قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ ڌارين جا ايجنٽ ۽ عالمي تنظيمن سان وابسته ماڻهو انهيءَ مسئلي کي مٽي جو سور بنائي وجهندا آهن ۽ غريب ۽ اميرجي نعري جي آڙ ۾ قومي تحريڪ جي راهه ۾ رڪاوٽون وجهندا آهن.

ڪي ماڻهو انهيءَ شور ۽ غوغا ۾ غير شعوري طرح شريڪ ٿي ويندا آهن. انهن ويچارن جو قصور صرف ايترو ٿي هوندو آهي ته هو قومي جمهوري انقلاب ۽ قومي تحريڪ آزاديءَ جي فرق کي سمجهي ڪين سگهندا آهن ۽ نه وري جنهن ملڪ ۾ اها تحريڪ هلندي آهي، ان جي حيثيت متعين ڪري سگهندا آهن ته آيا اهو ملڪ سامراجي درجي جي غلاميءَ ۾ گرفتار آهي يا نئين بيٺڪي سرشتي ۾ جڪڙيل آهي.

قومي جمهوري انقلاب ۽ قومي تحريڪ آزاديءَ ۾ فرق کان سواءِ قومي آزاديءَ جي تحريڪ واضح روپ اختيار ڪري نه سگهندي آهي. وطني ڇوٽڪاري جي تحريڪ ۾ وڏو ڪلاس جو ڪردار بلڪل اپري سامهون ايندو آهي، انجي مطالعي سان خبر پوندي آهي ته آيا قومي سرمائيدار ۽ وڏيري ۾ اهڙيون تخليقي صلاحيتون موجود آهن، جو هو نجي سيڪٽر ۾ ملڪي تعمير ۽ تشڪيل ۾ مفيد ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو ۽ هن ۾ حب الوطنيءَ جو جوهر موجود آهي، يا هو محض نقال،

بي وقوف، مفاد پرست ۽ احمق آهي.

قومي آزاديءَ کان پوءِ قومي جمهوري انقلاب جي تعمير جو مرحلو شروع ٿئي ٿو. سو به ان صورت ۾ جڏهن قوم جي اقتدار تي ڪنهن نموني سامراجي دلال قبضو ڪري وٺن. صرف وڏيرن کي گاريون ڏيڻ يا هاريءَ جي همدرديءَ ۾ هنجــون هارڻ سان ڪوبه فائــدو نه آهي. جيڪي ماڻهو شارٽ ڪٽ (SHORT CUT) انقلاب جي نظريه ۾ ويساهه رکندي زرعي نظام (سوبه پراڻو ۽ سري ڪاڌل) جي موجودگيءَ ۾، ڪن ٻاهرين طاقتن جي موجودگيءَ ۾، مدد يا منفي بنيادن تي ماڻهن کي مچرائي هڪ قسم جي تبديلي (انقلاب نه) مسلط ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، سي حقيقت ۾ ملڪ جي صنعتي اوسر کي روڪي عوام کي 'حبس بي جا' ۾ رکي ڪنهن عالمي طاقت جي آڌار تي زنده رهڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

جيڪڏهن ٿورو گهرائيءَ سان ڏسبو ته صاف نظر ايندو ته مٿئين قسم جي ماڻهن جــي اها هڪ سازش آهي، ته قومي آزاديءَ جي تحريڪ کي روڪي ملڪ تي سامراج ۽ ان جي دلال صنعتڪارن جي هڪ هٽي برقرار رکي وڃي.

(٧) نا پائيدار مسئلا

قومي آزاديءَ جي تحريڪ جــي راهه ۾ دشواريون ۽ رنڊڪون وجهڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن قابض قوتون پنهنجي ڇاڙتن يا سنڌ ۾ ٻي هر قوم، هر نسل ۽ وطن سازشي ماڻهن هٿان اهڙيون تنظيمون قائم ڪرائينديون آهن، جن جي منشورن پروگرامن ۽ تقريرن ۾ عوام کي روزانه پيش ايندڙ مشڪلاتن ۽ مسئلن جو حل زورائتي نموني بيان ٿيل هوندو آهي.

اهي تنظيمون سامراجي طاقت جــي اشاري ۽ مرضيءَ مطابق انهن مسئلن کي قومي تحريڪ آزاديءَ جـي مقابلي ۾ هڪ طرف آڻي بيهارينديون آهن ۽ ٻئي پاسي اها دعوي ڪنديون هن، ته پوري قوم جي نجات انهن مسئلن جــي حل ٿيڻ تي

موقوف آهي. انهن تنظيمن جي پروگرام ۾ جيڪي مسئلا کنيل هوندا آهن تن کي نا پائيدار مسئلا چئي سگهجي ٿو ۽ سامراجي ٽولو جيڪڏهن انهن مسئلن کي حل ڪري ته ڪيس ڪو خاص نقصان نه پهچي. مثال طور ڪجهه تنظيمون هن قسم جا مسئلا کڻنديون آهن:- هارين کي زمين ڏني وڃي، هارين جون بي دخليون بند ڪرايون وڃن، فلاڻن آفيسرن کي بدلي ڪيو وڃي. مسافري جي ڀاڙي ۾ رعايتون ڏنيون وڃن، تعليم مفت ڪئي وڃي، درسي ڪتابن جون قيمتون گهٽايون وڃن، نئين آبادگارن تان ڍل معاف ڪئي وڃي. وڏيرا شاهي کي ختم ڪيو وڃي.

انهن مسئلن کي هو عوامي مسئلن جا نالا ڏينديون آهن ۽ عوام کي فوري ضرورت جو احساس ڏياري متحرڪ ڪرڻ جا دليل ڏينديون آهن. جيڪا تحريڪ انهن کان وڌيڪ اهم کڻندي آهي، اهڙا مسئلا جن کي سامراج شاهي حاصل ڪري نه سگهندي آهي ته پوءِ اهڙي تحريڪ کي مٿين قسم جون پاڪيٽ سائيز تنظيمون عوام جي ضرورتن ۽ مسئلن کان بيپرواهي چاڙائي انجي خلاف پروپئگنڊا ڪري، حاڪمن جي نمڪ حلاليءَ جو ثبوت ڏيئي، قومي نجات جي راهه ۾ رڪاوٽ وجهنديون آهن. ذڪر ڪيل تنظيمون ۽ سياڻون نديڙن مسئلن جي بنياد تي پاڻ کي قوميءَ جي بجاءِ عوامي آزاديءَ جي تحريڪ جون وارث، والي ۽ حقيقي وطن دوست انقلابي سڏائينديون آهن.

پرڪشش نعرن تي عوام ۾ وقتي جوش ۽ جذبو پيدا ٿيڻ قدرتي امر آهي انهيءَ جذبي جي آڌار تي جڏهن عوام اٿي پوندو آهي، ان وقت سامراج هڪدم ڪن مسئلن جي حل ڪرڻ جو اڌوگابرو اعلان ڪندو آهي، جنهن اعلان ٿيڻ شرط عوام جو جوش به ٺڏو ٿي ويندو آهي.

جيئن ته قابض ٽولي ۽ ڏر وٽ پروپئگنڊا جا بيشمار ذريعا هوندا آهن، جن جي ذريعي هو انهن مسئلن جي حل جو اعزاز به حاصل ڪري وٺندو آهي، اهڙي ريت هن جون پاڙون وڌيڪ

ڀڃيون نيٺ لڳنديون آهن. هن حقيقت کي ذهن ۾ رکي گهرجي ته موجوده دور ۾ قابض ٽولن ۽ ڏرين پنهنجون چالون به بدلائي ڇڏيون آهن، هو جڏهن محسوس ڪندا آهن ته قومي آزاديءَ جي تحريڪ ذريعي مقبوضه ملڪ ۽ ان جا وسيلا سندن هٿن مان نڪري رهيا آهن. ان وقت هو ڪن رعايتن جي آڌار تي پنهنجو اقتدار قائم رکندا آهن. هنن کي اها خبر جڏهن به پئجي ته سموري دولت سندن هٿن مان نڪري رهي آهي، ان وقت هو اڌ دولت ڏيڻ لاءِ راضي ٿي ويندا آهن ۽ اهائي اڌ دولت هو پاڪيٽ تنظيمن جي معرفت هيٺين ڪلاس کي ڏيندا آهن، ڇوته سامراجي انهن ڪلاسن جي طاقت جي پوري ڄاڻ رکن ٿا.

ننڍڙين رعايتن ذريعي هو جيڪي ڪجهه ڏيندو آهي، سو هڪ ته پنهنجي هٿان نه ڏيندو آهي، ٻيو ته ان کان وڌيڪ وصول ڪري وٺندو آهي. مثال طور هڪ ايڪڙ جي پنجويهه رپيا ڍل معاف ڪري، ان مان هزار روپيا جون ڦٽيون حاصل ڪيون. هزار روپيه مان پنجويهه روپيا ڪاٽي باقي نو سو پنجهتر روپيا ڪيس ٻوهه به نفعي ۾ مليا. انهيءَ نموني سان سامراج عوامي تنظيمن جي معرفت ۽ انهن جي نعرن جي ذريعي ڦريندو رهندو آهي. جيئن ته سامراج بيپناهه پروپيگنڊا ٽي وسيلن ذريعي انهن مسئلن جي حل جو ڪريڊٽ ۽ اعزاز حاصل ڪري عوام جون همدرديون پاڻ ڏانهن موڙي ڇڏيندو آهي، نتيجي طور مسئلن جي لڙائي وڙهندڙ جماعتون ۽ ڌريون اڪيليون ٿي وينديون آهن. هونءَ به گهٽو ڪريو اهڙين تنظيمن جو مقصد، قومي تحريڪ کي نامقبول بنائڻ ۽ سامراج جي گرفت کي ڍگهو ڪرڻ هوندو آهي، انهيءَ ڪم لاءِ اهڙين تنظيمن جي اڳواڻن کي حاڪم ٽولن طرفان پلاٽن، روڪڙ ۽ غير ملڪي دورن جي صورت ۾ رشوت ملندي رهندي آهي.

جيڪڏهن ڪا تنظيم پنهنجي جلدو جهدواري طريقي ڪار ۾ سچي به هوندي آهي ته اها حاڪم ٽولي جي پروپيگنڊا کان عملي

طور شڪست کائي ويندي آهي.

ان جو ننڍڙو مثال اسان جي سامهون قادياني مسئلي خلاف هلايل حزب اختلاف جي تحريڪ جي صورت ۾ موجود آهي. قطع نظر هن ڳالھ، کان تہ اها تحريڪ صحيح هئي يا غلط. پر هيءَ حقيقت آهي، تہ اها تحريڪ موجوده حڪمران ٽولي کي شڪست ڏيڻ تي ٻڌل هئي. ليڪن دنيا ڏٺو تہ ان مسئلي کي حل ڪيو ويو ۽ ان جو اعزاز حڪمران ٽولي ڪيو ۽ هن جون جڙون عوام ۾ وڌيڪ مضبوط ٿي ويون. (ڀوءِ وقتي طرح ٿي سهي) يا ڏلن جي معافين، هارين کي زمين ڏيڻ، ميٽرڪ تائين مفت تعليم جا مطالبا جيتوڻيڪ هاري پارٽين ۽ سياڻن جا هئا، ليڪن حڪمران ٽولي جنهن نموني سان انهن مسئلن کي موڙ ڏنو آهي، تنهن ملڪ مان هاري پارٽين ۽ مزور سياڻن جي وجود جو ٿي ذري گهٽ خاتمو ڪري ڇڏيو آهي.

سامراجين کي خبر آهي، تہ سورهن ايڪڙن تان ڏل معاف ڪري سورهن ايڪڙن جي پوري اپت سان گڏ ساري ملڪ جي وسيلن تي قبضو ڪرڻ ڪو مهانگو سودو ناهي. هاريءَ جي بيدخلي بند ڪري هڪ ٿي هاريءَ کي سٺن پيڙهين تائين هڪ ٿي زميندار وٽ زرعي غلام جي حيثيت ۾ رکڻ سان سامراجي ٽر کي ڪهڙو نقصان آهي؟

آءٌ ڪافي سوچڻ کان پوءِ هي راءِ قائم ڪري سگهيو آهيان تہ ننڍڙن مسئلن جي آڌار تي تحريڪ هلائڻ ۽ عوام ۾ ٽريڊ يونين ازم جي لعنت ڦهلائڻ، درخواست بازي تي هيرائڻ، ٻنهي جي روايت قائم ڪرڻ جي برابر آهي. هاري پارٽين جو حشر ۽ برصغير ۾ مزدور تحريڪ جو حشر اسانجي لاءِ گهڻا سبق موجود ڪري ڏئي ٿو. مصيبت اها آهي تہ اهي پاڪيٽ تنظيمون ۽ سياڻون قومي ڇوٽڪاري جي تحريڪ جي مطالبن کي بيوقتائتا نعرا سڏي انجي مخالفت ڪنديون آهن ۽ انجي راهہ ۾ اهي عوامي جماعتون رڪاوٽ بڻيون آهن. قومي

آزاديءَ جي تحريڪ ۾ مطالبا اهڙا رکڻ ۽ ڪڻ گهرجن جو سامراجي ٽولو انکي حل ڪري ڏي نه سگهي- ۽ جيڪڏهن حل ڪرڻ تي مجبور ٿئي ته ان ملڪ ۾ سندس وجود جو خاتمو ٿي وڃي جيئن بنگال ۾ ٿيو.

(ن ۾ تبديلي

آزاديءَ جي جنگ هلندي دوست ۽ دشمن جي وچ ۾ جڏهن پوريءَ ريت نئين صف بندي ٿي ويندي آهي. هڪ پاسي اهي سموريون قوتون گڏ ٿي وينديون آهن، جيڪي پنهنجي وطن ۽ انهن جي ماڻهن جي سياسي ۽ ثقافتي، اقتصادي ۽ روحاني آزاديءَ سان مخلص هونديون آهن ۽ پنهنجي سموريون سگهه، سموري سچائي، سموري سمجهه پنهنجي قوم جي نجات لاءِ وقف ڪنديون آهن ۽ ان ۾ پنهنجي ذاتي انا ۽ ذاتي گروهه بنديءَ کي پاسيرو رکي، قومي آزاديءَ جي جنگ ۾ پنهنجن هر قسم جي خوشين کي قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وينديون آهن جنهن ۾ ڪابه مصلحت، ڪابه حيله بازي ۽ بهانه بازي نه هوندي آهي. ٻئي طرف اهي ڌريون، گروهه ۽ ٽولا هوندا آهن جيڪي شعوري طرح پنهنجن مفادن کي دائميءَ طرح محفوظ رکڻ لاءِ پنهنجي ڌرتي، پنهنجي قوم ۽ انجي سياسي ۽ ثقافتي آزاديءَ جي جدوجهد کان ڪٽجي پنهنجي عوام سان غداري ڪري پوريءَ ريت دشمن جي صفن ۾ نه رڳو شامل ٿي ويندا آهن پر وطن سان وفادار ماڻهن جي خلاف، آقائن جا وفادار نظرياتي نوڪر ٿي- دليل بازيءَ جي بنياد تي ڌرتي ۽ انجي حاصلات کي آقائن ۽ غلام بنائيندڙن جي قبضي ۾ رکڻ لاءِ پنهنجا قلم ۽ زبانون استعمال ڪندا آهن. پر جيئن ته سامراجيت جو قبضو جهڙيءَ طرح قانوني، اخلاقي ۽ انساني بنيادن تي ناجائز ۽ غاصبانه هوندو آهي، بلڪل اهڙيءَ ريت سندس پاليل طوطن جي دليل بازي ۽ لپاڙ به واريءَ جي پٽ وانگر ناپائيدار هوندي آهي. انڪري ڪجهه ڏي وقت ۾ سامراج جا اهي ٻچ

لتڪائو ۽ ميدان ڇڏي وڃي، تنهنجي آقائن جي هنج ۾ ڪرندا آهن. قومي آزاديءَ جي تيز ۽ طوفاني رفتار جي سٽ نه سهي سگهڻ ڪري سامراج قومي تحريڪ ۾ رڪاوٽ وجهڻ، انجي رفتار ڍيمي ڪرڻ، انکي پنهنجي اصلي منزل ۽ مقصد کان ٿيڙڻ لاءِ نيون چالون ايجاد ڪندو آهي ۽ نوان حربا اختيار ڪندو آهي. انهن ۾ هڪڙو حربو ۽ چال هوندي آهي، حاڪم ٽولي جي لاڙي ۾ تبديلي ۽ محڪوم قوم سان ورتاءُ ۾ ڦيرو. بس اوچتو ئي اوچتو اهي ماڻهو ۽ ٽولا جيڪي ڪالهه محڪوم ماڻهن کي نفرت ۽ حقارت جي نظر سان ڏسندا هئا ۽ کين بار ڍوئڻ وارن جانورن يا ٻڪ، بيماري ۽ غلاظت جي ڪيڙي واري حيثيت ۾ ڏسندا هئا ۽ اهو سوچيندا هئا ته هي اها مخلوق آهي جا ڌرتي تي بار ۽ اعليٰ انسانيت لاءِ شرم تي وڏو آهي جنهنجو وجود جيترو جلدي ختم ٿئي اوترو سٺو ۽ انسانيت احسان ٿيندو. اهڙن محڪوم ماڻهن لاءِ هڪدم حاڪم ڌرين ۽ سندن پالبل طوطن جي لاڙن ۾ ڦيرو اچڻ شروع ٿيندو آهي. بس پوءِ ڪلهه، تائين جيڪي نفرت لائق هئا، سي هڪدم عزت لائق، جيڪي ڪالهه تائين ڌرتيءَ تي بار هئا، سي اڄ ڌرتيءَ جو مان بنجي ويندا آهن. جيڪي ڪالهه تائين وحشي ۽ ڏاڙيل هئا، سي اڄ مهذب ۽ شريف ليکجڻ ۾ ايندا آهن، جن جي جسمن مان ڪالهه ڌپ ايندي، هئي تن سان لڳل ڳراٽڙيون پائڻ لڳنديون آهن، انهن لاءِ بنگلن جا دروازا کلندا آهن. ڪالهوڪا ڪافر، ملحد، دين دشمن ۽ ملڪ جا ويري اڄ مسلمان، متقي، پرهيزگار ۽ ملڪ جا، سلطنت شاهيءَ جا وفادار ٿي ويندا آهن، کين رعايتون ملنديون آهن، انهن جي آڌر ڀاءُ ٿيندي آهي ۽ کين ڀاڪر پائي سمجهايو ويندو آهي ته ڏسو پاڻ ڀائر آهيون، اسان توهانجي عزت ڪريون ٿا، توهانکي اسانجي باري ۾ غلط ڳالهيون ٻڌايون ويون آهن. اسان ته توهانجا خيرخواهه، دوست ۽ ڀائر آهيون، اسان توهانجي هن

ڌرتيءَ کي آبادي شادابي ۽ سرسبزيءَ ۾ تبديل ڪيو آهي. ڪارخانا لڳايا آهن، بلڊنگون، عمارتون، مارڪيٽون، اسپتالون اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽيون قائم ڪيون آهن، توهانکي پڙهڻ، سڌرڻ جا موقعا ڏنا آهن. نوڪرين جي لائق بڻايو آهي توهانجي فلاڻن فلاڻن وڏن ماڻهن کي سڳ ڏنا آهن. جيڪڏهن اسان ڦورو، لٽيرا، غاصب، رهزن ۽ توهانکي نفرت سان ڏسندڙ هجون ها ته اهو سڀ ڪجهه نه ڪريون ها. انهيءَ سموري لباڙ ۾ حاڪم ڌريون ۽ انهن جا دلال جيڪي نه سچا ۽ مخلص نه هوندا آهن، انڪري سندن ڪوشش هوندي آهي ته ماڻهن ۾ سندن خلاف جيڪا نفرت، حقارت ۽ تشدد جي لهر موجود آهي تنهنکي ماٺو ۽ ڍيمون بڻائجي، ان سان گڏ قومي تحريڪ جي ڪارڪنن ۽ ورڪرن کي لالچي، عيش پسند ۽ تن آسان بڻايو وڃي. اهي انهيءَ مقصد ۾ ڪي قدر ڪامياب به ويندا آهن. ڇو ته جيڪي انسان غلام هوندا آهن تنکي حاڪمن طرفان سدائين نفرت، ڌڪار ۽ ڪاوڙ ني ملندي رهي هوندي آهي. اهي ويساهه، وسوڙل، انهن جي چاپلوسي، مڪر ۽ بدمعاشيءَ واري انهيءَ لاڙي تي اعتبار ڪري ويهندا آهن ته ڪارڪنن وري حاڪم ڌرين طرفان ملندڙ عياشين ۽ مهمانين جا هيراڪ ٿيڻ شروع ٿيندا آهن.

اهڙيءَ ريت قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ ڏار پوڻ جا امڪان پيدا ٿيندا آهن. اهڙي وقت ۾ قومي تحريڪ جي باشعور ۽ تجربيڪار ورڪرن ۽ ليڊرن جو فرض آهي ته اهي پوري قوم کي حاڪم ڌر جي انهيءَ لاڙي جي خطرناڪ نتيجن کان واقف ڪري ۽ تنظيم جي پاليسي ۽ عمل ۾ ڪابه تبديلي پيدا ٿيڻ نه ڏين.

حاڪم ڌريون لاڙن ۾ تبديلي رڳو سماجي ۽ مجلسي سطح تي پيدا نه ڪنديون آهن پر ان سان گڏوگڏ نظرياتي ۽ سياسي سطح تي پڻ پنهنجن پاڙيتو دانشورن ۽ حاڪم قوم جي ڪوڙن ۽ بدمعاش نقاب پوش انسانيت دوست قلم ڪارن

جي وسيلي حاڪم ۽ محڪوم وچ ۾ سياسي ۽ نظرياتي سطح تي ويجها لاڳاپا پيدا ڪرڻ لاءِ پڻ ڪوششون ڪنديون آهن. اهي ڪوششون هن قسم جون هونديون آهن.

(١) ظالم جي خلاف مشترڪ، ڳڏيل جدوجهد. اهو نعرو يا نظريو هن طرح پيش ڪيو ويندو آهي.

ڏسو، توهانجي قوم ۾ به ظالم طبقا، فرد ۽ ٽولا موجود آهن. جيڪي رات ڏينهن توهانجي ماڻهن کي لٽيندا ڦريندا ۽ انساني وقار کان محروم ڪندا رهن ٿا جيڪي هيٺين طبقن جي پورهئي ۽ ڪمائيءَ کي ڦٻايو ويٺا آهن، ۽ ظلم ڪندڙن سان پانهن ٻيلي ٿيا بيٺا آهن ته ٻئي طرف بالادست قوم، جنهن کي چئو ٿا ته ان ۾ به غريب مظلوم، ڏتڙيل پورهيت ۽ ترقي پسند انقلابي موجود آهن جيڪي پنهنجي مٿين طبقي جي ظلم ۽ ڏاڍ کان تنگ اچي جدوجهد لاءِ تيار آهن. ڪابه پوري قوم ظالم نه ٿيندي آهي، ۽ نه وري ٻي ڪا قوم سموري جي سموري مظلوم ٿيندي آهي. انڪري اچو ته ظلم جي خلاف گڏيل جدوجهد ڪريون، چوته جيڪڏهن توهان حاڪم کان نجات ورتي به ته توهان ساڳيءَ ريت ظلم جي چڪيءَ ۾ پيسجندا رهندؤ ۽ نه وري توهان ۾ ايتري سگهه آهي جو پنهنجي ظالم ۽ ڏاڍين ظالم پنهي سان وڙهي نجات حاصل ڪري سگهو. انڪري اچوته گڏجي جدوجهد ڪريون، ظلم جي خلاف، گڏجي وڙهون ظالمانه نظام جي خلاف. وغيره. انهيءَ قسم جي پروپيگنڊا ڪندڙ اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، ته جنهن به محڪوم قوم ۾ ظالم طبقا، گروهه ۽ فرد موجود آهن تنکي آزاديءَ لاءِ وڙهڻ ۽ پنهنجي ڌار سڃاڻپ برقرار رکڻ لاءِ پاڻ پتوڙڻ جو ڪوبه حق ناهي ۽ پڻ جنهن محڪوم قوم ۾ ظالم طبقا موجود آهن تنهنجي قومي حيثيت ٿي نه رهي آهي. اها صرف سٽيل ماڻهن جو هڪ گروهه آهي- جنهنکي پنهنجو پاڻ پين مظلوم ماڻهن جي انبوهه ۾ گڏ ڪري ڇڏڻ گهرجي. وري اها حاڪم قوم جنهن ۾

مظلوم ماڻهو ۽ طبقا موجود آهن تنهنجي حيثيت انهن مظلوم ماڻهن ۽ طبقن جي ڪري سامراجي ۽ حاڪمائي نه ٿي رهي، انڪري انڪان نجات لاءِ ڪوشش ئي نه ڪرڻ گهرجي. پر انهيءَ قوم سان پاڻ کي ملائي هڪ ڪري ڇڏڻ گهرجي. انهن احمقن کي شايد اها خبر ئي ڪانهي ته هر سامراجي قوم شديد طبقاتي تضادن جو شڪار هوندي ۽ انهن تضادن کي ماٺو ڪرڻ لاءِ هو ڪالونين تي قبضو ڪندي آهي. ساڳي ريت هر محڪوم قوم پڻ طبقاتي تضادن جو شڪار هوندي آهي، پر جڏهن هوءَ محڪوم بڻجي ويندي آهي تڏهن تضادن جي نوعيت بدلجي ويندي آهي. قومي غلاميءَ وارو احساس طبقاتي تضاد کي پوئتي ڌڪي ڇڏيندو آهي. يا پاسيرو اڇلائي ڇڏيندو آهي. ساڳيءَ ريت حاڪم قوم جي طبقاتي تصادم تي قومي فخر ۽ قومي سورهيائي وارو جذبو غالب پئجي ويندو آهي. ان ڪري ان قوم جو هر فرد محڪوم قوم جي نجات جو مخالف هوندو آهي پر اها مخالفت مختلف محاذن کان مختلف طريقن، ٻولين، اصطلاحن ۽ نعرن وسيلي ٿيندي رهندي آهي. انڪانسواءِ بيڪ يا ڪالونيءَ ۾ حاڪم قوم جي ڏتڙيل طبقن کي روزگار ۽ ٻين ٻهانن سان وسايو ويندو آهي ۽ کين زندگي ۽ ملڪيت جي تحفظ جي پڪ ڏيارڻ سان گڏ ٻيون بيشمار رعايتون ڏنيون وينديون آهن. وڌندڙ آباديءَ کي ڪالونيءَ ۾ منتقل ڪيو ويندو آهي اهڙيءَ ريت طبقاتي تضاد حاڪم قوم ۾ ٻه پس منظر ۾ هليو ويندو آهي. اهڙيءَ صورت ۾ مشترڪ دشمن ٻه نه هوندو آهي ۽ نه وري مشترڪ جدوجهد جو تصور ڏئي ڪري سگهجي ٿو. ان ڪري اهڙو نعرو ڏيندڙ حاڪم قوم جا فرد پنهنجي قوم جي حاڪميت برقرار رکڻ چاهيندا آهن ته محڪوم قوم جا فرد گڏيل جدوجهد جو نعرو هڻندڙ غلامي پسند ۽ شڪست ڪاڏل هوندا آهن.

(٢) گڏيل جدوجهد ۾ گڏيل دشمن، گڏيل مفاد، گڏيل

وڏو لازمي عنصر آهن. پر ڪي سائينءَ جا سنواريا اعڙا به آهن، جيڪي بظاهر هوندا تہ محڪوم قوم جا فرد آهن پر حقيقت ۾ اهي حاڪم قوم جي مفادن جا نگهبان ۽ راڪا ٿي ڪم ڪندا آهن سي محڪوم قوم کي حاڪم جي تابعداري اختيار ڪرڻ لاءِ گڏيل جدوجهد ڪان بہ اڳتي وڌي محڪوم ۽ حاڪم قوم جي هڪ گڏيل پارٽي ناهي هڪ جهنڊي، هڪ نعري ۽ هڪ بينر هيٺ سياسي محڪوميءَ کي ثقافتي ۽ نظرياتي بنياد فراهم ڪرڻ لاءِ ڏاڍا نمڪ حلال نوڪر ٿي ڪم ڪندا آهن ۽ هڪ پارٽي لاءِ سياسي، ثقافتي ۽ اقتصادي هڪ جهڙائي نہ هجڻ جو پورائو وري جاگرافيائي صورت حال، آب هوا ۽ موسمن جي هڪجهڙائيءَ کي قرار ڏيئي هڪ پارٽيءَ جي وڪالت ڪندا آهن. انهيءَ قسم جا ناڪام وڪيل پنهنجي نڪ جي سنگهہ، قميض جي پانهن سان رگڙي هن قسم جي دليل بازي ڪندا آهن تہ ”هڪ ملڪ جي محڪوم قوم جي ڇوٽڪاري واري جدوجهد ڪندڙ پارٽي صرف ان قوم (محڪوم) جي ماڻهن مان ناهڻ ٺي غلط آهي ڇو تہ محڪوم ملڪ جي هوا، پاڻي، برساتون ۽ موسمون بہ جاگرافيائي طرح حاڪم قوم جي ملڪ جي هوا، پاڻي، برساتن ۽ موسمن سان گڏيل آهن. انڪري لازمي طرح حاڪمن سان گڏجي محڪوم قوم کي وڏيڪ غلام رکڻ لاءِ سياست ڪجي.“ انهن کي ان ڳالهہ جي ڪابہ پرواهہ ناهي تہ قومي مفاد حاڪم ۽ محڪوم جو ڪيترئقدر هڪ ٻئي کان مختلف آهن. اهي ڪرائي جا دلال آب هوا جا دلول ڏيڻ وقت اهو وساري ڇڏيندا آهن تہ اوير يورپ جي ڪميونسٽ ملڪن جي آب هوا گهڻو ڪري هڪ جهڙي آهي. موسمون ۽ برساتون بہ ساڳئي وقت متجن ۽ اهن ٿيون پوءِ بہ اهي ملڪ ڌار آهن، سندن پارٽيون الڳ آهن. اهي ڌارملڪ ڌار ڌار پارٽيون هئڻ جي باوجود عالمي سياست ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪندا رهن ٿا. ڇا عالمي سياست ڪرڻ جو اهو مطلب آهي تہ قومي

بنيادن تي پارٽي ٿي نہ ٺاهجي.

اهڙي دليل بازي ڪندڙ سامراج جا ايجنٽ ۽ حاڪم قوم جي بيرو ڪريسيءَ جي هدايتن پٽاندر هلندڙ آهن، جنهن جي صلي ۾ کين غير ملڪي دورن لاءِ سرمايو، ٺيڪا ۽ آجياڻا ڏنا وڃن ٿا. اهي عوام ۽ قوم جي نالي ۾ پنهنجا ذهن، ضمير، قوم، قلم ۽ ڪاغذ سامراج وٽ وڪڻي غلامي قبول ڪري چڪا آهن- هاڻي انهن جو ذهن، ضمير، قلم، سوچ ۽ هلچل، تقرير سڀ گروي رکجي چڪا آهن، جن سان محڪوم قوم کي ڪوبہ فائدو نہ ٿو پهچي سگهي. الٽو انهن جون تدبيرون ۽ حڪمت عمليون غلاميءَ جي مضبوطي ۽ قوم جي تباهيءَ جو ڪارڻ آهن. ان ڪري انهن کي پنهنجو سمجهڻ ٿي نہ گهرجي.

(٣) حاڪم قوم جا دانشور ۽ قلمڪار محڪومن سان همدرديءَ جي بهاني محڪوم قوم جي مختلف ماڻهن، گروهن، ٽولن ۽ جماعتن سان اچي ملندا آهن، ڪانئن انٽرويوز وٺندا آهن، ملڪي جي معاشي ۽ سياسي صورت حال جو جائزو وٺندا مختلف ڌڙن جي تضادن جو مطالعو ڪندا آهن ۽ ماڻهن جي نفرت، ناراضپي جا سطحي ڪارڻ ڳوليندا آهن ۽ پوءِ ويهي همدردي واري انداز ۾ ڪتاب لکندا آهن. جنهن جي ذريعي اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، تہ انهن کي محڪوم قوم جا ماڻهو پنهنجي سادگي ۽ گهٽ شعور سبب اهي ڪتاب ڏاڍي شوق ۽ چاهہ سان خريد ڪري پڙهندا آهن، تہ پهلي حاڪمن ۾ بہ ڪي سندن سڄڻ پيدا ٿيا آهن.

پر حقيقت ائين نہ هوندي آهي اهڙا ليکڪ حقيقت ۾ سامراج جا سياح ۽ علمي جاسوس هوندا آهن، جيڪي پنهنجون سروي رپورٽون حڪمرانن کي پيش ڪندا آهن تہ جيئن حاڪمن کي قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي خامين، ڪچاين، ڪمزورين ۽ ماڻهن جي لاڙن جي خبر پوي تہ جيئن ان کي تباهہ ڪرڻ جي حڪمت عملي وٺڪ يقيني معلومات تي تيار ڪري سگهي.

اهڙا همدرد اهڙا ئي آهن، جهڙو رچرڊ برٽن، ايسٽوڪ، جيمس برنس ۽ ٻيا انگريز هئا، جن سنڌ تي ڪتاب لکيا.

(٩) جبر ۽ لڙائي

مٿي بيان ڪيل رڪاوٽن ۾ ڦاسندي، ٽڙندي، ٿاٻڙندي قومي آزاديءَ جي تحريڪ جڏهن پنهنجي منزل کي ويجهي اچي پهچندي آهي ته قابض ڌر ۽ ملڪ ان کي ختم ڪرڻ، ماڻهن کي ذهني ۽ نفسياتي طرح صفا سست ۽ بي همت بنائڻ لاءِ آخري حيلي طور جبر، تشدد ۽ لڙائيءَ جي ذريعي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ان مان اهو نه سمجهڻ گهرجي ته ابتدائي مرحلن ۾ حاڪم ڌر ڪنهن شرافت جو ثبوت ڏيندي آهي ۽ ڪنهن به قسم جو تشدد نه ڪندي آهي، ان جي ابتڙ اها تشدد ته منڍ کان ئي شروع ڪندي آهي ۽ جيئن جيئن تحريڪ زور وٺندي، پرپور ۽ همه گير ٿيندي ويندي آهي. عوام جي تمام وڏي اڪثريت کي پنهنجي گهيري ۾ آڻيندي آهي، قوم جي پٺتي پيل حصن ۽ جزن ۾ پنهنجون پاڙون پڪيون ڪندي ويندي آهي، تيئن تيئن حڪمران ملڪ ۽ قوم طرفان تشدد ۽ جبر وڌندو ويندو آهي ۽ جيتري جدوجهد همه گير ٿيندي آهي، اوترو ئي تشدد جو منحوس ۽ لعنتي گرڙ پڪي پنهنجا پر پکيڙيندو ويندو آهي. اهو به طرفو عمل هڪ ئي وقت ۾ گڏوگڏ جاري هوندو آهي، جيڪو ڪڏهن گهٽ، ڪڏهن وڌ، ڪڏهن هڪ صورت ۾ ته ڪڏهن ٻي صورت ۾ پنهنجا جوهر، حاڪمن جي نيت ۽ ارادا ظاهر ڪندو آهي.

البته انهيءَ عرصي وارا تشدد، جبر، ڏاڍ، گهڻو ڪري فردن تي انفرادي هوندو آهي. جنهن ۾ پوليس جي مار، ڪچا ڪاچا جي مرڪزن ۾ ٽارچر، قيد، ڦٽڪا، ڏنڊ وغيره شامل هوندا آهن.

پر جڏهن قومي آزاديءَ جي تحريڪ سڀني رڪاوٽن کي اورانگهي اڳتي وڌي ايندي آهي. چوڏين جي چالن مان به لاشوتي لنگهي پار پوندا آهن. انفرادي تشدد وارا هٿيار مـڏا

ڏني ويندا آهن. آزاديءَ جي مجاهدن جي رڪ جهڙن ارادن آڏو پوءِ شروع ٿيندو آهي، اجتماعي تشدد انتهائي بيرحمي، سفاڪي ۽ دهشت گردي وارو انهيءَ تشدد جو شڪار محڪوم قوم جو فرد ٿيندو آهي. شهر توڙي ٻهراڙيءَ جو رهاڪو، گوريلا توڙي پر امن شهري، مل ۾ ڪم ڪندڙ مزدور هجي يا ڪيميا گر هٿن وارو هڻون اپائيندڙ هاري، معصوم ٻار هجي، يا معصوم ڪنواري ڇوڪري. ڳوٺ هجن يا شهر، جتي پاسن ڳولن، گولن ۽ گيسن جو وسڪارو هوندو آهي. اهڙي وقت ظالم ۽ حاڪم قوم جي فوج جو هر سپاهي انڌو گونگو ٻوڙو موت جو شيطان بڻجي ويندو آهي، جنهن جي پيشانيءَ تي خود سندس ذليل موت ۽ سندس قوم جي شرمناڪ هار جو نشان اڪريل هوندو آهي. اهڙي حالت ۾ سڀ اخلاقي، عالمي ۽ انساني قدر ميسارجي ۽ مٽجي ويندا آهن، زندگي سنگين جي نوڪ تي رقص ڪندي آهي. هر طرف وسندڙ ڳوٺ اجاڙ ۽ لاشن جا ست ماڙ ڏسبا ۽ پسبا آهن. حاڪمن طرفان تشدد واري انهيءَ عمل جا سيلاب انساني زندگي جي هر رخ ۽ هر جڳهه، جاري هوندا آهن.

(۱) ڳوٺن تي اجتماعي بمباري جنهن ۾ عورتون ٻار، پوڙها، بيمار، ويم جي اسپتال تي پيل ماءُ ۽ پينگهي ۾ ٻار، اسڪول، اسپتالون پاڻيءَ جا ذخيرا اناج جا گودام وغيره سڀ تباهه ڪيا ويندا آهن، ته جيئن منجهائن حوصلو ۽ همت ختم ڪري ڪين غلاميءَ تي راضي رهڻ واري ڪتي جي حيثيت ۾ زنده رهڻ تي مجبور ڪيو وڃي. پوءِ انهيءَ محڪوم قوم جي نظرياتي پختائي ۽ پنهنجي ماتر ڀوميءَ سان بي پناهه محبت تي دارومدار آهي ته اها غلام ڪتي واري حيثيت ۾ زنده رهڻ پسند ڪري ٿي يا باوقار جيئڻ جي جدوجهد ۾ پنهنجي ماتر ڀوميءَ جي آزاديءَ ۽ پنهنجي ايندڙ نسلن جي چهرن تي دائمي مرڪ برقرار رکڻ لاءِ موت جو مرڪي مقابلو ڪري. بهرحال قابض ڌارين جي اها مرضي هوندي آهي، ته اها زنده جيڪڏهن

رهڻ چاهي ٿي ته غلام ڪتي واري حيثيت ۾ زنده رهي، ان لاءِ جو جيڪڏهن اها قوم باوقار جيئڻ جو فيصلو ڪري آزاديءَ لاءِ مرڪي مرڻ قبول ڪري ٿي ته پوءِ لازمي طرح ۽ تاريخ جي فيصلي موجب ڏارين کي ڳريل ڪتن وانگر اتي پڇڙو پوندو.

انهيءَ تشدد واري عمل ۾ سامراجي قوتون آزاديءَ جي پانڌيئڙن جا لاش نه ڳڻينديون آهن، پر زنده ماڻهو ڳڻينديون ته باقي ڪيتري قوم بچي آهي. ڪيترا لک قتل ٿيا هو نه ڏسنديون آهن، پر ڪيترا لک زنده آهن، جيڪي آزاديءَ لاءِ وڙهن ٿا.

گهڻو وقت نه گذريو آهي جو غلام قومن جي ڇوٽڪاري جي فلاسفر فينن لکيو هو ته ”اڳتي لاءِ آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ قومن جو ايڏو قتلام نه ٿيندو جيترو الجزائر، ڪينيا، چاڊ ۽ سينيگال ۾ ٿيو آهي ڇو ته هاڻي سامراج دشمن ڪئمپ ڏاڍي سگهاري بنجي ويئي آهي ۽ طاقت جو توازن رڳو سامراج جي طرف نه آهي. ان ڪري سامراج دشمن قوتن جي سهڪار ۽ سامراج تي دٻاءُ سبب محڪوم قومون گهڻي رتو ڇاڻ کان بچي وينديون ۽ انهن جي جنگ به ايڏي ڏکي نه ٿيندي.“

مون کي افسوس سان لکڻو پوي ٿو ته فينن جي اڳڪ ڪٿي صحيح نه نڪتي آهي ۽ محسوس ائين ٿو ٿئي، سامراج اڃان به طاقت جو توازن پنهنجي پاسي ٿو سمجهي، ۽ ساڳي وحشانيت جاري آهي. ان جو مثال بنگلاديش آهي جتي نون مهينن ۾ ٽيهه لک انسان ڪٺا ويا ۽ ڏکيءَ جنگ جو مثال نميبيا آهي، جتي اڃا آزاديءَ جي سج ڪرڻا نه ڪڍيا آهن. البته باک ڦٽڻ جا پرون پئجي رهيا آهن. اتي به آزاديءَ جي سج جي ڪرڻن ڪڍڻ تائين خبر ناهي ڪيترو ڪوس ۽ ڪيس ٿئي. خبر ناهي ڪيترو رت وهي، خبر ناهي ڪيترا لاش هوا ۾ اڙڪن، خبر ناهي ڪيترين عورتن جون عصمتون لٽجن ۽ خبر ناهي ڪيتريون حياتيون خنجر جي نوڪ تي ناچ ڪن. ان ڪري موجوده دور ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪ کي هر قسم جي

نتيجن ۾ متوقع تشدد لاءِ ذهني ۽ نفسياتي طرح تيار رهڻ گهرجي. ۽ اهو خيال دل مان ڪڍي ڇڏڻ گهرجي، ته دنيا جيئن ته مهذب ٿي ويئي آهي ۽ هاڻ سامراج دشمن ڪئمپ وڌيڪ سگهاري ٿي ويئي آهي. ان ڪري تشدد ايترو نه ٿيندو جيترو ماضي قريب ۾ ٿيو آهي.

دنيا بيشڪ مهذب بڻي آهي، ڪاڏي پهتي، رهائش ۽ سفر جي حد تائين، پر ڏسجي اهو پيو ته سندس اندر جو رت پياڪ رهزن وڌيڪ هوشيار بڻجي ويو آهي ۽ "ماڻهوءَ ۾ مرون اڳي کان اڳرو ٿي رهيو آهي."

(٢) ٻيو تشدد جو طريقو اختيار ڪيو ويندو آهي قانوني طريقي وارو. قانون، ڪورٽون، جج، شاهد، ڪيس جو طريقه ڪار، جيئن ته سڀ سامراجي سرشتي جا جوڙيل هوندا آهن. ان ڪري سامراجي قوتون محب وطن آزاديءَ پسندن کي ان قانون ۽ عدالت جي ذريعي سزائون ڏيارڻ وارو ڍونگ رچائينديون آهن، انهن سزائن کان اڳ ۾ گرفتار ٿيندڙن تي بي پناهه تشدد ڪيو ويندو آهي. سندن عضوا ڀڳا ويندا آهن، ننهن ڇڪي ڪڍيا ويندا آهن، جسم چيري ان ۾ مرچ ۽ لوڻ ٻرڪيا ويندا آهن. نازڪ جسماني حصن تي بجليءَ جا ڪرنٽ هنيا ويندا آهن، مسلسل اوجاڳن ۽ لڳاتار بيهڻ جون سزائون ڏنيون وينديون آهن، نازڪ حصن ۾ مرچن سان ڀريل رول وڌا ويندا آهن، جسم تان ڪپڙا لاهي پٺن تي گرم استري گهمائي ويندي آهي، جنهن سان کل سڙڻ لڳندي آهي.

اهڙي قسم جي عذابن کان پوءِ ڪين هتراڏو ڪورٽن ۾ آڻي اعترافي بيانن سان گڏ، پوليس انٽيليجنس جي اهلڪارن سان گڏ ڪن غدارن کان شاهديون ڏياري ڏاڙن، قتل، اغوا، بغاوت غداري ۽ ٻين ڪاروائين جي الزام ۽ جرم ۾ ڦاسيءَ تي چاڙهڻ، گولين سان اڏائڻ، عمر قيد، ڦٽڪن، ڏنڊ، ملڪيت جي ضبطيءَ جون سزائون ڏنيون وينديون آهن. جن سزائن جي

وسيلي ۾ آزاديءَ جي مجاهدن جا حوصلا ختم ڪرڻ جي بيهودہ واهيات ۽ ضدين جي آزمايل ڪوشش ڪئي ويندي آهي. اهڙي مرحلي ۾ ڪي ته واقعي همت هاري ڇڏيندا آهن، پر گهڻا اهڙا هوندا آهن، جيڪي هر سزا کان پوءِ چوندا آهن:

جسي لسوڻ لڳين لائين ڇيري ڇسم،
مون ڪُر ڪڍهن نه ڪيو اهڙو ڪوجهو ڪم،
جان جان دعوي دم، تان تان پرت پنهوار سين.

اهڙن مان ڪيترا هوندا، جن کي آزاديءَ جي صبح جي باک ڏسڻ نصيب نه ٿيندي آهي، پر پوءِ آزاديءَ جي شفق انهن ئي سرويچن جي لهوءَ سان لال هوندي آهي.

مون ڪاتيءَ هيٺان ڪنڌ ڏنا، ۽ ساڻا ساڻا سنڌ ڏنا،
مون ڇا ڇا مائي لال ڏنا، جي لوئي لڄ بچائي ويا.

اهڙا ئي لافاني انسان آهن، جن کي اهو شعور هوندو آهي ته هن دنيا ۾ جيڪو انسان باوقار طريقي سان مري نه ٿو سگهي، تنهن کي با وقار نموني سان جيئڻ جو ڪو به حق نه ناهي.

(٣) اخلاقي ۽ نفسياتي تشدد: انهيءَ جو خاص نشان ڇوڪريون، عورتون يا ٻار هوندا آهن. جنگ هلندي قابض قوم جا وحشي ۽ سوئر سولجر عصمت دريءَ جون هولناڪ وارداتون ڪندا آهن. عصمت دريءَ جي انهيءَ هولناڪ لهر جو شڪار نه رڳو ورڪر ڪارڪن ۽ تحريڪ سان لاڳاپيل عورتون ٿينديون آهن پر عام عورتون به انهيءَ وحشت ۽ درندگي کان بچي نه سگهنديون آهن. انهيءَ سلسلي ۾ عصمت دريءَ وارو عمل نفسياتي تشدد طور استعمال ٿيندو آهي. مثال طور ڪنهن ورڪر جي سامهون ماءُ، ڀيڻ يا زال کي اگهاڙو ڪرڻ، سندس نازڪ عضون تي ڏنبي ڏيڻ ۽ ان جي موجودگيءَ ۾ زوري زنا ڪرڻ وغيره اهو عمل ايترو ته هولناڪ ۽ ايذائيندڙ آهي جو ڪافي مرد ورڪر ۽ عورتون پنهنجو ذهني توازن وڃائي ويهندا آهن

۽ چريا ٿي ويندا آهن. فيئن الجزائر جي هڪ ٽيڪسي ڊرائيور جو واقعو لکيو آهي. جنهن تي الزام هو تہ هو مجاهدن لاءِ پنهنجي ٽيڪسي استعمال ڪري ٿو. انهيءَ ڊرائيور جي غير موجودگيءَ ۾ "مهذب" فرينچن سندس گهر واريءَ سان ٽي ۾ زوري زنا ڪيو. جڏهن ٽيڪسي ڊرائيور کي سندس گهر واريءَ اهو واقعو ٻڌايو تہ هن کي ايڏو ذهني صدمون پهتو، جو هو مردانہ قوت کان محروم ٿي ويو.

اهڙي قسم جا ڪيترائي واقعا الجزائر، جپان، ليبيا، بنگلا ديش ۽ ايران ۾ ٿيندا رهيا آهن. انهيءَ عمل وسيلي سامراجي وحشي ڪتا قوم کي ذهني ۽ نفسياتي طرح مفلوج بنائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن تہ جيئن اها ڪنهن سرڪشيءَ جي جرئت نہ ڪري سگهي.

نوجوان ۽ ورڪر ڇوڪرين سان پڇا ڳاڇا ڪرڻ ۾ انتهائي ڪميڻپ جو مظاهرو ڪيو ويندو آهي. هنن جي نہ رڳو عصمت دري ڪئي ويندي آهي، پر هڪ ئي وقت ڪيترا ئي بدمعاشيءَ جا پندار پنهنجي درندگيءَ جو مظاهرو ڪندا آهن. شرمناڪ حالتن جا نہ رڳو فوٽو ڪڍيا ويندا آهن، پر مووي ڪئميرا جي ذريعي اهي عمل محفوظ ڪري انهن ڇوڪرين جي وارثن، مڱيدن ۽ محبوبن ڏانهن موڪليا ويندا آهن. نازڪ جاين کي سگريٽن سان ڏنڀڻ ۽ انهن کي سگريٽ جي ٻوري لاءِ ايشٽري طور استعمال ڪرڻ تہ عام ڳالهہ هوندي آهي. اهڙين ايذاءَ رسانين لاءِ ايراني ڇوڪري اشرف دهقانيءَ جي ڊائري ڪافي مواد سان ڀري پيئي آهي. اهڙي وقت ۾ باحوصلہ ۽ با اعتماد نظرياتي هٿيارن سان هٿيار بند ۽ آزاديءَ جي جذبي سان ٽمٽار ڇوڪريون پنهنجو حوصلو نہ هارينديون آهن. هنن وٽ عصمت جي گوهر کان آزاديءَ جو گوهر وڌيڪ قيمتي هوندو آهي. هنن وٽ عصمت دريءَ ذريعي وهندڙ رت آب زم زم کان وڌيڪ مقدس هوندو آهي، قومي آزاديءَ لاءِ. ۽ جڏهن ڪنهن ڇوڪريءَ جو نظرياتي شعور پوري قوم جي شعور سان

ملڪ هڪ ٽي ويندو آهي، تڏهن هن کي انهيءَ رت ۽ ٽڪسير جي ڪري وهندڙ رت ۾ ڪوبه فرق نه رهندو آهي. هن وٽ ٻانهن جي گوشت ۽ ڇاتيءَ جي گوشت جو تقدس هڪجهڙو ٿي ويندو آهي ۽ آزاديءَ کان پوءِ جميله بوپاشا وانگر اهڙيون ڇوڪريون قومي هيروز بڻجي وينديون آهن ۽ انهن ڇوڪرين تي قوم فخر ڪندي آهي. اهڙيون ڇوڪريون بنگلاديش جي آزاديءَ کان پوءِ لکن جي تعداد ۾ پيٽ سان هيون، جن کي شيخ مجيب الرحمان بنگلاديش جي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ پاڻ کان به وڌيڪ قربانيون ڏيندڙ ڪوٺي هيروز جو درجو ڏنو.

(٣) <u>معاشي تباهي پيدا ڪرڻ:</u> سامراجي ڌر پيداوار جا ذريعا تباهه ڪندي آهي. ڪيت ۽ ٻنيون ساڙيندي آهي. کاڌ خوراڪ جا ذخيرا لٽيندي آهي. اٽ وڄ جا رستا عوام لاءِ مشڪل بڻائيندي آهي. صرف اهي مرڪزي رستا ۽ ذخيرا ڇڏيندي آهي، جيڪي قابض فوج جي ڪم اچي سگهن. اهو انهي لاءِ ڪيو ويندو آهي ته جيئن هڪ ته آزاديءَ لاءِ وڙهندڙن کي سپلائي نه ٿي سگهي ۽ ٻيو عوام اڃ بک کان تنگ ٿي هٿيار ڦٽا ڪري آزاديءَ سان پنهنجون همدرديون ختم ڪري ڇڏي. اهو عمل دنيا جي تمام گهڻن غلام ملڪن ۾ سامراجين طرفان دهرايو ويو آهي. خاص ڪري پاڻي ۽ بجلي ڪٽي ڇڏڻ ته معمولي ڳالهه رهي آهي. انهيءَ عمل ۾ رڳو سامراجي پوليس فوج ۽ مجاهد فورس مصروف نه هوندي آهي، پر سامراجي قوم جا جيڪي ماڻهو غلام ملڪ ۾ اچي آباد ٿيندا آهن، سي به اهڙين تشدد وارين ڪاروائين ۾ پوريءَ ريت شريڪ ٿيندا آهن ۽ پنهنجون تنظيمون ٺاهي ديس واسين سان وڙهندا آهن، ٻا ٽڪاڻن جو ڏس ڏيندا آهن. ڳوٺن جي نشان دهي ڪندا آهن ۽ ڏيهي عوام کي ڇتن ۽ ڇپائن ۾ سامراجي هٿيار بند جٿن سان هر طرح گڏ هوندا آهن. اهڙن ڏيهي ماڻهن کي اهڙن سڀني جي خلاف اهڙيون ئي جوابي ڪاروايون ڪرڻ گهرجن.

تنظيم جون ڪمزوريون ۽ خاميون

ڪنهن به پارٽيءَ جي مضبوطي ۽ ثابت قدمي لاءِ هيءَ ڳالهه انتهائي ضروري آهي ته انجي ورڪرن، ڪارڪنن، ميمبرن ۽ همدردن کي صحيح سياسي تعليم ۽ تربيت ڏني وڃي. سياسي تعليم کانسواءِ پارٽيءَ جا ڪارڪن ۽ ورڪر هنگامي جوش، احساس محرومي، انتقامي سوچ ۽ ردعمل جي چڪر ۾ اچي پارٽيءَ ۾ شامل ٿي، وقتي طوفان وانگر نهايت دليري ۽ پيش قدميءَ جو مظاهرو ڪندا آهن پر جيئن ئي جوش ۽ طوفان هلڪو ۽ ٿڌو ٿي پوو تيئن ئي انهن جون همٿون پست، جوش ۽ ولولا ٿڌو ٿي ويندو آهي. نتيجي ۾ هو انتهائي ڪريل ذهنيت، ڳلاخوري، عهدن جي ويڙهه ۽ هڪ ٻئي جي ڏاڙهي پٽ ۾ مصروف ٿي ويندا آهن. ڳالهه وڃي اتي پهچندي آهي جو انهن مان ڪي وڪامي ويندا. ڪي ماٺ ڪري ويهي رهندا ۽ ڪي اقتدار ملڻ کان پوءِ عياشي ۽ عهدن جي لالچ کي ڇهتيا پيا هوندا آهن. اهڙا ورڪر آزاديءَ کان پوءِ عوامي خدمت، وطني آزاديءَ جي حفاظت ۽ قومي خوشحاليءَ تي سوچڻ بجاءِ انفرادي نفعي ۽ فائدي لاءِ هٿ پير هڻڻ شروع ڪندا آهن. پارٽيءَ ليڊر جو گهيرو ڪري ڪانئس پرمٽون، نوڪريون ۽ پيا معاوضا طلب ڪندا آهن. اهي شيون نه ملڻ جي صورت ۾ هو جيئن رد عمل جي چڪر ۾ ڦاسي آيا هئا. تيئن رد عمل جو شڪار ٿي پارٽي ۽ حڪومت جي ڪمزوريءَ جو باعث بڻيا آهن.

سياسي پارٽين جا دفتر، آفيسون ۽ ميٽنگون عام طرح شهرن ۾ ٿينديون آهن، ان ڪري ٻهراڙيءَ جي عوام مان انهن پارٽين جو لاڳاپو رڳو وقتي جلسن جي ڪري رهندو آهي ۽ عوام ليڊرن جي تقريرن مان هي نتيجو ڪڍندو آهي ته بس آزاديءَ

جي پري لٿي ۽ ڪير ماڪيءَ جون نديون شروع ٿي وينديون. عوام کي ليڊرن جي قربانين ۽ جيل ڪاٽڻ جي ڪري هڪڙي قسم جي عقيدت منديءَ واري بيماري وڪوڙي ويندي آهي. اها عقيدت ڏوس بنيادن ۽ مضبوط اصولن تي ٻڌل نه هوندي آهي، نه ئي ماڻهن کي، آزاديءَ کان پوءِ ملڪي تعمير ۽ ترقيءَ جي منصوبه بندي جي مشڪلاتن ۽ ٻين انيڪ رڪاوٽن کان واقف ڪرايو ويندو آهي. انهن کي اهو به ذهن نشين نه ڪرايو ويندو آهي ته ليڊر جادوگر نه ٿا ٿين، جو هر ڪا شئي هڪڙي گهڙيءَ ۾ موجود ڪري ڏين پر هرڪا شئي عوام جي جدوجهد ۽ مهڪار سان ئي ٿي سگهي ٿي. جهڙيءَ ريت عوام جي حمايت، مدد ۽ قربانيءَ کان سواءِ آزادي ناممڪن هئي اهڙي ريت عوام جو ساٿ ۽ محنت کان سواءِ خوشحاليءَ جو درياهه به وهي نٿو سگهي. غربت ۽ بک جا نيسارا به خشڪ نه ٿا ٿي سگهن. ماڻهو انهن سڀني ڳالهين کان بي خبر ۽ جنگ جدوجهد جي ڏکاوٽ کان ڇور، نستا ۽ بي تعلق ٿي ويهي رهندا آهن.

هو ڏانهن ليڊر، شهرن ۽ دارالحڪومتن ۾ بيشمار مسئلن جي چڪر ۾ جڪڙيا ويٺا هوندا آهن. وچ ۾ رجعت پرست، ملڪ دشمن ۽ انتها پسند، پنهنجي خفيه سرگرمين، پمفليٽن ۽ سس پس جي سياست ذريعي عوام کي حڪمران پارٽيءَ خلاف ڀڙڪائڻ شروع ڪندا آهن. اهڙي طرح بي چينيءَ جي هڪ وسيع لهر ملڪ جي هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين پکڙجي ويندي آهي. بي چيني، مايوسي ۽ بدديليءَ جو مادو ڪجهه وقت اندر ئي اندر پچندو رهندو آهي. ۽ پوءِ اوچتو بي پناهه مظاهرن، جلسن جلوسن ۽ هنگامن جي صورت ۾ ڦاٽي پوندو آهي. اهڙي حالت ۾ چور بازار، ذخيره اندوز، اسمگلر ۽ ڏڪاريا پنهنجي ڪاروائين ذريعي هٿرادو ڏڪار پيدا ڪندا آهن.

انهن حالتن مان ڇوٽڪاري لاءِ عوام اهي ئي طريقا

اختيار ڪندو آهي، جيڪي غير قومي ۽ غير ملڪي اقتدار ۽ قبضي کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪيس سيکاريا ويا هوندا آهن، انهن طريقن ۾ پيچ ڊاهه، آتش زني ۽ قتل و غارت سڀ شامل هوندا آهن. ملڪ ۽ قوم جا اهي ليڊر ۽ ورڪر جيڪي شهرن ۾، صحافين، سفيرن ۽ 'جي حضورين' جي ڪهري ۾ هوندا آهن سي اوچتو اهڙي صورت حال کي ڏسي، ان کان بچاءَ لاءِ ٻه طريقا اختيار ڪندا آهن.

(١) پنهنجي آتش بيان تقريرن جي جادوگري ڏيکارڻ جي وسيلي عوام جي نفرت ۽ غصي کي ٺڏو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

(٢) عوام جي اپار کي انتظاميه واري طاقت جي وسيلي ڪچلڻ ۽ چٿڻ.

اهي ٻئي طريقا عوامي نفرت ۽ بي چينيءَ جي طوفان کي روڪڻ بجاءِ تيز ڪندا آهن. عوام آزاديءَ جي جنگ دوران لفظن جي جادوگري کان تنگ ٿي بندوق کڻڻ تي هريل هوندو آهي. تنهن ڪري هن مرحلي ۾ ليڊرن جي الفاظيءَ کيس ذرو به مطمئن ڪري نه سگهندي آهي ۽ هو انهي لفاظيءَ کي نسورو ڪوڙ ۽ کليل دوکيبازي سمجهندو آهي.

عوام کي ڪچلڻ ۽ دٻائڻ وارو طريقو، جيئن ته اڳ ۾ غير ملڪي حڪمران استعمال ڪري ڇڏيندا آهن، جنهن مان عوام اڳ ئي پار پيل هوندو آهي، تنهن ڪري کيس پنهنجي قومي حڪمران مان به غير ملڪي حاڪميت جو پرتوو ۽ پاڇولو نظر ايندو آهي، تنهن ڪري هو وڌيڪ ڪنهن به صورت ۾ انهيءَ حڪمران کي برداشت ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه ٿيندو ۽ هر حالت ۾ ان حڪمران کان ڇوٽڪاري لاءِ ٻين سهارن جي تلاش شروع ڪندو آهي.

انهيءَ ڳالهه مان خبر پئي ته ملڪ ۾ انتشار ۽ بغاوت جو وڏو سبب سياسي تعليم جي ڪميءَ تي هوندو آهي. انهيءَ

ڪري شروع ۾ ئي پارٽيءَ کي عوام جي سياسي شعور کي بلند ڪرڻ، منجهس ملڪي ۽ قومي مسئلن جي اهميت کي وڌائڻ لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي.

سياسي تعليم جي سلسلي ۾ سڀ کان پهرين ڳالهه هيءَ آهي ته سياسي پارٽين کي هن ڳالهه تي سنجيدگي ۽ بردباريءَ، خبرداري ۽ هوشياريءَ سان ڌيان ڏيڻ گهرجي ته پارٽين جا مرڪز شهرن جي بجاءِ ٻهراڙين ۾ هئڻ گهرجن. جتي باقاعدي تعليم ۽ تربيت جا اسڪول هجن، ليڊرشپ اهڙي هئڻ کپي، جيڪا ٻهراڙي جي عوام جي ذهني، نفسياتي ۽ سماجي سوچڻ لاڙن ۽ قدرن کان پوري ريت واقف هجي. عوام کي سمجهايو وڃي ته غير ملڪي حاڪمن جي خلاف جيڪي نعرا، تقريرون ۽ نڪتہ چينيون ٿيون آهن، سي گهڻو ڪري منفي قسم جون آهن، جن جو گهڻي حد تائين مقصد غير ملڪي حڪمرانن کي ڌڪي ملڪ کان ٻاهر ڪڍڻ هو. اهي سا ڳيا طريقا ۽ نمونا قومي حڪومت ۾ نئين آزاد ٿيل رياست اندر استعمال ڪرڻ قومي مصيبت کي دعوت ڏيڻ جي برابر آهن.

آزاديءَ جي جنگ هلندي دشمن کان ڦريل ۽ آزاد ڪرايل علائقن ۾ باقاعدي تنظيم ۽ تربيت سان ماڻهن کي آباد ڪري خريد و فروخت، ڏيتي ليتي، ڌنڌي ڌاڙي ۽ هنر سان لڳايو وڃي. ”هنر گهر“ کوليا وڃن. ٻارن، عورتن ۽ پوڙهن کي پڙهائڻ لاءِ نئين قسم جا اسڪول ۽ مرڪز هلايا وڃن. هنن کي هڪ نئين دنيا تخليق ڪرڻ، نئون جهان تيار ڪرڻ ۽ جنت تعمير ڪرڻ جي تبليغ ڪئي وڃي. پنهنجي ضرورت هڪ ٻئي جي مدد سان پوري ڪرڻ جي سکيا ڏني وڃي. پوک جا جديد ذريعا ۽ مربوط زندگي، گهارڻ جا سائنسي ڍنگ رائج ڪيا وڃن. عوام سان اهڙي هلت ۽ رويو اختيار ڪجي، جو هو محسوس ڪري ته واقعي غير ملڪي غلاميءَ مان سندس جان ڇٽي آهي. هو آزاد زندگي گهارڻ جو اهل آهي. سندس قومي پارٽي پنهنجي

مقصد ۽ واعدن ۾ واقعي سچي آهي.

ماڻهن کي عمل سان اهو ثابت ڪري ڏيکارجي ته ليڊر عوام کان سواءِ ڪا حيثيت نه ٿو رکي. ۽ عوام قيادت کان سواءِ، تشدد پسندن جو ڇڙواڳ گروهه ۽ انبوهه آهي، جيڪو بوڙڻ ۽ وڙهڻ ته ڄاڻي ٿو پر ڪيس خبر ڪانهي ته ڇا لاءِ وڙهڻ گهرجي ۽ ڪيڏانهن پيش قدمي ڪجي. هن موقعي تي جيڪڏهن آءٌ اندي ۽ منڊي واري آڪاڻي جو حوالو، عوام ۽ ليڊرن جي باري ۾ ڏيان ته منهنجي خيال ۾ بلڪل ٺيڪ ٿيندو.

”عوام هڪ اندي طاقت آهي ۽ ليڊر عوام کان سواءِ منڊو آهي.“

ليڊر عوام جي ڪلهي تي چڙهي کيس صحيح دڳ ڏيکاري ٿو. عوام، قائد کان سواءِ بيڪار ۽ عوامي طاقت کان سواءِ بي معنيٰ. اها ڳالهه ليڊرن ۽ پارٽي ورڪرن جي ذهن ۾ پڪي طرح ويهڻ گهرجي.

ورڪرن مان ذاتي رنجشون، ذاتي پسند، ناپسند، عهدن لاءِ ويڙهه جهڳڙيون ڳالهيون ختم ڪرايون وڃن. ان لاءِ بهتر طريقو اهو آهي، ته پارٽيءَ ۾ مڪمل جمهوريت قائم هجي ۽ پارٽيءَ جا عهدا پرستش ۽ پوڄا جي بجاءِ ذميوارين ۽ عوامي خدمت ۽ جواب دهي جا نمونا هئڻ گهرجن.

هٿيار بند ويڙهه کان سواءِ حڪومتن کي مفلوج بڻائڻ لاءِ ڪيترائي پيا طريقا عوام کي عملي طرح سيکاريا وڃن. مثال طور هڙتالون، عدم تعاون، بائيڪاٽ وغيره منهنجي خيال ۾ اهي طريقا آمريت کي ناڪام بنائڻ لاءِ مؤثر هٿيار آهن. اهي طريقا انهيءَ صورت ۾ وڌيڪ فائدي مند آهن، جڏهن عوام ۾ صحيح سياسي شعور هجي ۽ مضبوط تنظيم جو ڄار پوري ملڪ ۾ پکڙيل هجي،

سياسي تنظيمن لاءِ هيٺيون ڪجهه ڳالهيون تمام ضروري آهن:

(١) ڪنهن به تنظيم جو دارومدار هڪ شخص يا چند

شخصن تي نه رکڻ گھرجي بلڪ پورو زور، ڌيان ۽ توجهه تنظيم، ان جي ڪارڪردگي، پروگرام، منشور ۽ ڍانچي تـي ڏيڻ گھرجي. ڇو ته شخصن تي دارومدار رکـڻ جي حالت ۾ فوجي فاشسٽ گھڻو ڪري پهرئين حملي ۾ انهـيءَ شخص يا شخصن کي ختم ڪري ڇڏيندا آهن. نتيجي طور عوام پاڻ کي فوجي آمرن جي رحم و ڪرم تي اڇلائي، ڇڏيندو آهي ۽ فوجي آمريت مضبوط ٿي ويندي آهي. جيئن بنگلا ديش ۾ مجيب الرحمان جي شهادت کان پوءِ تاج الدين احمد، قمر زمان ۽ ٻين ليڊرن جي شهادت وقت ٿيو. ان جي ابتڙ پوري تنظيم کـي ختم ڪرڻ، (جنهن جو هر ورڪر پنهنجي جاءِ تي وڏو مورچو هوندو آهي، تنهن کي ختم ڪرڻ) ڪنهن به آمريت جي وس جـي ڳالهه ڪانهي. جيئن گانڌي جي موت سان ڪانگريس ختم نه ٿي.

(٢) دشمن جي خلاف جنگ آزادي هلندي به فوجي ۽ گوريلا جٿن جي سربراهي ۽ اڳواڻي، سياسي پارٽيءَ جي هٿ ۾ هئڻ گھرجي. هنن جي هر قدم، هر نقل ۽ عمل تي پارٽيءَ جي نگراني هجڻ تمام ضروري آهي.

(٣) پارٽيءَ جي نگرانيءَ هيٺ ورڪرن ۽ گوريلن کي هڪ ئي وقت ٻن متضاد ڳالهين تي سختيءَ سان عمل ڪرائڻ انتهائي ضروري آهي. هڪ اهنسا، عدم تشدد ۽ ٻيو هنسا يعني تشدد. پارٽيءَ جو ڪوبه ڪارڪن ٻئي ڪارڪن جي خلاف سختيءَ وارو رويو اختيار نه ڪري. جيڪڏهن ڪوبه ورڪـر اهڙو جرم ڪري ته کيس سخت سزا ملڻ گھرجي. اهڙي ماڻهو کي ڇڏي ڏيڻ هڪڙن ورڪرن ۾ مايوسي ۽ بددلي پيدا ڪندو.

تشدد صرف دشمن جي سپاهين انهن جي جاسوسن، ويڙهو رضاڪار جٿن، ۽ غداري ڪندڙن خلاف ڪرڻ گھرجي. پنهنجي قوم ۽ عوام کي دشمن جي صفن ۾ شامل ٿيڻ، جو موقعو گھٽ ڏيڻ گھرجي. انهن کي پاڻ سان شامل ڪرڻ گھرجي ۽ دشمن سان ملڻ کان روڪجي يا غير جانبدار بنائجي.